

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ

ВІСНИК

**Східноукраїнського
національного університету
імені ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ**

**№ 11 (165)
Частина 1
2011**

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Луганськ 2011

ВІСНИК

СХІДНОУКРАЇНСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ

№ 11 (165) 2011

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ЗАСНОВАНО У 1996 РОЦІ
ВИХІД З ДРУКУ - ВІСІМНАДЦЯТЬ
РАЗІВ НА РІК

Засновник
Східноукраїнський національний
університет імені Володимира Даля

VISNIK

OF THE VOLODYMYR DAHL EAST
UKRAINIAN NATIONAL UNIVERSITY

№ 11 (165) 2011

THE SCIENTIFIC JOURNAL
WAS FOUNDED IN 1996
IT IS ISSUED EIGHTEEN TIMES

A YEAR
Founder
of the Volodymyr Dal East Ukrainian
National University

Журнал зареєстровано
в Міністерстві юстиції України

Свідоцтво про державну реєстрацію
серія КВ № 15607-4079ПР
від 18.08.2009 р.

Registered by the Ministry
of Yustice of Ukraine

Registration Certificate
KB № 15607-4079ПР
dated 18.08.2009

Журнал включено до Переліків наукових видань ВАК України (Бюл. ВАК №3 2010 р.), (Бюл. ВАК №5 2010 р.), (Бюл. ВАК №3 2010 р.), (Бюл. ВАК №11 2010 р.), (Бюл. ВАК №7 2011 р.) в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук з *технічних, економічних, історичних, хімічних та фізико-математичних наук* відповідно.

ISSN 1998-7927

Головна редакційна колегія: Голубенко О.Л., член-кор. Національної академії педагогічних наук, докт. техн. наук (головний редактор), Осенін Ю.І., докт. техн. наук (заступник головного редактора), Смирний М.Ф., докт. техн. наук (заступник головного редактора), Арлінський Ю.М., докт. фіз-мат. наук, Бер Р., докт. техн. наук., професор університету ім. Отто фон Гюріке, Магдебург, Німеччина, Будіков Л.Я., докт. техн. наук., Бузько І.Р., докт. екон. наук, Гадушова З., професор, декан факультету мистецтв університету Філософа Костянтина в Нитрі, Словачія, Галстян Г.А. докт. хім. наук, Голубничий П.І., докт. фіз-мат. наук, Гончаров В.М., докт. екон. наук, Довжук І.В., докт. іст. наук, Житна І.П., докт. екон. наук, Іджер М., докт. техн. наук., професор Познанського технічного університету, Польща, Красовські Е., професор університету природничих наук в Любліні, редактор наукового видання Текі і MOTROLU, Козаченко Г.В., докт. екон. наук, Кондратов С.О., докт. хім. наук, Кудюков Ю.П., докт. хім. наук, Куліков Ю.А., докт. техн. наук, Лазор Л.І., докт. юр. наук, Литвиненко В.Ф., докт. істор. наук, Максимов В.В., докт. екон. наук, Михайлюк В.П., докт. іст. наук, Нагорний Б.Г., докт. соціол. наук, Носко П.Л., докт. техн. наук, Петров О.С., докт. техн. наук, Рач В.А., докт. техн. наук, Рей Р.І., докт. техн. наук, Суханцева В.К., докт. філос. наук, Тюпало М.Ф., докт. хім. наук, Ульшин В.О., докт. техн. наук, Чапка М., докт. екон. наук, професор, іноземний член-кор. Національної академії педагогічних наук України, Польща, Шевченко Г.П., член-кор. Національної академії педагогічних наук України, докт. пед. наук., Хорошко В.О., докт. техн. наук.

Відповідальний за випуск: Михайлюк В.П., докт. істор. наук, проф.

Рекомендовано до друку Вченою радою Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (протокол № 1 від "25" вересня 2011 р.).

Матеріали номера друкуються мовою оригіналу.

© Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, 2011
© Volodymyr Dahl East Ukrainian National University, 2011

ЗМІСТ

Барабаш Ю.В. САНАТОРНО-КУРОРТНА ДОПОМОГА В ДОНБАСІ (1920-ті рр.)	5
Бєльдюгін В.А. ДІЯЛЬНІСТЬ ЦЕРКОВНО-ІСТОРИЧНИХ ТОВАРИСТВ (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.).....	9
Говорова І.В. ЖИТТЯ СТУДЕНТСТВА ТЕХНІЧНИХ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ 20-х рр. ХХ ст. В УКРАЇНІ	14
Данільєва Ю.Г. ЖИТЛОВА ПРОБЛЕМА В УКРАЇНСЬКОМУ РАДЯНСЬКОМУ МІСТІ у 20-30-і рр. ХХ століття.....	18
Довжук І.В. ДО ПИТАННЯ ЩОДО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У ПОРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД.....	24
Дорош Т.О. ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ 20-х рр. ХХ ст. ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ АГРАРНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ УКРАЇНИ.....	31
Дубровський П.С. АНОМАЛЬНІ ЯВИЩА ПОВЕДІНКИ ГОРОДЯН УКРАЇНИ У ЇХНІЙ ПОВСЯКДЕННОСТІ (1920-і роки)	36
Евдокимов Н.А. К ВОПРОСУ ОБ УСИЛЕНИИ ВЛИЯНИЯ НА ВЕРУЮЩИХ УКРАИНСКОЙ ГРЕКО- КАТОЛИЧЕСКОЙ ЦЕРКВИ	43
Жерносекова Д.Д. БІЛОРУСЬКО-УКРАЇНСЬКІ СТОСУНКИ ПЕРІОДУ 1959-1965 рр.: ПРОБЛЕМИ ІСТОРІОГРАФІЇ	47
Кальніцька Н.Д. ВОЛИНСЬКА ЗЕМЛЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІ – ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХІІІ ст.	55
Кравець Ю.А. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ГРОМАДЯН ТА СТАН ОСВІТИ У ЛУГАНСЬКУ В 20-30-ті РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ	60
Кривуля О.О. ГРОМАДСЬКИЙ РУХ ДРУЖИН ГОСПОДАРНИКІВ ТА ІНЖЕНЕРНО-ТЕХНІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ У 30-і роки ХХ ст.....	64
Курбатська О.І. РОЗВИТОК МЕТОДІВ ПЕРСПЕКТИВНОГО ПЛАНУВАННЯ ПЛЕМІННОЇ СПРАВИ У КОНТЕКСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ПРОФЕСОРА Ф. Ф. ЕЙСНЕРА.....	74
Литвиненко В. Ф. А.І. ЄРЕМЕНКО НА ФРОНТАХ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941 – 1945 рр.	79
Мезеря О.А. ВІЙСЬКОВІ РЕФОРМИ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. У КОНТЕКСТІ ПОВСЯКДЕННОСТІ	83
Михайлюк В.П., Болотських М.В. НАУКОВІ ДОРОБКИ ВЧЕНИХ-АГРАРІЇВ З ПРОБЛЕМ ЕКОЛОГІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА (90-і рр. ХХ ст. – 2005 р.)	93
Михайлюк В.В. ДЕКЛАРАЦІЇ ТА РЕАЛІЇ ЗМІН СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВОГО ТА МОРАЛЬНО- ПСИХОЛОГІЧНОГО СТАНУ ІНВАЛІДІВ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ У ВІДБУДОВІ ДОНБАСУ В 1943 – 1945 рр.	101
Мягкая А.А. ВЛИЯНИЕ РЫНОЧНЫХ ОТНОШЕНИЙ И ЧАСТНОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА НА ВОССТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ЭКОНОМИКИ СССР В ГОДЫ НЭПА.....	109

Нестеренко А.О.	ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ЗАГАЛЬНОУКРАЇНСЬКИХ ТА РЕГІОНАЛЬНИХ НЕДЕРЖАВНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ТА КУЛЬТУРНИХ ЗАПИТІВ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ НА ЗЛАМІ ХХ – ХХІ ст.	113
Панченкова Н.О.	ІДЕЙНІ ЗАСАДИ ЛІВОГО РАДИКАЛІЗМУ В УКРАЇНІ ПОЧАТКУ ХХ СТ.	121
Пенькова Н.С.	СПЕЦИФІКА ФОЛЬКЛОРНОЇ ТРАДИЦІЇ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ УКРАЇНИ (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.).....	128
Підченко С.А.	НАПРЯМИ ТА ФОРМИ ВИКОРИСТАННЯ ІНФОРМАЦІЙНО-ДОКУМЕНТАЛЬНИХ РЕСУРСІВ НАЦІОНАЛЬНОГО АРХІВНОГО ФОНДУ	132
Сапицька О.М.	СЕРЕДНЬОВІЧНЕ ЖІНОЦТВО У КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ.....	137
Сафонова Н.М.	ІДЕОЛОГІЧНА ЗААНГАЖОВАНІСТЬ СУСПІЛЬНИХ НАУК В ДІЯЛЬНОСТІ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ УРСР (друга половина 60-х–перша половина 70-х рр. ХХ ст.)	151
Сергієнко Г.С.	ОСОБЛИВОСТІ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ У СФЕРІ КІНОМИСТЕЦТВА УКРАЇНИ В ПЕРІОД КОНТРОЛЬОВАНОГО ЛІБЕРАЛІЗМУ	158
Сиволапов В.О.	«НА ТІЙ ВІЙНІ НЕЗНАМЕНИТІЙ...» АБО СУЧАСНІ ПОГЛЯДИ НА РАДЯНСЬКУ АГРЕСІЮ ПРОТИ ФІНЛЯНДІЇ У 1939-40 рр.	163
Симоненко І.В.	ІНЖЕНЕРНО-ТЕХНІЧНА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ В РОЗВИТКУ ВАЖКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ПІВДНЯ УКРАЇНИ (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ	186
Михайлюк В.П.	РЕЦЕНЗІЯ НА НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК: «ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ» для підготовки фахівців ОКР «БАКАЛАВР» напряму підготовки 0101 «ПЕДАГОГІЧНА ОСВІТА» зі спеціальності 6.010100 «СОЦІАЛЬНА ПЕДАГОГІКА» (автори ВАСЮК О.В., СОПІВНИК І.В.)	195

Барабаш Ю.В.

**САНАТОРНО-КУРОРТНА ДОПОМОГА В ДОНБАСІ
(1920-ті рр.)**

У статті проаналізовано систему утворення санаторно-курортної мережі в Донбасі у 1920-х рр. Висвітлено питання санаторно-курортної допомоги для населення регіону відповідно класової політики влади.

Ключові слова: курорти, будинки відпочинку, путівка, страхова медицина, Донбас.

Кожна людина, як представник будь-якої цивілізованої спільноти, потребує високоякісного забезпечення соціальними благами. Зі здобуттям нашою країною незалежності значну частку в економічному розвитку зайняв приватний сектор, що помітно вплинуло на систему створення соціальних гарантій людству. Скоротилися асигнування держави й на розвиток санаторно-курортної допомоги у промислових центрах, зокрема, у Донецькому регіоні. До того ж за останні 15 років так і не вдалося втілити теоретичні завдання щодо впровадження страхової медицини, яка б дозволила покращити стан санаторно-курортної справи в країні.

Історія має досвід впровадження останньої у 20-х рр. минулого століття, який дійсно відображає низку як позитивних, так і негативних моментів, у тому числі з питань утворення санаторно-курортної мережі в Донбасі та забезпечення населення, особливо робітничого, вказаною допомогою.

Проблема висвітлення розвитку курортної справи в Донбасі у 1920-ті рр. в історичній науці почала набирати оберту лише останнім часом, коли з'явилися праці О.М.Мовчан [9; 10] (звертає нашу увагу на розвиток курортної справи в УСРР, аналізуючи питання у світлі дослідження проблем забезпечення робітництва держави, зокрема Донбасу, медичною допомогою) та дослідниці І.О.Кузенко [8], в доробку якої відображено питання становлення та розвитку курортної справи в регіоні у роки непу. А авторкою даної статті питання санаторно-курортної допомоги висвітлено у науковому дослідженні «Розвиток інфраструктури охорони здоров'я в Донбасі у 1920-х рр.: історичний аспект» [2].

Велику цінність надають дані Центрального державного архіву вищих органів влади та управління у м. Києві та державного архіву Донецької області, а також періодичні матеріали того часу.

Метою даного доробку є вивчення питання санаторно-курортної допомоги в Донбасі у 1920-ті рр.

Відповідно до мети ставляться такі *завдання*: 1) проаналізувати систему утворення власної мережі санаторно-курортних установ в Донбасі; б) висвітлити проблеми та здобутки щодо рівня та якості допомоги; 3) показати картину забезпечення допомогою населення відповідно до класової політики влади.

Тож потрібно відзначити, що за тогочасних умов становлення нової влади були зроблені перші кроки для забезпечення населення, особливо робітників, профілактичною допомогою. Мова йде про направлення останніх до будинків відпочинку, санаторіїв і курортів на кошти лікарняних кас. Клопотання про надання касам права користування курортами України було порушено

Наркоматом праці вже взимку 1919 р. [1, 198]. Документи свідчать, що станом на 1921 р. санаторно-курортного обслуговування потребували хворі робітники та червоноармійці.

Надаючи великого значення справі оздоровлення як дорослого населення, так і дітей, уряд республіки ставив завдання вирішення питання санаторно-курортного лікування і організації будинків відпочинку. Так, 19 квітня 1921 р. Раднарком УСРР прийняв постанову «Про будинки відпочинку для робітників». Виконкомам і губпрофрадам уряд пропонував надати кращі будинки і дачні місцевості для організації будинків відпочинку [18, 357].

Слід підкреслити, що важливим напрямком медико-профілактичної допомоги населенню був розвиток санаторно-курортної справи в найважливішому в економічному відношенні районі України – Донбасі, де була створена слов'янобахмутська група курортів, до складу якої входили території Куп'янського, Ізюмського і Бахмутського повітів, а також слов'янські озера. Там розгорталися санаторні ліжка (на Слов'янському курорті), налагоджувалася робота водогрязелікарень.

Із самого початку утворення Слов'янський курорт стикнувся з низкою проблем. Адміністрації приходилося напружено працювати, адже з боку місцевої влади не було ніякого сприяння. Доводилося економити асигновані на курорт гроші. Так, з початку 1920 р. по 23 серпня 1920 р. курорту було відпущено 27,9 млн. крб., а витрачено – 16,6 млн. крб. [13, 94-94 зв.]. У лютому Раднаркомом УСРР на відновлення українських курортів – Одеського, Слов'янського та Бердянського було виділено 30 тис. крб. [3, 167-168]. За своїм місцезнаходженням Слов'янський державний курорт був в особливо несприятливих гігієнічних умовах, адже до нього безпосередньо примикав цілий район солеварних заводів. А оскільки вся заводська власність була у вкрай забрудненому становищі (багато відходів) – забруднювалася вся територія [14, 46]. Та все ж, як свідчать архівні документи, Слов'янськ ставав великим курортом загальноросійського значення [15, 21].

Із запровадженням робітничої медицини у промисловому Донбасі, як і в інших промислових центрах, розпочали функціонувати нічні профілакторії при робітничих диспансерах. Також створювалася мережа профспілкових санаторіїв і будинків відпочинку. У 1924 році було відкрито наступні будинки відпочинку: в колишньому Святогірському монастирі на 850 ліжок, біля Луганська на 100, біля Таганрогу на 150; загальна кількість місць разом з Маріуполем дорівнювала 1200 ліжок [8]. В цілому в Україні станом на 1925 р. вже діяло 139 будинків відпочинку та декілька санаторіїв, в яких оздоровлювалися 76 тис. осіб [10, 156].

У 1925 р. на Слов'янському курорті отримали лікування 5500 осіб, з яких 2000 були амбулаторно хворими. При курорті працювало 7 санаторіїв: 6 – для дорослих та 1 дитячий на 50 ліжок. У дитячому санаторії оздоровлювалося 15% селянських дітей та 85% – дітей робітників. Умови порівняно з 1920 р. значно покращилися, адже тоді були скарги з боку хворих на погане харчування [13, 94], у 1925 р. хворих годували вже по 4-5 разів на день [7].

З вищенаведених даних чітко вирізняються статистичні показники щодо пропорцій забезпечення населення санаторно-курортною допомогою за соціальним статусом, що було пронизано класовим підходом, який по суті виявлявся в наступному: щорічно для членів профспілок Донбасу бронювалася тисяча місць. Також їм надавалася третина путівок на республіканські курорти [9, 50-51]. Цим Донбас помітно відрізнявся від інших індустріальних регіонів держави.

Але найбільш привілейовані позиції по забезпеченню місцями на курортах займали носії влади, адже отримували не лише першокласне лікування, але й

курортне обслуговування своїх сімей. У той час як відпустки робітників не перевищували 18 робочих днів, відповідальні працівники закріпили за собою право на 1,5-2-місячні відпустки [6, 122-123]. Обслуговування партійних робітників у той час було окремим питанням, і ще у 1923 р. комфракція Донецького губернського виконкому отримала таємний циркуляр, в якому вимагалось запровадження особливих заходів щодо охорони їхнього здоров'я. Взагалі ж у Донбасі, як і по всій Україні, санаторно-курортною допомогою першочергово забезпечувалися робітники шахт та промислових підприємств. Їм надавалася можливість безкоштовного лікування та відпочинку, на відміну від інших соціальних прошарків суспільства (приватні підприємці та ін.), які змушені були обслуговувати себе у сфері медицини за власні кошти. Тобто цей недолік, на нашу думку, дійсно призводив до розмежування можливостей в отриманні іншими представниками соціальної ланки медично-профілактичних послуг у порівнянні з представниками пролетаріату.

З розвитком страхової медицини для задоволення застрахованих курортною допомогою на перше півріччя 1923 р. Губздравом була проведена така робота: на другу половину зимового сезону з 15 січня по 15 квітня заореновано на Слов'янському курорті 50 ліжок для водогрязелікування, а також розгорнуто 54 місця на загальнодержавних курортах Криму, Кавказу та Чорноморського узбережжя. На весняний сезон розгорнуто 52 місця на державних курортах та на літній – 640 місць по загальнодержавному розподілу. Заореновано 130 місць на курортах Кавказької мінеральної групи, 275 – на Слов'янському курорті та 65 місць в Криму на курорті в Алупці. Таким чином, за півроку на курорти разом було відправлено 1526 осіб (враховуючи 3 черги на 130 Кавказьких місць) [17, 285].

У 1924 р. через курорти Бердянська та Слов'янська пройшла велика кількість хворих, які за соціальним складом розподілялися так [12]:

Таблиця

	Робітники фізичної праці у %	Службовці у %	Селяни у %	Члени родин та службовців інвалідів у %	Інші у %
Бердянськ	40	24,6	4	28,4	3
Слов'янськ	63	18	0,4	15,6	3

Дані цієї таблиці знову ж таки підтверджують думку про те, що ситуація з ідеологічними класовими пріоритетами дійсно „панувала”. Найбільший відсоток по отриманню курортної допомоги припадав на представників робітничого класу, інше ж населення представляло лише 3 відсотки.

За даними І.О.Кузенко, загальна кількість робітників Донбасу, які відпочивали на курортах у 1925 році, збільшилася порівняно з 1924 роком на 5179 осіб, або на 56,6% [8].

Але нелегко було дістати путівку й тому ж робітнику. Дослідниця О.М.Мовчан наводить приклад, який підтверджує і зовсім не спростовує цей факт. «"Все время рискуя жизнью за дело пролетариата, выполняя все возложенные обязанности, за что потерял свое здоровье, испытывая все тернистые пути за дело социализма... До настоящего времени работаю на ответственных постах и потому на вышеизложенное прошу Губком не забывать моей работы так, что я за такую потерю все мое здоровье и все мои больные нервы расстроены, то прошу меня отправить на курортное лечение и обеспечить меня в материальном отношении..." (березень 1923 р.)» [11, 391]. Судячи зі змісту даного тексту, робітник також був змушений боротися за місце «під сонцем».

Авторка підкреслює, що боротьбу за курортні місця вела і місцева номенклатура. Секретар Донецького губкому Е. Квірінг у квітні 1924 р. надіслав до ЦК РКП(б) телеграму з проханням вплинути на Наркомздрав, щоб той виділив регіону курортні місця у кількості не менше минулорічного сезону: на Кавказ – 150, до Криму – 100, на курорти Слов'янська – 150 і пояснив: "Много больных коммунистов ждет возможности выехать (на) курорты (в) начале мая" [11, 394].

У 1926 р. у санаторіях Слов'янського державного курорту за соціальним складом розподіл вже був таким: робітників – 62%, службовців – 20,4%, селян – 7,6%, інших – 10 % [8]. Ці дані вже свідчать про скорочення місць (порівняно з вищенаведеними показниками за 1924-й р.): для робітників на 1%, а службовців – на 3%, збільшення для селян на 3,6%, а інших – на цілих 7%.

У той час селяни знаходилися у дуже складному становищі щодо отримання путівок, задля чого проходили медичний огляд через місцеву та окружну комісії. В першу чергу Президія Донецького губвиконкому вимагала відправляти на курорти „селян від рала”, відсоток яких мав відповідати 90%.

У 1929 р. в Донбасі кошти з Центра для відправки хворих на курорти були обмежені. Тому Сталінський окружний відділ Державного політичного управління звертався до голови окрвиконкому м. Сталіно з проханням виділити курортні місця чи гроші для купівлі цих місць [5, 6]. Усе ж архівні документи підтверджують, що наприкінці 1920-х, у 1930 році путівки отримували не лише робітники, але й селяни, видавалися путівки хворим незаможникам або наймитам незалежно від того, чи були вони членами Комітету незаможних селян [4, 51, 53, 64, 67].

Отже, період 20-х років відображає низку історичних фактів, які свідчать про перші кроки нової влади у створенні санаторно-курортної бази в Донбасі, забезпечення профілактичною допомогою населення регіону відповідно до ідеологічних принципів, що мало негативні аспекти. В той же час була побудована слов'янобахмутська курортна мережа, яка й досі користується популярністю.

У подальшому дослідженні маємо за мету проаналізувати питання медико-фармацевтичного забезпечення населення Донбасу у 1920-ті рр.

Л і т е р а т у р а

1. Андрусишин Б.І. Робітнича політика українських урядів (1917-1920 рр.): Дис. ... доктора історичних наук: 07.00.01; - Захищена 26.09.1997; Затв. 18.12.1997. – К, 1997. – 451 с.
2. Барабаш Ю.В. Розвиток інфраструктури охорони здоров'я в Донбасі у 20-х рр. ХХ ст.: історичний аспект: Дис. ... кандидата історичних наук: 07.00.01; - Захищена 06.06.2008; Затв. 03.12.2008. – Луганськ, 2008. – 180 с.
3. Гонтар А.В. Городские Советы Украины: история становления и развития (20 – 30-е годы). – К.: Вища шк., Одесса, 1990. – 204 с.
4. Державний архів Донецької області (далі ДАДО). – Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 163а.
5. ДАДО. – Ф. 288. – Оп. 1. – Спр. 46.
6. Дорошко М.С. Компартійно-державна номенклатура УСРР у 20-30-ті роки ХХ століття: соціоісторичний аналіз. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2004. – 154 с.
7. Кочегарка. – 1925. – 6 серпня.
8. Кузенко І.О. Курортна кампанія в Донбасі в період непу. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/lipd/2008_1_2/kuzenko.htm
9. Мовчан О.М. Медичне обслуговування робітників УСРР у 1920-ті рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2006. – №15.

10. Мовчан О.М. Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр. – К.: Інститут історії України НАН України. – 2011. – 312 с.
11. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький: В 2 ч. – Ч 1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – 445 с.
12. Профилактическая медицина. – 1924. – №11-12.
13. Центральний державний архів вищих органів влади і державного управління України (далі ЦДАВОВУ України). – Ф. 45. Оп. 1. – Спр. 5.
14. ЦДАВОВУ України. – Ф. 45. Оп. 1. – Спр. 176.
15. ЦДАВОВУ України. – Ф. 45. Оп. 1. – Спр. 39.
16. ЦДАВОВУ України. – Ф. 45. Оп. 1. – Спр. 5.
17. ЦДАВОВУ України. – Ф. 342. Оп. 1. – Спр. 1886.
18. Яковлева Л.В. Документальні джерела про діяльність Раднаркому України в період НЕПу (1921-1927): Дисертація ... кандидата історичних наук: 07.00.09. – К., 1994. – 406 с.

Барабаш Ю.В. Санаторно-курортная помощь в Донбассе (1920-е гг.)

В статье проанализирована система создания санаторно-курортной сети в Донбассе в 1920-х гг. Освещены вопросы санаторно-курортной помощи для населения региона относительно классовой политики власти.

Ключевые слова: курорты, дома отдыха, путёвка, страховая медицина, Донбасс.

Barabash Yu.V. Sanatorium and resort help in Donbas (1920s)

In the paper, the creation of system of sanatorium and resort network in Donetsk region in 1920s is analyzed. The questions of sanatorium and resort help for the population of the region concerning the class policy of the government are scrutinized.

Key words: resorts, holiday centres (centers), holiday voucher, insurance medicine, Donbas.

Барабаш Юлія Василівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри архівознавства Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Рецензент: **Довжук І.В.**, док. істор. наук., професор.

Стаття подана 11.04.2011

УДК 930+94

Бельдюгін В.А.

**ДІЯЛЬНІСТЬ ЦЕРКОВНО-ІСТОРИЧНИХ ТОВАРИСТВ
(друга половина XIX – початок XX ст.)**

Висвітлюється діяльність громадсько-церковних організацій у другій половині XIX – на початку XX ст. Приділено увагу церковно-історичним товариствам, які внесли значний вклад у історичне краєзнавство використовуючи потенціал громадськості в умовах реформування суспільства.

Ключові слова: церковно-історичні товариства, громадська ініціатива, громадсько-церковні організації, буржуазні реформи, Російська Православна Церква, єпархіальний історико-статистичний комітет, археологічний з'їзд.

Буржуазні реформи другої половини XIX ст. поряд із змінами у економічному, соціальному та політичному житті, справили значний вплив на активізацію громадської ініціативи серед найактивніших представників

тогочасного суспільства. Не залишалася осторонь цих процесів й Російська Православна Церква, яка багато століть була в Україні найбільшою й найвпливовішою конфесією. У 60-70-х рр. XIX ст. почалися активізуватися церковно-історичні дослідження в галузі історії та археології України, що було пов'язане з появою значної кількості праць і журнальних статей з історії православної церкви. Ця робота продовжувалася протягом другої половини XIX та на початку XX ст. На сторінках періодичних видань українських єпархій публікувалася велика кількість статей з історії сіл і міст, окремих церков, монастирів, ікон та інших пам'яток старовини. Нерідко статті належали парафіяльним священикам, які влаштовували архіви у помешканнях своїх церков. Внесок у розвиток історичної науки парафіяльного духовенства полягав у збереженні цінної для монографічного краєзнавства інформації і пам'яток, які згідно спеціальних розпоряджень духовних консисторій передавалися в єпархіальні центри, де їх опрацьовували спеціалісти церковних наукових товариств. Отже, дослідження діяльності церковних наукових товариств дасть змогу об'єктивніше й повніше висвітлити діяльність громадсько-церковних організацій в розвитку наукових історичних знань та вітчизняної традиції дослідження історії через активне залучення громадськості.

Метою даної статті є дослідження діяльності парафіяльних церковно-історичних організацій у другій половині XIX – на початку XX ст. Їх реалізація базувалася з врахуванням положень поодиноких статей попередників, зокрема С.Заремби, С. Гладкого [1].

Церковні наукові товариства, комітети, музеї в Україні почали виникати ще в 60-70-і роки XIX ст. Вони брали активну участь в організації і проведенні всеросійських археологічних з'їздів. Зокрема, на VIII археологічному з'їзді який відбувся у Москві 1890 р, на XI археологічному з'їзді в 1899 р. у Києві, XII — у 1902 р, у Харкові, XIII - у 1905 р. у Катеринославі, XIV - у 1908 р. у Чернігові. За твердженням Н. Полонської-Василснко, ці з'їзди відіграли велику роль, привернувши увагу вчених усього світу до української культури [2]. Велике значення археологічним з'їздам надавали й церковні історики. Зокрема, делегат на Чернігівському археологічному з'їзді від Полтавського церковного історико-археологічного комітету писав, що цей з'їзд «відслужив велику службу жителям Малоросії, багато для них попрацювавши, немало з'ясувавши з історії Малоросії, і ґрунтовно виявив значення численних пам'яток старовини малоросійської, серед якої перше місце посідають пам'ятки церковні»[3].

У 1865 р. архієпископом Подільським і Брацлавським в Кам'янці-Подільському був відкритий Комітет для історико-статистичного опису парафій і монастирів Подільської єпархії. 30 січня 1890 р. Комітетом було відкрито Єпархіальне церковне Древнесховище для зберігання зникаючих пам'яток церковної старовини Подолії. Сховище було розташоване у верхній галереї Каменецького кафедрального собору.

Створена комісія в особі прот. М. Дорошовича, священиків Є. Сецинського і В. Якубовича для відкриття древнесховища розробила проект у якому була визначена його мета: зосередження та зберігання древностей, що мають відношення до історії Подільської єпархії та надання наукової допомоги членам комітету під час їх занять; древнесховище повинно включати до себе: бібліотеку комітету, архів речових пам'яток церковної давнини, або власне музей. Священик В.С. Якубович був обраний завідуючим древнесховища..

У роки свого існування особливо у першій рік древнесховище активно поповнювалося предметами старини не лише церковного походження. Священики, члени комітету, чиновники, громадські діячі надавали: книжки історичного змісту, церковні стародруки, рукописи, грамоти, ікони, гравюри,

живопис, кам'яні знаряддя, зброю, монети тощо. Звістка про його роботу поширилася далеко за межі Подолії. Так, у 1891 р. Древнесховище відвідали: професор Київської духовної академії С. Голубєв, професор Київського університету В. Антонович та професорський стипендіат Київського університету М. Грушевський та надали високу оцінку його діяльності.

Комітет плідно працював над розробкою та виданням архівного матеріалу. Наприкінці 1889 р. був надрукований четвертий випуск «Трудов комітета», який містив у собі церковнопарафіяльні документи; дарчі записи церквам на землі, також розпочалася робота над п'ятим випуском під редакцією Н. Яворівського. Окрім колективних праць члени комітету працювали над власними публікаціями по історії Подолії у місцевому виданні «Подільські єпархіальні відомості». Так, Н. Яворівський опублікував статті «о Залучских пещерах» (ПЕВ 1890. № 38) та «о Бакотских пещерах» (Киевлянин 1890. № 5), І. Шипович «Новые сведения по истории Подолии и новые данные о судьбе великой княгини Литовской Елены» (ПЕВ 1890. № 2) и «Рожецкий или Микулинский монастырь» (ПЕВ 1890. № 26-28), священник В. Якубович «Материалы по истории Подольской епархии: священники рукоположенные в Молдавии и переходившие на службу в Подольскую епархию при преосвященном Иоаникии» тощо.

Формою колективної діяльності членів комітету були загальні збори, що скликалися за ініціативою митрополита Подільського і Брацлавського Димитрія кожного місяця. На зборах окрім поточних питань розглядалися справи Древнесховища, зокрема про те, які поступали надходження, інколи зачитувалися реферати по історії Подолії.

14-24 жовтня 1894 по рішенням Святого Синоду за представленням Його Преосвященством, Преосвященнішим Димитрієм, єпископом Подільським і Брацлавським був затверджений статут Комітету та опублікований у Полтавських єпархіальних відомостях № 1 за 1895 р.

Фінансова діяльність Комітету була досить активною, доходи організації складалася з членських внесків, від благочинних за розіслані «Труды Комитета», від капіталу, що належав Комітету, за друковані видання, від редакції Подільських єпархіальних відомостей та від облігацій. Так, у 1890 р. було отримано прибутку 1950 руб. 26 коп. й 100 руб. білетами, у 1901 р. 1401 руб. 84 коп. та білетами 200 руб., у 1893 р. – 2394 руб. 44 к. и білетами 100 руб. Основними витратними статтями були: 1) витрати по виданню та розсилці «Трудов Комитета»; 2) витрати по утриманню Древнесховища; 3) канцелярські витрати; 4) господарські витрати; 5) придбання книжок та журналів.

Постійно зростаючий кількісний та якісний склад Комітету засвідчує на нашу думку про активізацію громадської ініціативи у справі дослідження археології та історії рідного краю. Дані представлені у таблиці підраховані автором на основі щорічних звітів Комітету.

Таблиця 1[4]

№		1890	1891	1892	1893	1894	1895	1896	1900
1	Почесні члени		7	9	9	14	13	11	10
2	Дійсні члени	37	34	48	73	82	81	77	66
3	Соревнователі	16	22	23	13	24	31	32	77
4	Разом	53	63	80	94	120	125	121	153

У 1903 р. Комітет реорганізовано у Подільське єпархіальне історико-археологічне товариство. До 1916 р. товариство продовжувало випускати «Труды». Про активну участь священнослужителів у цій роботі свідчить той

факт, що, наприклад, у 10-му випуску "Трудов" за 1904 р. чотири авторські публікації з семи належали священикам[5].

У 1872 р. була започаткована Церковно-археологічна комісія при Київській духовній академії. З 1901 р. вона продовжувала свою діяльність уже під назвою «Церковно-історичне та археологічне товариство». Її членами була створена унікальна колекція пам'яток старовини і видано 14 випусків друкованого органу товариства[1].

З 1906 року діяв Полтавський історико-археологічний комітет. Її членами були представники духовенства, викладачі духовної семінарії та інші культурно-освітні діячі Полтавщини. Члени комітету виявляли, збирали та вивчали церковні пам'ятки, а також проводили обстеження і реставрацію культових споруд і пам'яток мистецтва. До сховища старожитностей Комітету тільки за перший рік його існування надійшло 863 предмети, багато з яких являли собою велику історичну цінність. З 1908 р. Комітет почав видавати «Труды». У 1909 р. був виданий покажчик видатних предметів старовини, які зберігалися у сховищі старожитностей. Комітет брав участь в археологічних з'їздах, де його діяльність дістала високу оцінку[6].

У 1911 р. з 34 членів Полтавського церковного історико-археологічного комітету було 14 священиків. Серед них найбільшу активність у дослідницькій роботі виявляли В. Романов, В. Трипільський, Г. Філянський, Ф. Лазурський, і А. Соколовський, які виступали з доповідями на засіданнях комітету і публікували статті у випусках «Трудов». Духовенство єпархії допомагало діяльності Комітету тим, що надсилало до сховища древностей предмети старовини і надавало матеріальну підтримку. Зокрема, за другий рік існування до Комітету від благочинницьких округів надійшло 2354 крб. 85 коп. пожертвувань[7].

Священики-члени комітету намагалися розширити коло священнослужителів-учасників дослідницької роботи. Перу священика В. Романова належать численні заклики до духовенства Полтавської єпархії активно включитися у діяльність Комітету, а також статті з рекомендаціями щодо збирання та опрацювання історичних матеріалів[3].

Подібною була ситуація і в Чернігівській єпархії. Наприкінці 1906 р. там було створене єпархіальне сховище старожитностей і комісія по завідуванню ним [8]. У 1907 р. головою Чернігівської церковно-археологічної комісії був ректор семінарії прот. Я. Галахов і троє священників входили до її складу[9]. Серед священнослужителів особливу активність виявив священик села Рудки Чернігівського повіту К. Карпинський який разом із викладачем семінарії В. Г. Дроздовим об'їздив у літку 1907 р. 150 церков єпархії, що дозволило створити початковий фонд сховища старожитностей[10]. До 1911 р. у ньому було зібрано 4 тис. предметів старовини, організована їх виставка, підготовлені матеріали для праці «Картины Черниговской епархии из IX вековой ее истории» Київ 1911 г. Описи пам'яток старовини друкувалися в Чернігівських єпархіальних відомостях [11], що сприяло пропаганді історико-археологічної діяльності серед рядових священників.

Отже, цілком очевидно, що громадсько-церковні організації зробили вагомий внесок у збереження та вивчення історико-культурної спадщини України. Зібрані пам'ятки передавалися в єпархіальні центри, де їх опрацьовували спеціалісти церковних наукових товариств, що в кінцевому значенні поряд зі світськими історичними центрами сприяло поширенню історичних знань в українському загалі, позитивно позначилося на національному відродженні.

Подальше дослідження проблеми можна проводити в напрямі інших церковних культурно-просвітницьких організацій.

Література

1. Заремба С. Церковно-історичне та археологічне товариство в Києві // Київська старовина. – 1995. - №1. – С.82-88; Гладкий С. Культурницька діяльність парафіяльного духовенства православних єпархій України на початку ХХ.
2. Полянська-Василенко Н. Історія України. 1900 – 1950 рр. – К., 1992. - С. 5-6.
3. Полтавські єпархіальні відомості. - 1900. – №16. ч.н. - С. 684 – 692; - 1908. - № 3 ч.н. – С. 117 – 132.
4. Отчет Подольского епархиального историко-статистического комитета и учрежденного им церковного Древнехранилища за 1890 г. - Каменец-Подольск. - 1891. - 25 с.; Отчет ... за 1891 г. 25 с.; Отчет ... за 1892 г. 25 с.; Отчет ... за 1893 г. 18 с.; Отчет ... за 1894 г. 22 с.; Отчет ... за 1895 г. 27 с.; Отчет ... за 1897-1890 г. 30 с.
5. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. - 1904. - Вып. 10. Приложение к Подольским епархиальным ведомостям.; Заремба С. Церковно-історичне та археологічне товариство в Києві. // Київська старовина. – 1995. - №1. – С.82.
6. Полтавські єпархіальні відомості. - 1908. – №24. ч.н. - С. 983 – 984.
7. Труды Полтавского Церковного Историко-Археологического комитета. – Полтава. – 1908. – Вып. 11. - С. 71-72, 77, 101; - 1912. – Вып. 111. – С. 213, 222.
8. Черниговские епархиальные известия. - 1907. - №17. Прил. - С.24.
9. Черниговские епархиальные известия. - 1908. - №7. ч. оф. - С.226.
- 10 Там само. - С. 238.
11. Черниговские епархиальные известия. - 1908. - №13. ч. н. - С.475-485. Гладкий С. Культурницька діяльність парафіяльного духовенства православних єпархій України на початку ХХ ст. / Сергій Гладкий / Запорізький державний університет. – Запоріжжя. – 1997. – С. 18-19.

Бельдюгин В.А. Деятельность церковно-исторических обществ (вторая половина XIX - начало XX в.).

Освещается деятельность общественно-церковных организаций во второй половине XIX - в начале XX ст. Уделено внимание церковно историческим обществам, которые внесли значительный вклад в историческое краеведение, используя потенциал общественности в условиях реформирования общества.

Ключевые слова: церковно-исторические общества, общественная инициатива, общественно-церковные организации, буржуазная реформа, Русская Православная Церковь, епархиальный историко-статистический комитет, археологический съезд.

Bel'dyugin V.A. Activity church historical societies (second halves XIX - beginning of XX century).

Activity lights up public-church organizations in the second halves XIX - at the beginning of XX item Attention is spared church historical to societies, which brought in a considerable contribution to the historical study of a particular region, using potential of public in the conditions of reformation of society.

Key words: church historical societies, public initiative, public-church organizations, bourgeois reforms, Russian Orthodox Church, diocese історико-статистичний комітет, archaeological convention.

Бельдюгін Віталій Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Рецензент: **Михайлюк В.П.**, док. істор. наук, професор.

Стаття подана 10.08.2011

Говорова І.В.

ЖИТТЯ СТУДЕНТСТВА ТЕХНІЧНИХ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ 20-х рр. ХХ ст. В УКРАЇНІ

Проаналізовано життя студентства технічних вишів у 20-ті рр. ХХ ст. в Україні. Звернуто увагу на соціальне становище та життєві проблеми студентства. Показано вплив робітничих факультетів на стан учнів.

Ключові слова: *технічна освіта, студентство, матеріальне забезпечення, гуртожиток.*

Матеріально-побутові блага сучасного студентства потребували свого вдосконалення та вирішення на відповідному рівні у 1920-і рр. Демократичний розвиток нашої держави за останні 20 років не покращив стовідсотково умов життя сучасної молоді. Задля викорінення подібних прогалин доречно враховувати й історичний досвід щодо студентської політики, яка порівняно мала як позитивні, так і негативні наслідки, зокрема у 1920-х рр., коли недостатнє фінансування галузі освіти гальмувало можливість створення належних освітніх та побутових умов для студентства. До того ж сучасна історіографія майже не торкається дослідження вказаних проблем на локальному рівні, що й спричинює актуальність та необхідність забезпечення наукової думки висновками регіональних досліджень.

Проблемами даної тематики займалися такі науковці, як В.І. Прилуцький [5], Н.І. Іванцова [2], О.Л. Рябченко [4], О. Лаврут [3].

Метою дослідження є аналіз проблем життя студентства технічних вишів у 20-ті рр. ХХ ст. в Україні.

Відповідно до мети ставиться завдання – висвітлення матеріально-побутових умов життя студентства технічних вишів України, тобто забезпечення стипендіями, гуртожитками, відповідним харчуванням.

На початку 1920-х рр. у системі вищої освіти УСРР відбулися докорінні зміни, які мали значний вплив на структуру студентства. «Стару школу зруйновано, і найбільший удар було спрямовано на фортецю буржуазної освіти – на університети». Замість них були створені інститути, більшість із котрих мали окрему спеціалізацію. Середні спеціальні навчальні заклади були реформовані в технікуми [5, 87].

Щодо навчальної підготовки, то студентство являло собою три основних групи. Перша – ті, які вступили до вишу після дореволюційної школи до 1921 р. Друга – ті, які вступили до інституту після прискореної підготовки з робфаків. Третя – молодь, котра закінчила радянську профшколу.

Згідно з «Положенням про соціальне забезпечення учнів в навчальних закладах професійної освіти», затвердженим РНК УСРР 6 грудня 1921 р., загальну видачу грошового, продовольчого й майнового постачання у всіх навчальних закладах було скасовано. Замість того соціальне забезпечення надавалося лише окремим категоріям студентів. Головним критерієм при цьому був класовий принцип. Більшість їх соціальним забезпеченням не користувалися.

В особливому, привілейованому стані опинилися учні робітничих факультетів. 1 лютого 1922 р. ВУЦВК прийняв постанову «Про матеріальне становище робфаків», котра передбачала: «Запропонувати НКПроду видачу продовольчого постачання для робфаків, провадити в першу чергу на рівні з

Червоною Армією... Відпустити з ресурсів Південбюро ВЦРПС УРПГ необхідні для робфаків обмундирування, взуття, білизну і постільні речі за встановленою і твердою розцінкою. Наркомосу відпускати в першу чергу робфакам належне грошове утримання, підручники і прилади». Усі учні робітничих факультетів забезпечувалися повною державною стипендією.

У 1922 р. вона складалася з грошової, продовольчої, речової й житлово-навчальної частини. Стипендії нараховувалися в 23 бюджетних карбованці, з яких тільки 2 припадає на грошову частку. Оскільки Наркомпрод натуральну частину не виконує, то до нового урожаю стипендії зведені до нуля. Студентський харчовий пайок був зменшений. Речове постачання повинно було складатися з одного комплекту обмундирування й білизни на рік. Права на навчальні посібники та гуртожиток надавалися тільки учням робітничих факультетів. Інші студенти ними не користувалися. У лютому 1924 р. ВУЦВК збільшив повну стипендію до 25 крб на місяць. Хоча розміри стипендії збільшувалися, вона аж ніяк не могла задовольнити потреби студентів, котрі її отримували [5, 88]. До кінця 20-х років в УСРР склалася система нижчої, середньої та середньоспеціальної освіти для дорослих, яка була підпорядкована як завданням професійної, так і загальної освіти. Відповідні заклади давали можливість здобувати знання, необхідні для підвищення професійної кваліфікації на виробництві [2, 13].

На думку керівництва Народного комісаріату освіти, форма використання стипендії повинна була мати по можливості колективний характер шляхом організації низки обслуговуючих студентських закладів. У вищих навчальних закладах обов'язково встановилися три категорії учнів: 1) ті, які платили за навчання повністю, 2) ті, котрі вносили пільгову плату, 3) взагалі звільнені від плати. До останніх належали студенти, які отримували державну стипендію, студенти пролетарського походження [5, 89].

На початку 1920-х рр. на становищі студентства, як на інших верствах населення республіки, позначилися катастрофічні наслідки голоду. Наприклад, студенти Луганського вечірнього робітничого технікуму на державному харчуванні не знаходилися, оскільки всі були робітниками заводів [1, 47]. В одному із документів у листопаді 1923 р. визначалося: 12% студентів харчується один раз в день, що складається з тарілки супу, $\frac{3}{4}$ фунта чорного хліба і чашки чаю, 32% їдять два рази на день, і тільки решта харчується відносно стерпно. Студенти іноді мають м'ясо. Як вони згадували: «М'ясо – підошва», «Борщ – якесь місиво» [5, 90].

Сучасні дослідники наводять приклади тяжкого стану студентства, підтверджуючи їх замітками з тогочасних періодичних видань, серед яких численні скарги на напівголодне існування: «прокинешся зранку та думаєш, а що сьогодні їсти? Й так день у день. До біса навчання, коли його доводиться так здобувати»; «гарячу їжу собі можу дозволити лише раз на тиждень. Про чай і думати не доводиться» [5, 91]. Хтось пропонував харчуватися однією морквою – дешево, корисно і поживно, інші вираховували, якою кількістю гарячої води можна замінити харчування протягом однієї доби – її потрібно було близько сорока відер при температурі 100 градусів [4, 129].

Траплялися й такі випадки, коли студенти, наприклад, Київського сільськогосподарського інституту не їли по два дні вареної страви, що було звичайним явищем для них. «Вечором і ранком – окріп із хлібом та дуже велике обмеження жирів... Більшість студентів не вечеряє. Студентські обіди дають мало калорій» [5, 91].

Рятувальницями від справжнього голодування стали студентські їдальні. І хоча останні допомагали учням вищів виживати у складних умовах, вони мали й

чимало вад. Приміром, у Харкові «за кожним столом, крім сидячих по 4 чоловіки, стоять ще по 2 за кожним стільцем – це так звана перша черга. Хвилини за 15 подають обід, що завжди холодний. Борщ не смачний. Калорій там дуже мало, жирів не чувається зовсім. Деякі хлопці для досвіду пробували обідати по двічі та все одно – ситі вони не були ..., друга страва не краща. М'ясо в котлеті скріплено якою хочете вогкістю, тільки не жиром. Підлива має смак дощової води з перегаром. Дається одна котлета». Хліба до обіду давалося мало. За наявності відповідних умов студенти намагалися організувати харчування за місцем проживання. Наприклад, у деяких гуртожитках Харкова їх мешканці купували колективно примуси, чайники й самі готували їжу. Обіди коштували набагато дешевше, ніж в їдальні, хоча меню було і не дуже різноманітним [5, 91].

Що стосується одягу, то студентам рекомендувалося одягати брюки лише у дні революційних свят і завжди мати з собою голку, нитку та інші предмети домашнього господарства, щоб у потрібну хвилину надати собі першу допомогу, оскільки постулат про те, що матерія не знищується, а лише змінює свою форму дуже погано втішує, якщо ваші брюки розповзлися на сотні шматочків. «Здається нічого не відбулося – брюки лише отримали іншу форму, але настрої у студента обов'язково пропаде».

Жартома студенти називали свій верхній одяг «семисезонним пальто», а темно-сірі фабричного виробництва сорочки «смерть пралям» [4, 130].

Проблемою повсякденного життя студентства було й житлове питання. 31 травня 1921 р. РНК УСРР прийняла постанову «Про забезпечення робітничих факультетів гуртожитками». Згідно з нею, помешкання для гуртожитків повинні були міститися поблизу робітфаків із розрахунку 1 кв. сажень на кожного мешканця. Вони мали бути обладнані кип'ятильниками й забезпечені ліжками, столами та іншими необхідними меблями відповідно до кількості жильців. Саме учні робітничих факультетів становили переважну більшість мешканців гуртожитків на початку 1920-х рр. На практиці загальні вимоги до студентського житла не виконувалися. Обслідування студентів ХТІ свідчило, що на 1 січня 1923 р. у гуртожитках мешкали 38,5 % опитуваних, на приватних квартирах – 61,5 % [5, 91].

Дозвілля студентства 20-х рр. ХХ ст. через тяжке матеріальне становище було досить одноманітним. Вузівська молодь здебільшого проводила вільний час у гуртожитках, що пояснювалось зручністю [3, 146]. Через невирішеність побутових проблем молодь спіткалася й з міжособистісними. Так, студенти Харківського технологічного інституту одного дня влаштували бійку, де брали участь і комсомольці, під час якої користувалися і ножами, внаслідок чого одна особа була поранена. Поширеним явищем студентського життя стало вживання алкоголю, переважно – чоловіками. Іноді вчинки студентів називали «бурсацькими проявами». Траплялися такі випадки, коли студенти спіймали собаку та почали її «підсмалювати», а потім – пустили з четвертого поверху. Це було охарактеризовано як «цілком бурсацький вчинок доби Поляковського» [3, 147].

Надзвичайно важкими були побутові умови життя в студентських гуртожитках. У документі, котрий надійшов до ЦК КП(б)У з Одеси в листопаді 1923 р., зазначалося: «Гуртожитки студентів знаходяться у самому не привабливому стані – тіснота, сирість, темрява, відсутність елементарної обстановки – ось звичайна картина студентського життя» [5, 93]. Під час проведення анкетування більшість одеських студентів (61,7%) відповідали, що гуртожитки, у котрих вони живуть, не мають найпримітивніших зручностей, майже не обладнані для житла. Звичайно це кімнати з недостатньою кубатурою, незадовільним освітленням, брудні не відремонтовані й не обладнані печами.

Іноді у кімнатах жили від 10 до 30 чоловік. Майже кожен 5-ий з опитуваних не мав окремого ліжка – першої запоруки здорового відпочинку [5, 93].

Для того щоб скласти картину матеріально-побутового життя студентства, треба розглянути, наскільки воно було в змозі задовольнити свої матеріальні та культурні потреби. Згідно з опитуванням, проведеним серед одеських студентів, із 2098 респондентів на запитання, чи мають вони можливість відповідним чином одягатися, позитивну відповідь дали лише 14,1%, купувати книги – 12,5%, відвідувати театр і кіно – 16,9%. Що стосується вбрання, то в дещо кращому становищі перебували учні робітфаків. На рік їм виділялися: пара чобіт, шинель або пальто, теплий і літній костюм, кашкет, 2 зміни білизни загальною вартістю 60 крб [5, 95].

Одна з головних причин надзвичайно тяжкого матеріального стану студентів полягала в тому, що допомога їм із-зовні була зовсім незначною [5, 96]. Робочий день у них починався з 8-ї години ранку і закінчувався часто в 1-2 годині ночі. Більшість пролетарів-студентів, знаходячись у страхітливих умовах існування, вимушені заради шматка хліба йти на 6-8-годинні служби, а отже, втрачали фактичний зв'язок із вишем і всім академічним життям. Студенти були згодні виконувати будь-яку роботу. Такі умови позначилися й на здоров'ї студентства [5, 97]. У зв'язку з таким матеріальним становищем, навіть траплялися випадки самовбивства студентів як реакція на несправедливість. Це були так звані «бунтарі», котрі намагалися боротися за себе [4, 382].

Отже, можна констатувати, що 1920-ті рр. стали переломними в житті студентства. Повсякденне життя молоді було пов'язане з боротьбою за виживання. Погане матеріальне забезпечення призвело до того, що студенти замість відвідування пар, були змушені йти працювати на виробництво, що звичайно, в подальшому, мало негативний вплив на рівень їхньої освіти. До того ж тогочасне керівництво намагалося використати цю ситуацію в своїх цілях. Як наслідок, це призвело до класового поділу, котрий передбачав собою розподіл матеріальної допомоги, що давало змогу керівництву отримати віддану йому молодь в ідеологічному сенсі.

Л і т е р а т у р а

1. Державний архів Луганської області. – Ф.Р-411. – Оп. 1. – Спр. 2.
2. Іванцова Н.І. Розвиток професійної робітничої освіти без відриву від виробництва у 1920-1930 рр. в Україні : Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 – Х., 2008. – 20 с.
3. Лаврут О.О. Дозвілля студентів УСРР у 20-ті рр. ХХ ст. – Донецьк. – 2009. – с. 144-151.
4. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія Відп. ред. С. В. Кульчицький: В 2 ч. — Ч 2. — К.: Інститут історії України НАН України, 2010. — 382 с.
5. Прилуцький В.І. Матеріально-побутові умови життя студентства радянської України 1920-х рр. // Український історичний журнал. – Київ. – 2008. – № 3. – С. 86-101.

Говорова И.В. Жизнь студентов технических высших учебных заведений в 20-е гг. XX в. в Украине

В данной работе проанализирована жизнь студентов технических вузов в 20 гг. XX ст. в Украине. Обращено внимание на социальное положение и жизненные проблемы студенчества. Показано влияние рабочих факультетов на положение учеников.

Ключевые слова: *техническое образование, студенчество, материальное обеспечение, общежитие.*

Govorova I.V. Students life of technical educational establishments in 1920s in Ukraine

Students' life of technical establishments in 1920s is analysed in the paper. It is paid an attention on the social status and life problems of students. It is shown the influence of works faculties on the students' status.

Key words: *technical education, students, financial providing, dormitory.*

Говорова Ірина Володимирівна – студентка 4 курсу спеціальності «Архівознавство» Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Рецензент: **Барабаш Ю.В.**, канд. істор. наук, доцент.

Стаття подана 17.06.2011

УДК 930+94

Данільєва Ю.Г.

ЖИТЛОВА ПРОБЛЕМА В УКРАЇНСЬКОМУ РАДЯНСЬКОМУ МІСТІ У 20-30-І РР. ХХ СТОЛІТТЯ

Проаналізовано стан житлової проблеми та засоби її вирішення в містах України у 20-30-і роки ХХ століття.

Ключові слова: *житло, місто, робітники, будівництво, побут, уніфікація.*

Забезпечення житловою площею - невід'ємний показник рівня життя людини та ступені розвитку держави. Житло, як одна із найважливіших складових структур повсякденності, має вирішальний вплив на соціальні настрої людей, а житлова політика може стати в руках держави головним інструментом маніпулювання суспільною свідомістю.

Житло є найважливішою частиною поселенського середовища - соціально-побутової сфери, від якої залежать спосіб життя, здоров'я та культурний розвиток його мешканців. Це найбільш консервативна і найтяжче змінювана сторона побуту, якість якої можна вважати найбільш точним показником якості життя суспільства, адже саме на зведення чи придбання житла потрібні величезні матеріальні витрати. Тому питання житлово-побутових умов українського населення було вкрай актуальним у 20-30-х роках минулого століття. Таким воно є і в умовах сучасного повсякдення та справедливо носить назву «житлова проблема». Період, що досліджується, позначився в історії розвитку країни крутими переломами та політико-економічними змінами, розв'язання житлових проблем відбувалось на тлі втілення в життя більшовицьких завдань з перетворення країни з сільської на міську. Одним із наслідків даних процесів стала житлова криза 20-30-х років. Перехід радянського суспільства від переважаючої сталої сільської культури до індустріальної міської відбувався форсовано та адміністративно. Міста у цей період стали тим полігоном, де старі традиції стикнулися із новими соціалістичними системними змінами. На перший план в отриманні права на житло було висунуто пролетаріат. Таким чином, житлова проблема в радянській державі стала справою забезпечення житлом пролетаріату і в першу чергу робітників фабрично-заводської промисловості. Отже, з початку досліджуваного періоду в містах, за їхніми межами і на околицях спалахнула справжня «будівельна лихоманка». У 20-30-і роки ХХ століття набули популярності

проекти створення принципово нового побуту, які збігалися з потребами нового суспільства. Необхідність виховання й життя в колективі вимагала проектування житла особливого типу, яке передбачало все колективне, суспільне: відпочинок, харчування, виховання дітей. Старий побут було визнано шкідливим, таким що потребує негайних змін, оскільки він народжував роз'єднаність людей, укріплення їхніх приватновласницьких інстинктів. Але, як показав час, новий побут, про який мріяли перші більшовицькі лідери, так і залишився утопією.

В публікаціях останніх десятиліть, спрямованих на вивчення повсякденної історії 20-30-х років минулого століття та орієнтованих на актуалізацію людинознавчих тенденцій [1 - 6], чимало уваги приділяється житлово-побутовим проблемам, вирішити які самотужки населення країни не має змоги – отже, ці проблеми і досі залишаються прерогативою держави.

Беззаперечно, ситуацію із житлом в українському місті, як і в більшості міст Європи, загострила житлова криза, що виникла в довоєнні роки. Внаслідок «природного» старіння та руйнації житлового фонду під час військових дій, а також через ігнорування економічних стимулів розвитку комунального господарства в умовах політики «військового комунізму» криза катастрофічно загострилася. Частка зруйнованих та недобудованих будівель складала 7,7% загального числа будівель. Найбільших зруйнувань зазнав будинковий фонд в Сталіно (18%), Одесі (17%) та Миколаєві (16,2%), а найменше – в Харкові (3,8%) та Чернігові (3,2%). В середньому по губернських містах відсоток зруйнованих будинків (8,4%) був незначно вищим, ніж в цілому по УСРР [7]. У середині 20-х рр. мінімальна житлова санітарна норма в країні становила 9,1 кв. м на людину. Вкрай низькою вона була в Запоріжжі – 5,1 кв. м на одного мешканця. За 11 років (1926-1937 рр.) населення цього міста зросло більше ніж в 4,5 рази – тоді міська санітарно-технічна рада констатувала наявність житлової кризи [8]. У деяких індустріальних містах середня площа зменшилася з 5,7 кв. м у 1924 р. до 5,2 кв. м у 1931р., а в головних промислових регіонах, наприклад, у Донбасі – до 3,8 кв. м житлової площі. У 1930 р. розміри міського житлового фонду дорівнювали 33,4 млн. кв. м, з яких лише 14 % становили післяреволюційні будівлі [9]. У той час, коли держава не мала коштів на підтримання будинків у належному стані, влада прийняла рішення повернути частину житлового фонду міст, продемонструвавши таким чином тенденцію до повернення в державну власність націоналізованих у 20-ті роки будівель. Коли ж житлове питання вкрай загострилося, настав часвилучати ці домоволодіння.

Через пріоритет промислового будівництва житлове проводилося у досліджуваний період в обмежених розмірах й не встигало за стрімким зростанням міського населення, яке збільшувалося завдяки припливу робочої сили із сіл та маленьких містечок. Гостро постала у досліджуваний період проблема житлового розміщення військового відомства та студентства, вирішенням якої могло б стати довгострокове кредитування, але кошти для цього виділялись не в повному обсязі. Велику масу людей було необхідно забезпечити житлом, що ставало неможливим у заплановані скорочені терміни і, зрозуміло, поглиблювало житлову кризу, у якій до нестачі житла додалась характерна особливість міського побуту зазначеного часу – тіснота. За типом помешкань, за даними по всіх соціальних групах мешканців, найбільша їхня щільність була в гуртожитках, а залежно від категорії домоволодінь – в приватному секторі. Квартири державного, й особливо кооперативного сектора, навпаки, були найменш заселеними [10].

Газета «Луганська правда» від 10.05.1921 р. повідомляла, що «житлова нужда промислових областей є найбільш гострим питанням» [11]. Міські санітарно-технічні ради пропонували вихід зі складної ситуації за рахунок

будівництва тимчасових землянок, бараків та сараїв, а також надбудови над уже існуючими спорудами других і третіх поверхів. Наприклад, 40 % робітників Донецького краю у досліджуваний період жили у землянках, а 25 % – у необладнаних казармах, з трьома-чотирма рядами нар. Городянам видавались навіть ордери на проживання в місцях загального користування – ваннах, вбиральнях, кухнях і ліфтах. У Луганську були громадяни, що офіційно мешкали у приміщенні вокзалу [12]. Як зазначалося в листі робкору з Петровського металургійного заводу в Єнакієвому, «робітники жили по 10-15 осіб в одній кімнаті. Спали на підлозі і на нарах, [були] постійно брудні. Багато [з них] ночували на станції та на базарі під лавками, а вранці вставали й прямували на роботу» [13]. «Про небезпеку спалаху інфекційних хвороб серед новоприбулих робітників через їхнє розташовування «просто неба» повідомляв до ЦК КП(б)У рудком рудника «ім. III Інтернаціоналу» Шахтинського району Донецького басейну. В найгірших умовах залишалися жителі Гірничого (Донецького) та Дніпровського (металургійного) районів, що працювали під землею. Їхня площа не діставала й 4-х кв. м [14]. Луганські робітники проживали в землянках, «де завжди повітря сперте і важке, у кутах сиро, після дощу воду потрібно викачувати» [15]. На маріупольській Азовсталі у приміщеннях, де жили робітники, була відсутня підлога, а на Дзержинськбуді м. Дніпродзержинська місцем проживання працюючих на підприємстві став корівник. Працівники робочого кооперативу Паркомунна на Луганщині скаржилися в газету «Луганська правда» (1925 р.): «Погані умови наших робітників: немає відремонтованих дверей та вікон, а коридори розвалюються. Дахи ... течуть, світла немає» [16]. З листа стахановця Носова Андрія в газету «Ворошиловець» ми бачимо, що дана ситуація із житлом в гуртожитках не покращилась і в 1936 році: « В гуртожитку, де я живу, матраси брудні, води для миття не гріють, вертаєшся з роботи і нічим помитись» [17]. Таким чином, пролетарське житлове будівництво за своїм розмахом поступалось урбанізації суспільства [18]. Документи архівів свідчать про незадовільний стан житла не тільки робітників, а й працівників творчих професій, мистецтва, які в своїх листах звертались до вищого керівництва з проханням звернути увагу на їхній тяжкий житлово-побутовий стан: «Я живу в кімнаті у родичів дружини, за дерев'яною перегородкою в квартирі старого зруйнованого будинку, який не має жодних елементарних зручностей і навіть води...» [19].

У процесі забезпечення громадян житлом в умовах його нестачі власті вдалися до непопулярних акцій – ущільнення, експропріацій та реквізицій. У кожному місті, залежно від специфіки житлового фонду, запроваджувалися мінімальні норми на площу кімнати та кубічного вмісту повітря. Усе, що було понад цієї норми, називалося надлишками й підлягало реквізиції або ущільненню. З 1 січня 1921 р. було ліквідовано квартирну плату, й житло стало невід'ємним соціальним благом, що надавалося трудящим за працю цілком безкоштовно. Однак тут мова може йти лише про великі міста – Одесу, Київ, Харків, Катеринослав, що мали достатньо житлового фонду. Більше половини міського населення в 1920-х роках проживало у невеличких містах (по 30-40 тисяч осіб). Тому соціальна структура міста по суті не змінювалася.

Альтернативою державному будівництву був інститут кооперативної власності у вигляді житлотовариств, що існував з 1924 р. Житлокооперація була покликана значно полегшити житлову кризу. Робітничі житло-будівельні кооперативні товариства (РЖБК) та загальногромадянські житлобудівельні товариства (ЖБК) займалися спорудженням нових та відбудовою старих будинків. Незважаючи на те, що умови для пайовиків були надзвичайно привабливі – кредити до 50 років, відпуск дефіцитних матеріалів тощо,

кооперативним рухом в 1926 р. було охоплено лише 3-5 % робітництва, в той час як за своїми доходами вступити до кооперативу й сплатити пай та вступний внесок могла майже третина робітників. На початку 30-х рр. доля кооперації у загальному обсязі житлобудівництва вже знизилась удвічі. У 1937 р. житлокооперативи взагалі було ліквідовано.

Протягом двох п'ятирічок держава планувала перетворити всі індустріальні міста і робітничі селища республіки з відсталих у культурному і побутовому відношенні через так званий «тягар капіталістичного минулого» на принципово нові форми територіальної організації населення - фантастично красиві, зелені компактні й комфортні утворення - «соцміста». Незважаючи на існування різноманітних проектів кінця 20-х рр., в галузі розвитку міст влада почала робити поступові кроки до уніфікації. Картину однорідного соціального середовища тогочасних міст порушували лише новозбудовані, переважно поблизу центральних районів, комфортабельні будинки, іноді й квартали для радянської еліти. Спочатку це були будинки для радянських спеціалістів, в яких мешкали представники нової радянської інтелігенції та партійної номенклатури. А з початку 1930-х років, після переїзду державних установ до Києва, розгорнулося будівництво житла у центральних районах міста для радянської та партійної еліти.

Концентрична модель соціального розселення українських міст тільки відображала соціальні процеси, що відбувалися в радянському суспільстві в 20-х роках ХХ ст. Масове житлове будівництво для незаможних пролетарських верств здійснювали переважно великі підприємства для своїх робітників. Це було дійсно недороге, стандартне житло з мінімальним облаштуванням та відсутністю інфраструктури. В промислових центрах України відбувалася деформація соціокультурного середовища, починалася епоха розквіту «барачної» ерзац-культури. Окремою формою життя в даний період вважався будинок-комуна, що призначався для невеликої побутової комуни. Передбачалося, що такі об'єднання будуть приймати статут, у якому більш-менш строго регламентуватиметься життя всіх членів комуни, також планувалося усупільнення низки функцій: харчування, виховання дітей, заходи догляду за житлом, а іноді й усупільнення коштів членів колективу. Але ж побутові комуни виявилися недовготривалими. На думку радянських вчених, основною причиною цього було протиріччя між колективізованими формами побуту у сфері житла й існуючою формою розподілу, наприклад, системою оплати праці. Заявлена у статуті матеріальна рівність членів побутової комуни не відповідала фактичному матеріальному становищу кожної сім'ї.

В середині 1930-х років, з наближенням кривавого терору, уніфіковувалося і населення комуналок. Непмани й у 1920-х роках заселяли переважно приватний житловий фонд міст, а з початком кампаній масових виселень вони взагалі зникали із комунальних квартир націоналізованих будинків. Паспортизація та початок планомірного винищення «колишніх людей» примусили частину міського населення тікати із великих міст, переховуючись у провінції. У 1933-1934 роках починалася масова втеча громадян із сумнівним для радянської карної системи минулим із великих міст. Вони усвідомили, що нічого доброго від влади їм чекати не доводиться. Рятуючись від чисток, багато жителів міст, які могли хвилюватися за свої підозрілі для більшовиків біографічні дані, намагалися зникнути із міста, загубитися на численних новобудовах або десь у провінції. Житлова площа, що звільнялася внаслідок виселення безпаспортних елементів, передавалася ударникам пролетарської праці.

Масові репресії та чистки не тільки винищували окремих громадян, а зачіпали цілі родини. Втручання влади в приватне життя шляхом виселення з

квартир відчули на собі мешканці «дворянських гнізд». В листі до керівника українського НКВС П. Постишев наполягав вигнати з квартир родини заарештованих контрреволюціонерів-націоналістів, «якомога швидше вислати родини з України, а також і всіх тих, хто з ними жив в одних кублах» [20]. Дуже швидко, однак, стало зрозумілим, що повне усупільнення побуту є справою неможливою й утопічною. Наркомат Праці УСРР у 1930 р., ознайомившись із проектом експлуатаційного бюджету житлових комплексів, зазначав, що будівництво будинків з усупільненим сектором у нашій країні – справа нова, а тому робити висновки щодо ефективності цього будівництва зарано [21]. В умовах невисокої заробітної плати, коли оплата квартири перевищувала половину заробітку голови сім'ї, ставала очевидною невідповідність для держави будинків, будівництво яких коштувало дорого, а робітники не здатні були оплатити повністю всі витрати на їхнє утримання. Поступово протягом 30-х років спостерігається перехід до проектування будинків з більш-менш ізольованими приміщеннями й індивідуальними квартирами. Вже в 1937 р. у відповідних спеціалізованих виданнях тема усупільненого побуту перестала бути актуальною. З того часу архітекторів і планувальників цікавила «організація житлової квартири», планове рішення якої повинне забезпечувати ізольований зв'язок однієї, по можливості двох житлових кімнат із низкою обслуговуючих приміщень (ванна, вбиральня, кухня). Однак остаточно житлову проблему у 30-і роки вирішено не було. Єдине, що змінилося, – це те, що у роки другої п'ятирічки робітників промислових районів поступово переводили з холодних та непристосованих до життя бараків та казарм у гуртожитки, але й там побутові умови далеко не відповідали потребам людини. Лише ударникам виробництва та стахановцям надавали обладнані квартири, але їх було недостатньо, а сама акція мала показовий характер, адже житло було дуже важливим стимулом ударної праці.

Таким чином, стрімкий ріст міського населення у 1930-х роках і, як слідство, перенаселення наявного житлового фонду, невлаштованість побуту, погані житлові умови породжували нові побутові практики, формували нехарактерний для інших країн стиль життя міського населення радянської України. Політико-ідеологічні та економічні експерименти призвели, по-перше, до трансформації антропогенного ландшафту та деформації усталених традицій життя українського міського населення. По-друге, у взаєминах між селом та містом у досліджуваний період відчувався дисбаланс, що торкався усіх соціально-побутових структур повсякденного життя. Політика держави, що у край кута ставила промисловий розвиток міст і наголошувала на необхідності створення своєї головної бази - пролетаріату, привела врешті-решт до посилювання негативних стереотипів і протиріч між містом і селом. По-третє, «комунальне існування» заклало основи специфічної для населення країни Рад «комунальної свідомості», яка міцно укорінилася в повсякденному житті наступних поколінь.

Л і т е р а т у р а

1. Борисенко М. Соціокультурне середовище українських міст (20-30-ті роки ХХ ст.) / М. Борисенко // Пам'ять століть, №4/5, 2007. – С. 70 – 78.
2. Верменич Я. Урбанізаційні процеси в УРСР як об'єкт дослідження локальної історії / Я. Верменич // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 16. – Київ, 2007, С. 253 – 270.

3. Гогохія Н.Т. Українське радянське місто 1929-1938 роки: історико-соціальний аналіз: Автореферат дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Східноукраїнського національного університету імені В.Даля. – Луганськ, 2003. – 20с.
4. Губенко Т. Сторінка історії Діпромiста / Т. Губенко // Досвід та перспективи розвитку міст України. – К.: Діпромiсто, 2000. – 195 с.
5. Мовчан О.М. Житлово-побутові умови та комунальне обслуговування робітників УСРР. 1920-ті рр. / О.М. Мовчан // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип.17. - К., 2007. - С. 229 - 277.
6. Удод О.А. Житло і побут в структурі повсякденного життя українців (30-ті роки ХХ ст.) / О.А. Удод // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. - Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. - №8. – С. 311 - 321.
7. Мовчан О.М. Вказ. праця. - С. 230.
8. Удод О. Вказ. праця. – С. 314.
9. Мовчан О.М. Вказ. праця. – С. 231.
10. Вологодцев І. Міський житловий фонд УСРР / І. Вологодцев // Вісник статистики України. – 1928. – №1. – С. 100.
11. ДАЛО. – Газетний фонд, - Оп. 1, - Спр. 30. «Луганська правда» № 102 від 10.05.1921 р., - Арк.11.
12. ДАЛО. – Ф. 5, – Оп. 1, - Спр. 79, - Арк. 7.
13. Мовчан О.М. Вказ. праця. – С. 231.
14. Там само.
15. ДАЛО. - Газетний фонд, - Оп. 1, - Спр. 49, - «Луганська правда» № 205 від 12. 09. 1925 р., - Арк. 35.
16. ДАЛО. - Газетний фонд, - Оп. 1, - Спр. 49, - «Луганська правда» № 210 від 18. 09. 1925 р., - Арк. 57.
17. ДАЛО. - Газетний фонд, - Оп. 1, - Спр. 123, - «Ворошиловець» № 33 від 29. 05. 1937 р., - Арк. 7.
18. Удод О. Вказ. праця. – С. 314.
19. ЦДАВО. – Р. 2, - Оп. 7, - Спр. 3, - Арк. 86.
20. Вронська Т.В., Кульчицький С.В. Радянська паспортна система / Т.В. Вронська, С.В. Кульчицький // Український історичний журнал. - 1999. - № 4. - С.1.
21. Культурне будівництво в Українській РСР. 1928 - червень 1941: 36. док. і мат. - К.: Наукова думка, 1986. – С. 59.

Данильєва Ю.Г. Жилищная проблема в украинском советском городе в 20-30-ые гг. XX века

Проанализированы состояние жилищной проблемы и способы ее разрешения в городах Украины в 20-30-ые годы XX века.

Ключевые слова: *жилье, город, рабочие, строительство, быт, унификация.*

Daniliyeva, J.G. Housing problem in the Soviet city of Ukraine in the 20-30-es of the XX century

The condition of housing problem and ways of its permission in cities of Ukraine of the 20-30-es of the XX century is analysed.

Keywords: *habitation, a city, workers, building, a life, unification.*

Данільєва Юлія Геннадіївна – аспірант кафедри всесвітньої історії Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Рецензент: **Бєльдюгін В.А.**, канд. істор. наук, доцент.

Стаття подана
05.04.2011

Довжук І.В.

**ДО ПИТАННЯ ЩОДО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГО
ГОСПОДАРСТВА ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
У ПОРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД**

У статті в загальному контексті реформування аграрних відносин у Наддніпрянській Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. розглядаються особливості розвитку сільського господарства у лівобережних українських губерніях.

Ключові слова: сільське господарство, Лівобережна Україна, поміщики, селяни, селянська община.

Скасування кріпацтва призвело до значних змін у сільському господарстві України. Поруч з великими землевласниками активною силою поступово ставали селяни, роль яких у першій половині ХІХ ст. принижувалась. Головна ініціатива належала заможному селянству, яке легко впоралося з викупом землі й, маючи власні матеріальні засоби, почало вдосконалювати своє господарство шляхом інтенсифікації. Продаж землі став особливо помітним явищем у 1875-1895 рр. під час світової аграрної кризи, що була викликана припливом у Європу дешевого американського хліба. Землю в основному реалізували дворяни. Це була та частина поміщиків, яка не змогла пристосуватися до нових умов і неминуче розорялася. У числі перших, хто спочатку купував землю, були купці, а пізніше – заможні селяни, а також чимало й незаможних селян, котрі купували землю невеликими ділянками. Торгівля надільною землею була заборонена.

Продаж землі й зростання цін особливо посилилися після заснування Селянського поземельного банку (1882 р.). Банк скуповував поміщицькі землі й перепродавав їх, а також надавав позички селянам, які скуповували землю. Кредитом Селянського банку користувалися лише заможні селяни. Наслідком продажу землі стало істотне скорочення дворянського землеволодіння. За період з 1877 по 1905 рр. воно зменшилося майже на третину. Цей процес досить швидко відбувався у Степовій Україні, де поміщики, не маючи коштів для розвитку зернового господарства, змушені були продавати свої маєтки. Дворянське землеволодіння тут скоротилося за вказаний період на 49%, на Лівобережжі – на 35%. Це дало можливість заможним селянам виявити свою господарську ініціативу. В їхніх руках опинилося чимало землі, крім цього, вони ще орендували й панські землі. Отже, поступово формувался тип селянина-підприємця, ініціативного, заповзятливого, водночас загарбущого, котрий ставав співтворцем нового прогресивнішого на той час господарсько-суспільного устрою. Зате малоземельне селянство, яке не мало достатніх для існування наділів, зубожіло, позбувалося землі та йшло в найми до панських економій або на заробітки до міста.

Мета цієї розвідки – висвітлити низку особливостей розвитку сільського господарства Лівобережної України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Цього питання так чи інакше торкалися у своїх працях В.П.Теплицький, В.І.Марочко, В.Г.Сарбей, П.П.Панченко, В.А.Шмарчук, О.О.Крижанівська, О.П.Реєнт та інші науковці.

Зазначимо, що у лівобережних губерніях України особливого значення набувала проблема малоземелля та безземелля. Причиною тому ставало те, що тут середній наділ поміщицьких селян на одну ревільську душу був найменшим в Україні – 2,5 дес., тоді як у правобережних губерніях – 2,9, південних – 3,7 дес.

[1, 126]. При цьому землеробство залишалося «для нашого народу головним, а в багатьох місцях єдиним шляхом праці; ...нестача землі, яка відчувалася селянами вже під час звільнення та постійно посилюючись під впливом зростання населення, накладає глибокий відбиток на їхні почуття, думки та дії» [2, 31].

Наприкінці XIX ст. аграрні проблеми часто пов'язували саме з тим, що селянські господарства були недостатньо забезпечені землею. Якщо взяти кількість землі на один двір у західноєвропейських країнах, то, наприклад, в Англії 55,4% селян мали менше 7,4 дес., у Франції 85% – менше 9 дес., у Німеччині селяни в середньому мали 7 дес. [3, 66]. В умовах України ми віднесли б ці господарства до малоземельних, але за рахунок ведення інтенсивної системи господарства вони мали набагато кращу продуктивність праці, ніж в Україні, де панувала екстенсивна система ведення господарства. Хоч у розвинутих країнах світу в той період землі на душу населення було набагато менше, але інтенсивна форма землеробства надавала можливість краще жити і в певній мірі розв'язувала аграрне питання.

Однією з особливостей розвитку сільського господарства Лівобережної України було те, що індивідуальне селянське землеволодіння переважало над общинним. Так, у 1887 р. в Полтавській губернії общинні господарства склали 12,5%, у Чернігівській – 52,2%. Виняток становить Харківська губернія, де відсоток общинного землеволодіння складав 94,2%. Харківська губернія за відсотком общинних господарств займала в Україні друге місце, після Катеринославської, де таких господарств було 98%, Чернігівська – п'яте, Полтавська – восьме. Тобто ми бачимо, що в межах Лівобережжя існувала досить значна відмінність у кількісному відношенні общинних та одноосібних господарств. Така висока цифра общинного землеволодіння на Харківщині пояснюється тим, що в її заселення поміщики штучно насаджували общину. Насильницьке насадження общини співіснувало з процесом розвитку капіталістичних відносин. Унаслідок такого сполучення відбувалося поступове «змертвіння» общини, співвідношення общинного землекористування і подвірного землеволодіння не зазнавало суттєвих змін аж до столипінської аграрної реформи. Так, до 1905 р. кількість общинних господарств у Полтавській губернії збільшилася тільки на 5,4%, у Чернігівській зменшилася на 0,7%, у Харківській – на 1% [4, 54-55].

Селянська община за своєю природою була поземельно-сусідською організацією дрібних виробників. Саме вона мала вплив на форми володіння надільними землями, які були основою селянського землеволодіння, на продуктивність селянського господарства. Община займалася як розподілом та використанням наділів, так і виконувала поліцейські й фіскальні функції. Сільський староста й волосний старшина, наділені адміністративними повноваженнями, мали право за різні провини штрафувати селян у розмірі до 1 руб., а також карати арештом чи примусовими роботами до 2 днів [5, 32-33]; застосовувалися покарання різками навіть до козаків, наприклад, на Чернігівщині, які до цього вважались вільними від такого покарання [6, 104]. Волосний суд міг засудити винних селян до виконання громадських робіт строком до 6 днів, штрафу до 3 руб., арешту до 7 днів [7, 364].

Роль селянської общини не була однозначною. В економічному плані її існування скоріше було шкідливим, але община виконувала важливу функцію соціального захисту. Сільські общинні збори вирішували як власні проблеми, так і проблеми, що виникали з місцевою адміністрацією. Надільні землі постійно перерозподілялися. Переділи повторювалися через 10-15 років, тому мало місце постійне зростання селянського населення, яке перевищувало кількість наділів,

ділянки селян-общинників склалися з багатьох смуг, які часто були розташовані далеко одна від одної. Усі ці землі в умовах черезсмузжя залучалися до загальної сівозміни, а під час збирання врожаю і до часу нового посіву ці землі перетворювалися на загальне пасовисько [8, 29]. Вихід з общини допускався тільки після сплати всіх викупних платежів, що для більшості селян ставало неможливим. Але під впливом ринкових відносин община поступово руйнувалася і тому у 1893 р. уряд заборонив вихід з неї, бо збереження общини полегшувало державі управляти селом та збирати податки [9, 242].

У зазначений період відбувалися значні зміни в землеволодінні та землекористуванні. На цей процес мали вплив різноманітні фактори: відміна кріпацтва, зростання селянського безземелля та малоземелля, капіталістична еволюція поміщицького й селянського господарства, діяльність Дворянського та Селянського банків, коливання цін на хліб. Можна виділити декілька видів мобілізації землі, найважливіші серед них: власне сама мобілізація, яка відбувається за допомогою грошей (купівля-продаж та продаж з публічного торгу), а також безоплатна мобілізація, яка включає перехід нерухомості шляхом спадкування, дарування. Найбільше значення мала мобілізація шляхом купівлі-продажу, яка сприяла капіталістичному розвитку земельного ринку. Так, у 1900 р. вже 78,2% усіх угод у Російській імперії здійснено саме цим шляхом [10, 57-60].

Постійно відбувалося скорочення кількості земель, які належали дворянам. Цей процес проходив, незважаючи навіть на всебічну допомогу уряду цій категорії населення і те, що з кінця XIX ст. існувала сприятлива кон'юнктура, котра «...для аграрного капіталізму на Україні не принесла однак із собою поліпшення для дворянського землеволодіння. Воно, підірване в попередню добу, не було в силі справитися з труднощами капіталістичного виробництва, хоч і з усіх сил пробувало стати сильно на ноги, а поступово ліквідовувалося, поступаючись місцем великому недворянському землеволодінню, створюючи новий тип землевласника, буржуазного підприємця» [11, 46].

Саме реформа 1861 р. призвела до того, що земля стала товаром, який можна було продати, купити, здати в оренду. Так, якщо у 1877 р. приватне землеволодіння становило на Лівобережжі 40,7%, то у 1905 р. – 43,3%, надільне – 55,9 і 51,7%. Процес продажу дворянами землі особливо посилювався наприкінці століття. Це було викликано декількома причинами: по-перше, наприкінці 1890-х рр. у селянському середовищі з'являються підприємливі селяни, які вже мають гроші; по-друге, більш швидкими темпами відбувається витискання відробіткової системи й тому ті з поміщиків, хто так і не зміг перевести власне господарство на ринкові рейки, збільшували продаж землі.

Враховуючи гостру нестачу землі, поміщики могли здавати її на дуже вигідних для себе умовах. Через це багато з них скорочували власне господарство, задовольняючись тим, що отримували ренту. Так, якщо у 1886-1890 рр. в Чернігівській губернії 21% поміщицьких господарств велися власними господарями, а 51% повністю здавалися в оренду, то у 1896-1900 рр. ці цифри склали вже відповідно 5 та 58% [12, 304-305]. Динаміка землеволодіння характеризується, головним чином, кількістю угод та площею землі, яка потрапляє на ринок. Взагалі, якщо у 1870-х рр. ми маємо на Лівобережжі зростання числа купівлі-продажу, то потім до 1896 р. наступив відносний застій, не враховуючи 1884, 1891-1892 рр., що можна пояснити впливом аграрної кризи. У 1897 р. почалося швидке зростання кількості таких угод. Найбільш швидко зростала вартість проданої землі, а площа землі, яка йшла на ринок, зростала повільніше. Так, у 1893-1902 рр. у порівнянні з 1863-1872 рр. кількість угод на Лівобережній Україні зросла в 3,5 рази, площа проданої землі – у 1,5, її вартість

– у 7,4, а ціна – в 4 рази [13, 114]. За кількістю купівлі-продажу землі Полтавська та Чернігівська губернії посідали перші місця в Європейській Росії, що пояснюється наявністю великої кількості дрібних землевласників, перш за все козаків, а також дрібнопомісних дворян. На Харківщині землеволодіння було більш великим, тому середня величина угод була більшою, а їхнє число меншим.

Під час проведення реформи в Україні поміщики відрізали собі 1064,9 тис. дес. кращих земель, якими користувалися селяни до реформи, що на 4% перевищувало середній розмір «відрізків» по чорноземних губерніях Росії [14, 108]. На Полтавщині селяни втратили 449765 дес. землі, на Харківщині – 181128, Чернігівщині – 59015 [15, 13]. Але значна частина середніх та дрібних поміщиків так і не пристосувалася до нових умов, до заміни кріпацької праці найманою.

Більшість поміщиків не мали змоги перейти до ринкової форми ведення господарства. У них не було грошей (величезні гроші, які вони отримали під час реформи 1861 р., мало хто використав на вдосконалення господарства), технічних засобів та досвіду господарювання. Вони застосовували в господарствах або примітивну систему, або нововведення, не маючи до того ніякого досвіду, тому результат для них був незадовільний – значна кількість господарств підійшла до загрози розорення.

Проте слід зазначити, що саме господарства великих поміщицьких економік, що підпорядковувалися ринковим законам, визначали економічне становище України. Вони стали основою великої промисловості та ринкового сільського господарства. Взагалі, на кінець 1870-х рр. «поміщицькі господарства зміцніли, ...перехідний момент минає, ...поміщицьке господарство пристосувалося до нових економічних зв'язків та господарських форм» [16, 23-24].

Розвиток ринкових методів ведення господарства був особливо помітним у передових поміщицьких господарствах, власники яких змогли пристосуватися до змін. У найбільш вигідному становищі опинялися ті поміщики, землі яких були найбільш прибуткові, особливо в північно-західній частині Харківської губернії (район цукробурякового виробництва), що свідчило про зростання впливу капіталістичного ринку на аграрні відносини. Поміщицьке землеволодіння та землекористування в районах виробництва високоприбуткових культур залишалося найбільш стійким, а в деяких тільки розширялося. Передові господарства вже зрозуміли необхідність та переваги ринкового ведення господарства. Використання сільськогосподарських машин прискорювало роботу в цих господарствах та скорочувало їхні витрати. Так, середня вартість збору врожаю з 1 дес. за допомогою жатки дорівнювала 2 руб. 72 коп., а при ручній праці ця цифра становила 5 руб. 25 коп. [17, 195].

У середньому врожайність поміщицьких посівів була вищою за селянські на 25-30%. У ряді сіл Полтавщини середня врожайність хліба в поміщиків була на 50-100% вищою за селянські [18, 4]. Хоча зрозуміло, що застосування сільськогосподарських машин вимагало значних коштів і ставало економічно ефективним при виробництві великої кількості продукції, тому головним покупцем цих машин були великі землевласники. Так, до числа таких господарів належить П.І.Харитоненко. Великим землевласником і промисловцем у Харківській губернії був Л.Є.Кеніг. Він мав два маєтки, загальна площа яких складала 40 тис. дес. [19, 136]. Для цих господарств характерним є ринкове ведення господарства та досить значні прибутки.

На землях Тростянецького маєтку (24 тис. дес.) вирощували цукрові буряки, зернові культури. Діяли цукровий та рафінадний заводи (виробляли

щорічно продукції на 7,5 млн руб.), молочна ферма, паровий млин (переробляв зерна більше ніж на 400 тис. руб.) та ремонтна майстерня. До володінь Л.Є.Кеніга входили Гутянський цукровий завод (щорічний обіг – 1,6 млн руб.), три винокурні (обіг більше 420 тис. руб.). Спадкоємці підприємця на початку ХХ ст. створили акціонерну компанію з капіталом 21 млн руб. [20, 136-137]. Загальні володіння окремих поміщиків досягали в лівобережних губерніях 30-50 і більше тисяч десятин.

Одним із кращих пореформених капіталістично організованих маєтків в імперії є Карлівський маєток Мекленбург-Стрелицьких, який розташовувався в м. Карлівка Константиноградського повіту Полтавської губернії. Це було передове господарство як за рівнем технічного забезпечення, так і організацією сільськогосподарського виробництва та отриманню результатів. За досить невеликий проміжок часу воно зуміло з кріпосницької латифундії перетворитися в передове товарне господарство. Наприкінці ХІХ ст. в маєтку нараховувалося 57 тис. дес. землі, хоча засівалася лише четверта частина земельного запасу, а інша земля використовувалася в якості пасовиськ, частина здавалася в оренду селянам. У цей час господарство все більше оснащувалося власним інвентарем. Так, якщо у 1893 р. вартість вкладеного капіталу становила 563 тис. руб., то в 1900 р. – 823 тис., а в 1914 р. – 2627 тис. руб. Велика увага приділялася підвищенню врожайності ланів. Так, витрати на добрива у 1899-1914 рр. зросли з 17,5 до 77,1 тис. руб. Проводилася дослідна робота з різними сортами хлібів, добривами; на дослідних полях випробовували різні способи посіву. Врожаї в господарстві відрізнялися дуже високими показниками. Наприклад, якщо в 1905 р. в маєтку збирали 96 пудів з 1 дес., то в селянських господарствах 67, у 1910 р. – 91 та 69 пудів відповідно. Взагалі ведення господарства приносило власникам досить великі прибутки. Так, у 1899-1900 рр. вони склали 695,6 тис. руб., у 1908-1912 рр. – 1114 тис. руб. [21, 349-374]. Наведені дані свідчать про швидку та успішну перебудову маєтку у велике капіталістично організоване підприємство, яке мало дуже високий рівень агротехнічного виробництва.

Ті поміщики, які були не в змозі пристосуватися до нових ринкових відносин, змушені були продавати власні господарства, бо стара система господарювання вже не приносила бажаних прибутків. Найчастіше продавалися господарства, в яких власник здавав землі в оренду, часто за відробітки, тобто це були напівкріпацькі господарства. Капіталістично організовані господарства відрізнялися більшою стійкістю. Так, тільки 40,8% приватновласницьких земель, які були продані у 1883-1900 рр. при сприянні Полтавського відділення Селянського поземельного банку, оброблялися самими господарями, а інші здавалися в оренду [22, 118].

При цьому вартість дворянської землі постійно збільшувалася. За цим показником Лівобережна Україна в 1877-1905 рр. перемістилася з шостого на четверте місце. Кожний рік зменшувалася площа поміщицького землеволодіння. У 1896-1897 рр. у Полтавській губернії дворяни втратили 15231 дес., духовенство – 125, держава – 47 дес. землі. Селянські господарства, навпаки, купили 4363 дес., сільські товариства і громади – 10916 дес. У 1863-1897 рр. на Лівобережжі воно скоротилося на 1609,2 тис. дес. По губерніях картина була така: на Харківщині дворянське землеволодіння скоротилося на 561,7 тис. дес., Чернігівщині – 529,9 тис., Полтавщині – 517,60 тис. дес. [23, 99, 101]. На Лівобережній Україні за 47 років поміщицьке землеволодіння скоротилося майже на 50% (2,488 млн дес. землі).

У цілому по Україні з 1862 по 1914 рр. поміщики продали 10053 тис. дес. (53%) землі [24, 46]. До 1917 р. в їхньому володінні залишилися 8,9 млн дес.

землі – 20,2% загального земельного фонду України [25, 13]. На Лівобережжі, де капіталізм розвивався переважно пруським шляхом, дворянське землеволодіння скорочувалося повільніше, ніж на Півдні, але швидше, ніж на Правобережжі. З 1860 до 1905 рр. воно зменшилося в Харківській губернії на 37%, Чернігівській – на 28, Полтавській – на 25%. У регіоні переважало дрібнопомісне дворянство, тому середній розмір куплених ділянок становив 37 дес., а в той же час на Півдні – 269 дес. [26, 304]. Найчастіше дворяни намагалися продати недоходні та мало доходні землі. Так, у Хорольському та Кременчуцькому повітах Полтавської губернії, які були найбільш прибутковими, дворяни продавали найменше землі, а в Роменському та Лохвицькому повітах, що відрізнялися меншою прибутковістю, дворянське землеволодіння скорочувалося швидше [27, 366]. Взагалі в Чернігівській губернії цінність земель була нижчою, ніж в Полтавській та Харківській, тому і відсоток скорочення земель був більшим. Середні розміри маєтків зменшилися повсюдно, окрім великих господарств, які мали більше 500 дес. землі.

Таким чином, реформа 1861 р., як і майбутня столипінська аграрна реформа, не врятувала панське землеволодіння від занепаду. Поміщицьке господарство поступово втрачало керівну роль у господарському житті. Питома вага поміщиків у землекористуванні була помітно меншою, ніж у землеволодінні. Більшість колишніх поміщицьких земель купували селяни. Втрата поміщиками своїх земель і, навпаки, збільшення питомої ваги селянського землеволодіння – це були два боки одного процесу, який почався ще від часів реформи 1861 р.

Л і т е р а т у р а

1. Теплицький В.П. Реформа 1861 р. і аграрні відносини на Україні. – К.: Вид-во АН УРСР, 1969. – 308 с.
2. Мануилов А.А. Поземельный вопрос в России // Аграрный вопрос. Сборник статей. Издание кн. П.Д.Долгорукого и И.И.Петрункевича. – М., 1906. – Т.1. – С.10-78.
3. Бехтеев С.С. Хозяйственные итоги истекшего сорокапятилетия и меры к хозяйственному подъёму. – СПб., 1906. – Т.2. – 368 с.
4. Бочаров В.В. Столипінська аграрна реформа в Катеринославській і Харківській губерніях (1906-1916 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Донецьк, 2001. – 171 с.
5. Свод узаконений и распоряжений правительства по устройству быта крестьян. – СПб., 1873. – 623 с.
6. Дружинин Н.П. Право и личность крестьянина. – Ярославль, 1912. – 296 с.
7. Історія Української РСР: У 2 т. – К.: Наук. думка, 1967. – Т.1. – 551 с.
8. Проскура Н.Л. До питання про аграрні відносини в Харківській губернії напередодні Лютневої революції // Вісник Київського університету. Серія: історія. – 1973. – №15. – С.25-30.
9. Економічна історія України: Навч. посібник / Уперенко М.О., Кузнєцов Е.А., Парієнко Г.К. та ін. – Харків: Одиссей, 2005. – 496 с.
10. Святловский В.В. Мобилизация земельной собственности в России (1861-1908 гг.). – СПб., 1911. – 152 с.
11. Яворський М. Україна в епоху капіталізму. – Вип.3. В суперечках імперіалізму. – Харків: Держ. вид-во України, 1925. – 310 с.
12. Материалы Высочайше утвержденной 16 ноября 1901 г. Комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 г. по 1900 г. благосостояния сельского населения среднеземледельческих губерний, сравнительно с другими местностями Европейской России. – СПб., 1903. – Ч.1. – 372 с.
13. Авраменко А.М. Мобилизация землевладения на Левобережной Украине в пореформенный период // Вопросы истории СССР: Респ. межвед. научн. сб. – Харьков, 1984. – Вып.29. – С.112-121.
14. Теплицький В.П. Назв. праця.
15. Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст.: У 2 т. –

- Харків: Держ. вид-во України, 1927. – Т.2. – 280 с.
16. Гайстер А. Сельское хозяйство капиталистической России. – М.: Изд-во коммунистической Академии, 1928. – Ч.1. От реформы 1861 г. до революции 1905 г. – 176 с.
 17. З історії суспільно-економічного розвитку та класової боротьби на Україні (XVI – початок XX ст.). – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – 272 с.
 18. Рклицкий М.В. Из прошлого и настоящего черноземной деревни. – Полтава, 1914. – 79 с.
 19. Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). – К.: Ін-т історії України НАНУ, 1999. – 282 с.
 20. Там же.
 21. Анфимов А.М. Карловское имение Мекленбург-Стрелицких в конце XIX – начале XX в. // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. – Сб.5. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – С.348-376.
 22. Авраменко А.М. Назв. праця.
 23. Материалы Высочайше утвержденной 16 ноября 1901 г. Комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 г. по 1900 г. благосостояния сельского населения среднестепных губерний, сравнительно с другими местностями Европейской России. – СПб., 1903. – Ч.2. – 96 с.
 24. Особенности аграрного строя России в период империализма. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – 352 с.
 25. Історія Української РСР: У 8 т. – К.: Наук. думка, 1978. – Т.5.: Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917-1920). – 590 с.
 26. Історія народного господарства Української РСР: У 3-х т. – К.: Наук. думка, 1983. – Т.1: Економіка докапіталістичних формацій. – 463 с.
 27. Рклицкий М.В. Землевладение в Полтавской губернии // Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1908 год. – Полтава, 1908. – С.269-406.

Довжук І.В. К вопросу о развитии сельского хозяйства Левобережной Украины в пореформенный период.

В статье в общем контексте реформирования аграрных отношений в Надднепрянской Украине во второй половине XIX – начале XX вв. рассматриваются особенности развития сельского хозяйства в левобережных украинских губерниях.

Ключевые слова: сельское хозяйство, Левобережная Украина, помещики, крестьяне, крестьянская община.

Dovzhuk I.V. To the question about the development of agriculture of Left-bank Ukraine in the period after reforms.

In the paper the peculiarities of the development of agriculture in Left-banks' Ukrainian gubernias are scrutinized in the common context of agricultural relations reformation in Naddnipryanska Ukraine in the 2nd half of XIX – the beginning of XXth centuries.

Key words: agriculture, Left-bank Ukraine, landowners, peasants, pasants' community.

Довжук Ігор Володимирович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри архівознавства Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Рецензент: **Михайлюк В.П.**, док. істор. наук, професор.

Стаття подана 15.09.2011

Дорош Т.О.

ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ 20-Х РР. ХХ СТ. ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ АГРАРНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ УКРАЇНИ

На підставі системного аналізу та контент-аналізу репертуару періодичних видань України 20-х рр. ХХ ст. розглянуто доцільність їхнього використання як джерела для проведення аналізу життя і діяльності аграрної інтелігенції вказаного періоду.

Ключові слова: періодичні видання 20-х рр. ХХ ст., джерело, історія, аграрна інтелігенція.

Дослідження історії аграрної інтелігенції України 20-х рр. ХХ ст. базується на використанні певного кола джерел, важливе значення серед яких мають періодичні видання вказаного періоду. Преса являє собою численну групу джерел і є не лише базою для історичного дослідження, але й одним із засобів встановлення міри достовірності інших видів писемних пам'яток. Утім, незважаючи на багатогранність та історичну цінність даного виду документів, дослідники при вивченні джерел з історії інтелігенції України недостатньо зверталися до їхнього аналізу, що й обумовлює актуальність і значущість порушеного питання. Крім того, дослідження періодичних видань України 20-х рр. ХХ ст. дозволяє не лише розкрити і зрозуміти різні аспекти суспільно-політичної та професійної сфер життя аграрної інтелігенції, а й з'ясувати особливості повсякденності її представників.

Треба відмітити, що до вивчення преси вказаного періоду як джерела історичного дослідження науковці вже зверталися. Однак у їхніх працях періодика розглядалася як джерело з історії агрономії в Україні (О. Анікіна [1]), або як об'єкт джерелознавчого дослідження української культури (Г. Рудий [2]), або як джерело вивчення суспільно-політичного життя певного краю нашої держави (М. Миць, В. Глаголюк [3]) тощо. Жоден автор у вітчизняній історіографії досі не аналізував періодичні видання 20-х рр. ХХ ст. як джерело з історії аграрної інтелігенції України. Тому це стало метою нашого дослідження.

Періодика завжди була лакмусовим папірцем життя будь-якого суспільства, тому її значення важко переоцінити. Ми зосередили свою увагу на аналізі масових фахових часописів вказаного періоду, які тією чи іншою мірою торкалися життя або діяльності представників аграрної інтелігенції. Серед таких видань наукове значення з точки зору обраної теми мають такі: орган Сільськогосподарського наукового комітету України "Вісник Сільсько-Господарської Науки", відкритий за ініціативою професора О. Янати у 1922 р.; орган Народного комісаріату земельних справ УСРР "Сельско-Хозяйственное Опытное Дело", який був започаткований як журнал Бюро Всеукраїнських з'їздів із сільськогосподарської дослідної справи; орган Київського окрземуправління та агрономічної секції окрвдділу Всеросійської профспілки робітників землі і лісу "Агроном"; щомісячник науково-технічної секції Укрбюро Всеросійської профспілки робітників землі і лісу "Земельник", який у 1925 р. було реорганізовано в "Український агроном" – науково-агрономічний і громадсько-професійний журнал агрономічної секції профспілки сільськогосподарських та лісових робітників. Журнал друкував офіційні накази органів влади, програми та звіти, розпорядження, обіжники, політичні статті, агітацію, листи сількорів з усієї України, давав практичні рекомендації з виробничої діяльності у різних галузях сільського господарства, друкував статті з різної наукової тематики, поради з

ведення сільського господарства. Зауважимо, що майже кожен губернський комітет КП(б)У мав свій власний друкований орган, на сторінках якого висвітлювалися найактуальніші питання життя населення регіонів України. Так, "Селянське життя" – чернігівська щотижнева газета, орган губернського комітету КП(б)У – рясніло статтями не тільки з питань вибору кращого зерна для посіву чи збільшення врожаю або поголів'я худоби, а й з таких важливих питань, як, наприклад, які саме харчі і де вигідніше купувати. У журналі "Шлях до здоров'я" в рубриці "Здоров'я та побут" вміщувалися статті з різних аспектів повсякденного життя українських селян. Звернення до таких матеріалів допомагає краще зрозуміти атмосферу повсякденності аграрників, які мали безпосередній контакт із селянами та їхнім життям.

Джерельна цінність публікацій таких часописів, як "Агроном" (1923-1926), "Земельник" (1924-1925), "Український агроном" (1925-1929), "Радянський селянин" (1924-1931) тощо, полягає в тому, що поряд із матеріалами хроніки про життя на місцях у них вміщувалися статті, які були підготовлені вченими-агрономами, спеціалістами і які здебільшого не втратили свого практичного значення для українського аграрника і сьогодні. У справі популяризації агрономічних знань такі видання виконували значну роботу, забезпечували науковий рівень публікацій, у той же час доносячи агрономічні поради фахівців до простого народу зрозумілою для нього мовою [1, с. 15]. Крім того, у періодичній літературі 20-х рр. ХХ ст. друкувалася різнобічна інформація з питань буденного життя та професійної діяльності аграрників України, їхніх побутових умов і матеріального становища, будівництва сільськогосподарських закладів, якості роботи спеціалістів сільського господарства, забезпечення їх курортними місцями, інструкції та поради для населення, офіційні документи тощо. Відсіавши агітаційно-пропагандистський характер таких видань, можна отримати цікавий фактичний матеріал про життя аграрної інтелігенції та її виробничу діяльність, що дозволить "відчути зсередини" ту епоху.

Подібні джерела, хоча і несуть на собі ідеологічний і культурний відбиток часу, підсилюють документальну базу наукового дослідження, дають змогу з більшою мірою історичної достовірності прослідкувати окремі аспекти життя і діяльності аграрної інтелігенції радянської України. Незважаючи на їхню глибоку змістовність і багатий фактологічний матеріал, такі джерела потребують критичного осмислення та об'єктивного аналізу.

Характерною особливістю більшості досліджених нами періодичних видань є різноплановість інформації, яка міститься в рамках одного випуску. Прикладом може стати практично будь-який часопис такого роду. Так, на сторінках чернігівської щотижневої газети "Селянське життя" можна було прочитати статті з питань землеробства, рослинництва, тваринництва, ґрунтознавства, домогосподарства, розпорядку дня, оптимального харчування, відпочинку, одягу, сну. Також там можна було знайти зразки фольклору, авторські вірші, фейлетони тощо [4].

Швидкий розвиток періодичних видань мав велике значення для "культурної революції", а також ідеологічного впливу на аграрну інтелігенцію у 20-і рр., тому радянська влада усіма засобами намагалася привернути до них аграрників. А оскільки представники аграрної інтелігенції були здебільшого україномовними, то проголошена більшовиками політика українізації мала певний успіх і серед них. Кількісні показники про збільшення україномовних газет в радянській Україні упродовж 20-х рр. представлені у табл. 1.

Кількість газет, які виходили в Україні [Розраховано за : 5, с. 115]

Роки	Українською мовою		Російською мовою		Мовами нацменшин		Разом	
	Кількість	У %	Кількість	У %	Кількість	У %	Кількість	У %
1924	24	37,5	37	57,8	3	4,7	64	100
1925	29	38,7	39	52,0	7	9,3	75	100
1926	50	60,2	25	30,1	8	10,7	83	100
1929	55	64,0	20	23,2	11	12,8	86	100

Отже, внаслідок політики українізації в Україні у 20-і рр. планомірно проводилася політика збільшення кількості газет українською мовою та мовами нацменшин, у той час як кількість газет, які виходили російською мовою, значно зменшилася – майже удвічі у другій половині 20-х рр. У 1926 р. в УСРР спеціально для села, де головним чином і працювали аграрники, виходило 35 найменувань газет загальним разовим тиражем 288 тис. примірників [6, с. 88].

Однак навіть якщо в українському селі 20-х рр. було багато газет, то представники аграрної інтелігенції читали лише ті з них, які стосувалися безпосередньо їхньої професійної та науково-господарської діяльності, і мало звертали увагу на видання ідеологічно-політичного характеру, тому з часом усі професійні та наукові видання, спрямовані на інтелігентську аудиторію, також стали наскрізь просякнутими радянською ідеологією. І це є зрозумілим, адже більшість населення України у вказаний період становили сільські мешканці, і радянська влада швидко взяла на озброєння такий потужний агітаційно-пропагандистський важіль впливу, як агрономічна періодика, котра поступово стала об'єктом особливої уваги більшовиків. Результат такої пильної уваги влади до галузевих періодичних видань був очікуваним: їхнім головним завданням стала політична агітація.

У 1928 р. в Україні розповсюджувалися різного рівня періодичні видання з тиражем понад 2 млн. примірників, із них українською мовою – 124 видання з тиражем у 500 тис. примірників [7, с. 99]. З осені 1929 р. було запроваджено новий тип газети – пересувні газети-друкарні. Усі газети сільськогосподарської спрямованості мали чітку ідеологічну лінію на “виховання” “нового”, радянського аграрника. Преса виступала в якості активного провідника політики партії, колективного пропагандиста й організатора у боротьбі за прискорені темпи соціалістичного будівництва. Цій головній меті у тій чи іншій мірі були підпорядковані статті та замітки “Радянського села”, “Комуніста”, “Найміта”, інших періодичних видань.

Крім газет, в Україні видавалося 230 різних журналів, із них українською мовою – 152 [5, с. 115]. Тут для представників аграрної інтелігенції розгорталася широке поле вибору, що почитати і де публікуватися. Стосовно останнього питання, а саме можливості опублікуватися, то для цього наукова аграрна еліта України (переважно міська) мала досить привабливі перспективи, однак знову ж таки за умови ідеологічної і політичної лояльності. Серед сільськогосподарських професійних періодичних видань 20-х рр. ХХ ст. наукове значення мали такі видання, як “Агроном”, “Вісник Сільсько-Господарської Науки”, “Сельско-Хозяйственное Опытное Дело”, “Земельник”, “Український агроном” тощо. Зокрема, у кожному номері останнього журналу у розділі “Агроробота, професія та побут” можна було знайти відповіді на актуальні питання облаштування повсякденного життя аграрної інтелігенції, а в розділі “Офіційний відділ” – урядові документи, програми і звіти районних, окружних, губернських,

всеукраїнських і всесоюзних з'їздів та засідань. У 1921-1929 рр. виходив науковий часопис "Український ботанічний журнал", започаткований під керівництвом професора О. Янати Ботанічною секцією Українського наукового товариства. Незважаючи на професійну спрямованість на загальну та прикладну ботаніку, видання містило багато цінних матеріалів аграрного спрямування. У подібних професійних періодичних виданнях висвітлювалися не тільки питання агрономічної культури чи ведення сільського господарства, а й приділялася увага таким проблемам, як вивчення організації праці агронома, землеміра, лісовода, ветеринара, нормування робочого дня спеціалістів сільського господарства, організація тарифних відпусток, соціальне забезпечення тощо.

Фахові сільськогосподарські часописи мали надзвичайно важливе значення не лише для подальшого розвитку вітчизняної агрономічної науки, але й для якнайскорішого відродження зруйнованого Першою світовою війною та революційними подіями сільського господарства. Досить широке коло читачів періодики мали змогу ознайомитися з новітніми теоретичними і практичними досягненнями в аграрній сфері. Крім того, завдяки активній участі у виході провідних періодичних видань такі вчені, як М. Вольф, О. Душечкін, Г. Махов, А. Терниченко, О. Соколовський, В. Сазанов, О. Філіповський, О. Яната та багато інших, розширювали просторово-часові межі наукового спілкування, обмінювалися досвідом, популяризували власні здобутки та здобутки інших видатних вчених, установ, організацій, допомагали їхньому впровадженню в життя, а також ставали авторами матеріалів, які сьогодні набули значення цінних історичних джерел.

Однак спектр друкованих видань у 20-і рр. ХХ ст. не обмежувався тільки громадсько-професійними та науково-виробничими журналами. У розпорядженні представників аграрної інтелігенції знаходилися й інші види періодичної літератури: універсальні ілюстровані журнали ("Всесвіт", "Глобус", "Молодий більшовик", "Селянський журнал"); літературно-художні ("Плуг", "Молодняк", "Гарт", "Життя й революція"); мистецькі ("Сільський театр", "Музика масам", "Радянський театр", "Кіно"); науково-популярні ("Знання", "Техніка масам"); медичні ("Червоний хрест", "Шлях до здоров'я"); політико-освітні ("Селянський будинок", "Безвірник", "Робсількор", "Червона преса", "Радянський книгар", "Культробітник"); жіночі ("Селянка України"); для дітей ("Знання та праця", "Червоні квіти", "На зміну") тощо. Однак вони майже не є цінністю як джерело з історії аграрної інтелігенції України вказаного періоду.

Отже, варто підкреслити, що певний плюралізм думок і поглядів у суспільно-політичному житті України в період нової економічної політики позначився і на долі вітчизняних періодичних видань, які виходили у вказаний період. Стихийне відродження та непросте становлення без урахування дійсних потреб і визначення напрямів діяльності періодичних видань на загальнодержавному рівні призводило до їхнього закриття після кількох років функціонування; потік сільськогосподарської періодики 20-х рр. був свідченням відродження ентузіазму серед спеціалістів сільського господарства, пошавлення наукової роботи, віри у світлі ідеали, а зрештою і глибинного народного потенціалу [1, с. 10].

З кінця 20-х рр. партія здійснювала постійний тотальний контроль за періодичними виданнями та за їхньою ідеологічною спрямованістю. Кореспонденти мусили писати лише у дозволених партійними органами межах. У зв'язку з цим у 1930 р. було припинено діяльність цілої низки популярних журналів крайових дослідних станцій, які забезпечували потреби в науковому супроводженні сільського господарства України, пристосовано до конкретних

районів. Це були такі часописи: “За врожай” (1929-1930) Київської дослідної станції, який обслуговував Правобережний Лісостеп; “За нове село” (1925-1930) Полтавської дослідної станції (до 1930 р. мав назву “Полтавський селянин”), який обслуговував Лівобережний Лісостеп; “Степове господарство” (1927-1930) Одеської крайової сільськогосподарської дослідної станції, який обслуговував Степ України; “Поліський колгосп” (1929-1930) Поліської крайової сільськогосподарської дослідної станції (колишній “Поліське господарство”), який обслуговував Полісся. Незважаючи на беззаперечну наукову та практичну цінність, їх було закрито через невідповідність партійній лінії [1, с. 13].

Таким чином, доля періодичних видань 20-х рр. ХХ ст. повністю віддзеркалює особливості існування людини, зокрема аграрника, в тоталітарній системі цінностей, яка набирала силу, коли вільна творчість вважалася проявом непокори та вільнодумства, коли майже звичайним явищем стало некомпетентне втручання у сільське господарство та науку, а суспільно-політичне, професійне та повсякденне життя повинне було відповідати радянським стандартам й ідеалам, особливо на сторінках преси. Періодика вказаного періоду як джерело історичного дослідження має в собі велику пізнавальну вагу не лише з точки зору розвитку агрономічної науки, оскільки часто є ледь не єдиним джерелом знань з окремих питань сільського господарства, які можуть бути корисними і сьогодні, але й з погляду відображення в ній досить складного перехідного історичного етапу в піднесенні України і, зокрема, житті аграрної інтелігенції.

Утім, історичну достовірність періодичних видань 20-х рр. ХХ ст. як джерела з історії аграрної інтелігенції України ще варто критично осмислювати й аналізувати, для чого необхідно залучати і вивчати також й інші джерела.

Л і т е р а т у р а

1. Анікіна О.П. Періодичні видання як джерело з історії агрономії в Україні 20-30-х рр. ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. історичних наук : спец. 07.00.07 “Історія науки і техніки” / О.П. Анікіна. – К., 2004. – 20 с.
2. Рудий Г.Я. Періодика України як об’єкт джерелознавчого дослідження української культури (1917-1920 рр.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.06 / НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського / Г.Я. Рудий. – К., 2004. – 33 с.
3. Миць М.Я. Українська періодична преса Волині (1921-1939 рр.) як історичне джерело : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського / М.Я. Миць. – К., 1995. – 191 с.; Глаголюк В.П. Українська преса Покуття як джерело вивчення суспільно-політичного життя краю 20-30 рр. ХХ ст. / НАН України; Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділення “Науково-дослідний центр періодики” / В.П. Глаголюк. – К. : Просвіта, 2008. – 222 с. – Бібліогр. : с. 178-210.
4. Селянське життя. – 1924. – Ч. 34(58).
5. Селянський календар на 1930 рік. – Харків : Радянське село, 1930.
6. Україна : Статистичний щорічник. – Х. : ЦСУ, 1929.
7. Програма і матеріали для сільських делегатських зборів на 1928/29 рік / Агітпроп і відділ робітниць та селянок ЦК КП(б)У. – Б.м. : Пролетарий, 1928.

Дорош Т.А. Периодические издания 20-х гг. XX в. как источник по истории аграрной интеллигенции Украины.

На основе системного анализа и контент-анализа репертуара периодических изданий Украины 20-х гг. XX в. рассмотрена целесообразность их использования как источника для проведения анализа жизни и деятельности аграрной интеллигенции указанного периода.

Ключевые слова: периодические издания 20-х гг. XX в., источник, история, аграрная интеллигенция.

Dorosh T.A. Periodical editions of 20th years of XX century as a source for history of agrarian intelligentsia of Ukraine.

Based on systems analysis and content analysis of repertoire periodical editions of Ukraine in 20th years of XX century considered the expedience of using them as a source for analyzing life and activity of agrarian intelligentsia of the indicated period.

Key words: periodical editions of 20th years of XX century, source, history, agrarian intelligentsia.

Дорош Тетяна Олександрівна – здобувачка кафедри всесвітньої історії Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Рецензент: **Кривуля О.О.**, канд. істор. наук, доцент.

Стаття подана 26.08.2011

УДК 94 (477) "19"

Дубровський П.С.

АНОМАЛЬНІ ЯВИЩА ПОВЕДІНКИ ГОРОДЯН УКРАЇНИ У ЇХНІЙ ПОВСЯКДЕННОСТІ (1920-і роки)

Аналізуються аномальні явища поведінки городян в Україні у 1920-і роки. Висвітлюються їхні форми та прояви, вказуються причини поширення цих явищ.

Ключові слова: аномальні явища, поведінка, городяни, пияцтво, наркотизм, проституція.

Період незалежності України відзначився новим витком розвитку не тільки українського суспільства, але й його історії. Вітчизняні дослідники прагнуть об'єктивно переосмислити минуле нашого народу, активно вивчати ті сфери життя людини, які для неї є звичними, щоденними. Вивчення історії радянської повсякденності покликане допомогти розв'язати суспільні проблеми сучасності, дозволить заповнити прогалини у вітчизняній історичній науці, збагатить її новим фактологічним матеріалом.

Протягом останнього часу вчені неодноразово зверталися до проблеми вивчення аномальних явищ у 1920-і роки. Серед них слід зазначити Н. Лебіну [1], котра проаналізувала основні аномалії радянської повсякденності у 20-і роки. О. Лаврут [2] вивчав проблему девіантної поведінки студентів, В. Прилуцький [3] досліджував вплив формування тоталітарного ладу на поведінку молоді. Окремих питань з вивчення даної проблеми торкалися А. Меліксетян [4] та Л. Кузьменкіна [5], котрі висвітлювали проблеми проституції. Пияцтва та наркоманію у якості соціальних негараздів розкривали А. Габіані [6] та Б. Левін [7]. Але ці автори не приділили достатньої уваги комплексному дослідженню питання, зокрема, в Україні у 1920-і роки.

Метою статті є дослідження аномальних явищ поведінки городян у їхньому повсякденному житті в Україні у 20-і рр. XX ст.

У 1920-і роки в Україні відбувалися зміни повсякденного життя міського населення: змінювалися погляди, культурні цінності, ментальні установки. Жителі міст у 20-і роки XX ст. відчували серйозні соціально-економічні проблеми

післявоєнного часу: зростання безробіття, порушення норм охорони праці, класовий підхід до отримання освіти, зростання злочинності, нестійке становище сім'ї, встановлення монополії партійної ідеології тощо. Ставлення до життєвих негараздів виливалося в аномальній поведінці, яка є системою вчинків або окремих вчинків людини, які мають характер відхилення від прийнятих у суспільстві норм. До основних форм аномальної поведінки у 1920-і роки відносилися правопорушення, пияцтво, наркоманія, проституція.

У цей час набула розповсюдження агресивна поведінка, тобто поведінка, яка спричиняла шкоду іншим людям. Вона проявлялася у побитті інших людей, вербальних образах, погрозах, ворожих насмішках, жартах [8]. У 1920-і роки з поверненням до мирного життя хвиля хуліганства різко зросла, причому основна маса хуліганів була молодша 25 років. Це специфічно радянська риса: у дореволюційний час громадський порядок частіше порушували особи від 30 до 45 років. Змінилися і соціальні характеристики злочинців. Особливо руйнівну енергію виявляла робоча молодь [9]. Пролетарський молодняк ухитрявся в різноманітних витівках, що заважали спокійному життю людей.

Хуліганство стало в пролетарському середовищі помітним явищем. Цьому сприяли значні соціальні зміни населення міст. Так, зростання населення значною мірою відбувалося за рахунок селян, що призвело до утворення, за словами А. Михненка, "новоіндустріального передпролетаріату" [10]. На промислових підприємствах з'явилося багато антисоціальних і асоціальних елементів.

У 1925 р. було вирішено влити безпритульних для перевиховання до робітничих колективів. Ця практика була не лише перейнята, але і доповнена ініціативами на місцях. Причини зростання хуліганства в містах, пов'язані з внутрішньою політикою, нова влада не брала до уваги.

Різними були форми хуліганства. Наприклад, значна частина молодих робітників проводила дозвілля у пияцтві, побиттях перехожих, виконанні різних "контрреволюційних" пісень та проведенні релігійних обрядів [11], що було явною аномалією. Хулігани постійно заважали відпочинку інших городян у парках, перетворювали кіноекрани на мішень, кидали каміння в полотно, на алеях лялися, підставляли ніжки перехожим, пускали в хід камені [12]. Звісно, такі умови унеможлилювали якісний відпочинок городян у цих місцях. Порушники порядку нерідко зривали роботу робочих клубів, влаштовували бійки, які іноді мали тяжкі наслідки [13].

Радянська влада не мирилася з порушеннями порядку, але робила це своєрідним способом, оскільки хуліганські прояви оцінювалися передусім з політичної точки зору. Прагнення підвести під дію порушників громадського порядку ідеологічну підоснову і залежно від цього реагувати на них стало особливо проявлятися з другої половини 20-х років. З 1926 р. хуліганство було прирівняне до бандитизму, а міра покарання стала суворішою. Так, у жовтні 1926 р. окружним судом показово у Слав'яносербську було розглянуто 13 справ, у ході чого 3 порушники засуджені до розстрілу [14].

Таким чином, у 1920-і роки у міському середовищі значного поширення набуло хуліганство. Через недостатню увагу та невизначене ставлення до проблеми лави хуліганів постійно поповнювались. Хуліганство було своєрідним способом проведення дозвілля. Проте коли ситуація наближалася до критичної, влада швидкими темпами скоротила кількість хуліганських проявів, прирівнявши їх до бандитизму.

Не менш важливими були й інші аномальні прояви поведінки городян, що напряму були пов'язані з витратами вільного часу. Народні традиції проведення дозвілля, як і багато інших боків повсякденного життя, були пов'язані з

вживанням алкогольних напоїв. Алкоголь займав значне місце у повсякденності городян 1920-х років і виступав частиною обрядовості. Вживання спиртних напоїв супроводжувало весілля, домашні свята, влиття до колективу, відзначення кар'єрного росту, поминки тощо. Справжньою проблемою міського життя пияцтво стало саме у 1920-і роки. У робочому середовищі стали відроджуватися майже забуті звичаї побутового пияцтва.

З державно-економічною, соціально-культурною і побутовою позицій девіантами є як алкоголіки, так і абсолютно непитущі. В даному випадку нормою слід назвати спосіб життя, коли люди помірно вживають алкогольні напої. Для збереження стабільності цієї норми вимагаються значні зусилля як владних структур, так і окремих осіб. Тому державі необхідно дотриматися міри у виробництві і реалізації спиртної продукції, не перетворюючи її на головне джерело поповнення бюджету [15].

Із самого початку радянська влада повела рішучу боротьбу з пияцтвом і самогонварінням, поставила завдання захистити населення від злочинних посягань з боку різного роду хуліганів, п'яниць і інших злочинних елементів. 20 серпня 1920 р. Раднарком України своєю постановою заборонив виробництво спиртних напоїв без відповідного дозволу. Заборона продажу спиртного, декларування відсутності у робітників потреби в ньому була явною ідеалізацією вигляду робочого класу, чиє безалкогольне дозвілля повинне було стати антиподом повсякденного життя дореволюційного городянина. Заборона виготовлення саморобних спиртних напоїв, звичайно, аж ніяк не означала зупинку його фактичного споживання. В цей час значно зросло виробництво самогону.

Причини, які штовхали людей до пияцтва, такі: безробіття, соціальна нестабільність, що створювали сприятливе підґрунтя для зловживання алкоголем, оскільки у такий спосіб люди хоча б тимчасово прагнули уникнути життєвих негараздів. У зведеннях і оглядах тих років згадувалися і такі причини пияцтва, як гостре незадоволення побутовими умовами життя, і передусім житловою політикою радянської держави. Останні були пов'язані із загальною колективізацією побуту, розширенням контингенту осіб, які проживали у гуртожитках. Побутові незручності, тіснота, антисанітарні умови і постійні сварки самі по собі вже породжували потяг до випивки [16].

З кінця 1923 р. у вільному продажу з'явилися алкогольні напої міцністю до 30 градусів. Слід зазначити, що у тому ж році робочі підлітки витрачали на придбання вина, горілки і пива близько 4 % свого заробітку [17].

Декретом Раднаркому СРСР від 28 серпня 1925 р. був офіційно дозволений продаж горілки. За іменем тодішнього голови Раднаркому О. Рикова її в народі називали "риковкою".

Голова РНК УСРР Х. Раковський, зокрема, попереджав, що саме робітник буде споживачем радянської горілки, оскільки селянин й надалі вживатиме не обкладену податком самогонку. Ця заява підтверджувалася купівельною спроможністю робітників. Наприклад, у Луганську середньомісячна заробітна платня працівників заводів у 1926 р. складала 62 рублі в той час, як на споживчий кошик витрачалося близько 21 рубля [18]. Таким чином, робітник міг частину отримуваних коштів витратити на спиртні напої.

Отже, ніяка ідеологічна установка не була спроможна вплинути на алкогольну залежність людини без створення відповідних соціально-побутових умов життя, бо саме матеріальні негаразди сприяли пияцтву.

Перевірити істинність такого твердження можна, зіставивши рівень споживання спиртного робітниками у тих містах, де переважав один вид промисловості. Аналіз результатів дослідження 1925 р. показав, що найвищий

показник вживання горілки зафіксований у Луганській окрузі (в середньому 0,139 л однією особою на рік), на другому місці – Катеринослав (0,089 л), далі – Харків (0,074 л), Київ (0,07 л), Черкаси (0,035 л), Суми (0,019 л) [19].

Важливим фактором поширення цього явища був і низький культурний рівень робітників. Дані за 1927 р. свідчать, що робітники, маючи однакові прибутки зі службовцями, витрачали на алкоголь у середньому у 3–10 разів коштів більше. Нарешті, відсутність привабливих розваг у вільний час, поверхове ставлення виконавчих структур до організації культурно-просвітницької, спортивно-масової роботи та дозвілля теж штовхали людину до аморальності й пияцтва.

Серйозною соціальною проблемою у 1920-і роки було дитяче пияцтво. Відомий факт, що вживання алкоголю неповнолітніми дає набагато складніші наслідки. Так, у Луганську на зборах міської антиалкогольної конференції один з доповідачів оприлюднив дані, згідно з якими лише 11 % дітей віком 8-11 років жодного разу не вживали горілки [20].

Отже, між комуністичною ідеєю про нову людину, якій має бути органічно властива сувора тверезість, та реальним її втіленням у 1920-і роки була повна протилежність. Зневажливе ставлення до алкогольних традицій, різкий перехід від тотальної заборони до зняття усіх перешкод, відсутність умов для гармонійного розвитку особистості, низький культурний рівень, тяжкі умови життя трудящих стали найважливішими причинами морального падіння робітників та селян, зростання пияцтва та алкоголізму.

Ще однією з проблем міського середовища 1920-х років було вживання наркотиків. На відміну від алкоголіків, наркомани демонстрували протест проти прийнятих повсякденних стандартів, одним з яких може вважатися і споживання спиртного. У цьому контексті наркоманія була найбільш виразною.

Споживання легких наркотиків було сталою звичкою міського населення ще у дореволюційні часи. Одурманюючий ефект носило ззовні нешкідливе нюхання тютюну, що було поширеним явищем із середини XVIII ст. На початку XX століття з'явилися морфіністи, ефіромани, курці гашишу.

Події 1917 р., окрім суспільно-політичного ладу, докорінно змінили і тип наркомана, демократизував його.

У роки непу в умовах свободи торгівлі кокаїн, який в народі називали “марафетом”, набув особливого поширення. Одне з перших досліджень наркотизму, проведене у 1924 р. М. Гернетом, показало, що “діти вулиці” дуже добре були знайомі з кокаїном, який вживало 82 % опитаних [21].

Звичайно, найчастіше до кокаїну удавалися асоціальні елементи і, зокрема жінки-повії. Так, серед харківських публічних жінок в середині 1920-х рр. доля тих, які вживали наркотики, складала 76,3 % [22]. При цьому майже половина з них віддавала перевагу саме кокаїну. Дослідник проблем проституції С. Висловух писав в середині 20-х рр.: “Торгівля марафетом... та іншими засобами самозабуття майже цілком знаходиться в руках повій” [23].

Таким чином, у 1920-х рр. сформувалася оцінка наркоманії як хвороби, але хвороби незвичайної, “порочної”, пов'язаної з умовами життя, оскільки наркоманія мала велике поширення серед декласованих елементів – жебраків, повій, злочинців.

Одним з найпоширеніших типів аномальної поведінки городян була проституція. Проституція існувала в усі часи і в усіх країнах, незалежно від державного та політичного устрою. Тому всі спроби радянської влади викоринити це явище у суспільстві не були вдалими. Проституція розглядалася владою з ідейно-політичних позицій.

Після Жовтневої революції сталася зміна соціальних устоїв. Традиційні засади сім'ї і шлюбу, побуту і моралі руйнувалися. Часто газети писали, що "вільне кохання кращими людьми розумілося як вільна розпуста". Збереглося багато документів про "збочення в особистому житті комуністів". Навіть командирів Червоної Армії звинувачували у "статевій розбещеності, відбитті дружин один у одного, багатоженстві" [24].

Мрійники і максималісти весни російської революції вважали, що досить буде оголосити усіх людей вільними, як вада зникне. Але насправді процес пішов у зворотній бік. Радянський уряд зіткнувся з великою групою жінок, які внаслідок соціальних катаклізмів, торгували своїм тілом. Тим же продовжували займатися колишні повії, які звільнилися від нагляду Лікарсько-поліцейського комітету, відміненого після революції.

Серед мотивів, що сприяли поширенню проституції у суспільному житті 1920-х років, були: стрімка відмова від принципів воєнного комунізму та введення товарно-грошових відносин у країні, а також наявність специфічного прошарку населення, для якого не існувало ні правових, ні моральних перешкод у формах, методах та засобах заробітку грошей. Спираючись на досвід минулих поколінь, жінки з цієї групи й обирали проституцію. І суттєвою помилкою на державному рівні стало твердження, що перемога пролетаріату, ліквідація безробіття серед жінок та економічна допомога матерям вирішать цю проблему повністю [25]. Влада вважала, що покінчити з торгівлею тілом можна, лише повністю розкряпачивши жінок, усунувши голод, дорожнечу, безробіття, дитячу безпритульність, навчивши непідготовлених дівчат праці, ліквідувавши залишки буржуазної моралі. Слід також наголосити, що розвитку поширення проституції у 1920-і роки сприяли умови непу, введення приватної власності у малому підприємстві, сфері послуг, поява товарно-грошових відносин помітно підштовхнули масу прихильників "зробити гроші" на аморальності.

Послугами проститутток користувалися робітники, які прибували до міст у пошуках заробітку, не маючи змоги створити класичну сім'ю, а також чоловіки, направлені у відрядження, та військовослужбовці [26]. Окремі дії властей теж сприяли поширенню проституції. З одного боку, вони фактично легалізували проституцію у межах боротьби зі злочинністю, а з іншого – своєю особистою поведінкою заохочували розпусту, аморальність. У 1920-і рр. чекісти, наприклад, сформували спеціальний штат повій, головною метою яких було інформування органів про злочинців та "ворожих" радянському режиму "елементів" [27].

Зростання проституції у 1920-і роки пояснюється також її високими адаптивними можливостями. В той же час залежно від часу заняття цим "ремеслом" та долі прибутків, отриманих від нього, проституція поділялася на професійну і тимчасову (підсобну). Для професійних проститутток це було єдиним засобом заробітку. З тимчасовою проституцією тісно пов'язана випадкова. Представниці цієї категорії періодично обслуговували невеликі групи чоловіків, кожен з яких не мав можливості їх утримувати самостійно. Домінували тут вдови, розлучені, тобто ті, хто намагався таким чином підтримати свою сім'ю.

Однією з найголовніших проблем, створених проституцією, були венеричні захворювання. Так, у Луганську зростання кількості хворих гонореею показують наступні цифри: у 1924 р. їх було 33, у 1925 р. – 389, у 1926 р. – 467, у 1927 р. – 570, у 1928 р. – 715, у 1929 р. – 736. Лікарняні звіти підтверджували, що більшість чоловіків заразились від проститутток [28]. Слід також зазначити, що серед усіх категорій вуличних проститутток від 28 до 92 % були венерично хворими. Така ситуація вимагала рішучих дій, а тому з 1929 р. розвернулося планове знищення "продажного кохання" як соціального зла. Повій примушували працювати, збираючи їх у спеціальних колоніях і таборах.

Таким чином, аналізуючи викладене, можна стверджувати, що в Україні у 1920-і роки значного поширення набули аномальні прояви поведінки городян. Владним структурам через неефективність методів та подвійний підхід не вдалося ефективно боротися з ними. Характерним для всього аномального контингенту мешканців виявилась досить швидка адаптація до будь-яких утисків з боку влади. Намагання примусити їх до зміни способу життя давало незначний ефект і найголовніше – тимчасовий.

На початку 20-х років влада не сприймала таке явище, як хуліганство, вважаючи його несерйозним правопорушенням, про що свідчать незначні покарання у вигляді суспільного осуду або штрафу, то у другій половині 20-х рр. хуліганство було привіняно до бандитизму і міри покарання стали значно суворішими, навіть застосовувалися розстріли. Неоднозначним було ставлення влади і до вживання алкоголю городянами. З одного боку, зловживання алкоголем – це явна аномалія, девіант поведінки суспільства. Проте продаж алкогольних напоїв приносив великі кошти до казни. Тому поступово боротьба з вживанням алкоголю зменшувала темпи було дозволено продаж міцних алкогольних напоїв. До практик повсякденного міського життя поверталось побутове пияцтво. Значного поширення у 1920-і роки набуло вживання наркотиків, яке було характерним для асоціальних верств міського середовища. Однією з найпоширеніших проблем була також проституція. Влада вважала, що після революції проституція зникне. Проте цього не сталося, а навпаки тяжкі умови життя штовхали жінок до цього заняття. Справжньою проблемою породженою проституцією стало поширення венеричних захворювань.

Подальше вивчення цієї проблеми потребує загального висвітлення аномальних явищ поведінки городян не лише у 20-і, але і в 30-і роки; зокрема, ґрунтовних досліджень потребують проблеми хуліганства та проституції.

Л і т е р а т у р а

1. Лебина Н. Теневые стороны жизни советского города 20–30-х годов / Н. Лебина // Вопросы истории. – 1994. – № 2. – С. 30-43.
2. Лаврут О.О. Прояви девіантної поведінки студентів УСРР у 1920–ті роки / О.О. Лаврут // Гілея.— 2010.— № 39. – С. 73-80.
3. Прилуцький В.І. Молодь України в умовах формування тоталітарного ладу (1920 – 1939 рр.) / В.І. Прилуцький – К.: НАН України Інститут історії України, 2001 (Історичні зошити). – 250 с.
4. Меликсетян А.С. Проституция в 20-е годы / А.С. Меликсетян // Социологические исследования. – 1989. – №3. – С. 71– 74.
5. Кузьменкина Л. Социализм – “могила проституции” или ...половая жизнь сочленов / Л.Кузьменкина [Електронний ресурс] – Режим доступу.: http://www.krivoynog.com/index.php?option=com_content&task=view&id=114303&Itemid=86.
6. Габиани А.А. Наркотики в среде учащейся молодёжи / А.А. Габиани // Социологические исследования. — 1990. — № 9. — С. 84–91.
7. Левин Б.М. Кто есть пьяница / Б.М. Левин // Научный сборник Российской академии наук, институт социологии. – 1995. – С. 175–178.
8. Лаврут О.О. Вказана праця. — С. 74.
9. Лебина Н. Вказана праця. – С. 31.
10. Михненко А.М. Історія Донбасу (1861-1945) / А.М Михненко. —Донецьк: Юго-Восток, 1999. – С. 318.
11. Державний архів Луганської області (далі ДАЛО) . — Ф. П – 34.— Оп 1.— Спр. 150. – Арк. 58.
12. Хулиганов из сада вон! / Луганская Правда. – 1927. – №109. – С. 6.
13. ДАЛО.— Ф. П – 34.— Оп 1.— Спр. 56 .— Арк. 171.
14. ДАЛО.— Ф. П – 34.— Оп 1.— Спр. 150. – Арк. 30.

15. Лебина Н. Вказана праця. – С. 33.
16. ДАЛО.— Ф. П – 34. — Оп 1. — Спр. 979 . — Арк. 92.
17. Бухарев А.М. Комсомол в борьбе за новый быт (1926-1932 гг.) / А.М. Бухарев // Борьба партии за социалистический быт. – Волгоград: 1985. – С. 81.
18. ДАЛО. — Ф. П – 34. — Оп 1. — Спр. 150. – Арк. 6.
19. Іщенко І.В. Державна політика у сфері боротьби з соціальними аномаліями періоду НЕПУ (1921 – 1928 рр.): досвід, протиріччя, уроки. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Іщенко Ігор Васильович. –Дніпропетровськ, 2003. — С. 93-94.
20. ДАЛО. — Ф. П – 34. — Оп 1. — Спр. 979 . — Арк. 95.
21. Габиани А.А. Вказана праця . – Арк 86.
22. Гернет М.Н. Избранные произведения / М. Н. Гернет. — М.: Прогресс, 1974. — С. 234.
23. Вислоух С. Сочинения / С. Вислоух. М.: Политиздат, 1936. – С. 176.
24. Лебина Н. вказана праця. – С. 36.
25. Іщенко І.В. вказана праця. – С. 201.
26. Кривуля О.О. Проституція в радянській Україні 20-30-х років / О.О. Кривуля // Матеріали V Міжрегіональної наукової конференції “Актуальні питання історії України, всесвітньої історії, історії освіти, науки і техніки”. 27 червня 2007 р. – Луганськ, 2007. – С.17.
27. Файтельберг-Бланк В. Бандитская Одесса: Перевертыши / В. Шестаченко, В.Файтельберг-Бланк – Одесса.: Оптимум, 2001. – Кн.2. – С. 445.
28. Венерические заболевания в Луганске / Луганская правда. — 1930. — № 168. – С. 4.

Дубровский П.С. Аномальные явления поведения горожан Украины в их повседневности (1920-е годы).

Анализируются аномальные явления поведения горожан в Украине в 1920-е годы. Освещаются их формы и проявления, указываются причины распространения этих явлений.

Ключевые слова: аномальные явления, поведение, горожане, пьянство, наркотизм, проституция.

Dubrovsky P.S. The Anomalous phenomena of behavior of townspeople of Ukraine in their daily occurrence (1920th).

The anomalous phenomena of behavior of townspeople are Analysed in Ukraine in 1920th. Their forms and displays are illuminated, reasons of distribution of these phenomena are specified.

Key words: the anomalous phenomena, behavior, townspeople, drunkenness, narkotizm, prostitution.

Дубровський Павло Сергійович – магістрант кафедри всесвітньої історії Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Рецензент: **Кривуля О.О.**, канд. істор. наук, доцент.

Стаття подана 14.07.2011

Евдокимов Н.А.

К ВОПРОСУ ОБ УСИЛЕНИИ ВЛИЯНИЯ НА ВЕРУЮЩИХ УКРАИНСКОЙ ГРЕКО-КАТОЛИЧЕСКОЙ ЦЕРКВИ

Освещается внимание исследователей-историков к анализу причин усиления влияния на верующих Украинской греко-католической церкви и прослеживается роль воспитания митрополитов на дальнейшее их отношение к Ватикану и Московскому патриархату.

Ключевые слова: православие, греко-католическая церковь, митрополит, крещение Руси, воспитание митрополитов, Ватикан, Папа Римский.

В последние годы украинские исследователи все чаще стали обращаться к истории становления и развития Украинской греко-католической церкви. Перед нами стоит задача уяснить феномен все возрастающей популярности данной церкви у верующих в Украине, введения в научный оборот все большего количества письменных свидетельств церковного и светского происхождения, которые по разным причинам, в первую очередь политическим, выпадают пока из поля зрения ученых. Одной из таких «білих плям» является правдивая история жизнедеятельности ряда митрополитов украинских греко-католиков. На наш взгляд, жизнь и деяния митрополитов сильно влияют как на развитие, так и спад активности верующих, рост их числа. Но вначале кратко об истории этой церкви.

Украинская греко-католическая церковь (УГКЦ) (православными верующими традиционно именуется также униатской) – поместная католическая церковь восточного обряда, обладающая статусом верховного архиепископата, ныне действующая в Украине и в большинстве стран украинской диаспоры. Предыстория ее такова: Киевская митрополия Константинопольского патриархата, от которой и ведет свою историю УГКЦ, была основана в результате крещения Руси князем Владимиром в 988 году. Киевский (в Москве) митрополит Исидор был одним из инициаторов Флорентийской унии в 1439 году, сохранившейся некоторое время в Константинополе и Западно-русской (Киево-Литовской) митрополии. Исидор был первоначально кардиналом Римско-католической церкви. Действия Исидора, направленные на утверждение неприемлемой для Московского княжества Флорентийской унии, стали одной из причин фактического провозглашения в 1448 году автокефалии, т.е. административно-самостоятельной Московской митрополии [1].

Внес свою лепту в укрепление Московской митрополии и митрополит Иосиф (в миру Иосиф Иосифович Семашко (7 января 1799 – 5 декабря 1868 гг.) – епископ Православной Российской Церкви; с 1848 года он – архиепископ (с 30 марта 1855 года – митрополит) Литовский и Виленский. Почетный член Санкт-Петербургской Академии наук (1858). Прославился своей ролью в воссоединении униатской церкви Северо-Западного края с православием; проводил решительно русификаторскую политику в Западном крае Российской империи [2, т. 41, часть VI, стб. 533].

Митрополит Иосиф родился в селе Павловке Липовецкого уезда Киевской губернии в семье Иосифа Тимофеевича Семашко, небогатого дворянина. Детство Иосифа прошло в православном (малорусском) окружении; по воскресным дням и праздникам отец посылал его к службе в православный храм. С детских лет будущий митрополит отличался трудолюбием и тягой к знаниям. В 1816 году первым учеником окончил Немировскую школу (г. Немиров Винницкой обл.).

Таким образом, приходим к выводу: воспитание и влияние религиозного окружения влияет на действия митрополитов. Так, хождение в православный храм Иосифа в юные годы привело его в стан Православной Российской Церкви.

Заметный след, но обратного свойства, в истории УГКЦ оставил митрополит Андрей Шептицкий. Недавно Иван Патрыляк опубликовал в журнале «Український тиждень» [3, с.48-51] очерк о жизнедеятельности этого митрополита под заголовком «Владика Галицький». Ниже подзаголовок: «Чим українці мають завдячувати Андрееві Шептицькому». Очерк имеет краткое вступление и четыре подраздела: «Граф... політик», «Легальний ворог Польщі», «Обернулася карта історії...» и «Зі своєю паствою».

Лейтмотив данного произведения содержится в словах: «Андрія Шептицького як митрополита греко-католиків сприйняли спершу з недовірою, наприкінці життя він став авторитетом навіть для ворогів». Почему же Андрея «сприйняли спершу з недовірою»? Как бы отвечая на этот вопрос, Иван Патрыляк утверждает: «... Андрей Шептицький для поляків був ренегатом, а для українців «підозрілим польським агентом» [3, с. 48]

Исторические исследования последних лет свидетельствуют, что Андрей (светское имя Роман) никогда не был для поляков ренегатом. Он родился 29 июля 1865 г. в живописном селе Прылбичи, на Яворщине вблизи Львова в семье графов Ивана Шептицкого и Софии из рода Фредров. Его отец, Иван Шептицкий, происходил из древнего рыцарского рода Сасов. Роман прожил долгую жизнь, насыщенную важными историческими событиями второй половины XIX в. – 40-х годов XX в. По тому времени получил блестящее образование в гимназии, затем на законодательном факультете Краковского университета. В третьем семестре переезжает в Бреслав (теперь Вроцлав), где посещает лекции по философии, славистике и теологии. Уже тогда среди студентов был известен как ярый русин, сторонник греко-католического обряда, хотя к тому времени официально обряд не поменял. В 1885 году учредил интеллектуально-духовное общество «Социетас Гозияна», которое собирало и спланивало католическую молодежь. В 1887 году Роман закончил изучать право в Кракове, получив степень доктора права. Однако на том не остановился, начал изучать право в Мюнхене, а в Вене – философию. В апреле 1886 года Роман едет в Рим. С помощью знакомых кардиналов он попадает на аудиенцию к Папе Льву XIII. Ему юноша сообщает о своем намерении вступить в монастырь Василианского Ордена. Папа, обняв его, сказал: «Сын мой, выбирай наилучшую часть, которая не отнимется от тебя...» Папа имел большие планы относительно УГКЦ. Он планировал реформировать Орден св. Василия, который к тому времени обветшал и ополячился, создать Патриархат с центром во Львове. Во время второй аудиенции Романа, Папа благословил его намерение уйти в монастырь...

Андрей прошел путь от послушника до митрополита. Бывал в Киеве, Москве. В конце 1920 г. по совету Ватикана митрополит Шептицкий выезжал в командировку в украинские поселения в Америке. По дороге Андрей провел в Италии переговоры с папой Бенедиктом XV, во Франции – с президентом

Александром Мильераном, премьером Аристидом Брианом и маршалом Фердинандом Фошем. Еще не все документы этих встреч открыты и изучены историками нового времени. Однако известно, что в 1930 году Шептицкий избрал принципиально новую позицию, поддержанную Ватиканом: с одной стороны, он осудил поджоги и диверсии, организованные членами УВО и ОУН, а с другой – критично выступил против польской пацификации. Начало вероломной войны гитлеровской Германии против СССР Андрей Шептицкий воспринял как надежду на освобождение от "безбожного большевизма". «Швидке просування Вермахту на схід, - пише Іван Патрыляк, - проголошення у Львові української державності створювали ілюзію початку нової ери» [3, с. 49].

Однако надежды Шептицкого и украинских националистов не оправдались. Вместо украинской государственности повсеместно на украинской земле фашистами и их пособниками совершались страшные злодеяния. Государственным языком на оккупированной территории стал немецкий. Галичина полыхала в огне жестокой войны. Видимо, именно в это время Андрей Шептицкий осознал, как он просчитался, встречая Вермахт во Львове хлебом с солью. 31 октября 1944 г. митрополит Андрей, видя победоносное шествие Советской Армии сказал пророческие слова: «... наша Церква буде знищена, розграблена більшовиками». Так оно и произошло. Но пришло новое время: распался СССР и Украина стала независимым государством, в котором возобладали националистические идеи, поддержанные в своё время Шептицким.

И вот на новом витке истории представитель Высшего церковного совета Украинской православной церкви Киевского патриархата Дмитрий Степович высказал мнение, что филаретовцам пора объединиться с униатами. По нашему мнению, это итог возвращения Греко-католической церкви в Украину при митрополитах Иосифе Слепом, Любомире Гузаре и недавно получившем этот сан – митрополите УГКЦ Святославе Шевчуке, который имеет штаб-квартиру не во Львове, как было при Шептицком, а уже в Киеве. Число верующих греко-католиков в Украине после посещения её Папой Римским Иоанном II стало быстро расти и сегодня их насчитывается более 4 миллионов человек.

В наш век следует толерантно относиться к любой религии. Однако следует глубже изучать вопросы быстрого возрождения УГКЦ и историкам следует более скрупулезно взвешивать итоги возможного объединения УПЦ КП, насчитывающей в Украине более 14 миллионов прихожан, с УГКЦ. Тенденции к этому уже проявляются. Вот что объявил на недавней пресс-конференции новый митрополит УГКЦ Святослав Шевчук: *«Мы сегодня церковь глобальная... В первую очередь мы всегда солидизировались и будем солидизироваться с основными братьями – православными Киевского патриархата (курсив наш. – Н.Е.). Мы как Церковь, которая является наследницей Апостолов славян Кирилла и Мефодия».*

Какая замечательная, воистину по-иезуитски выстроенная цепочка: через «основных братьев» - раскольников, через объявление греко-католиков, униатов наследниками не римской католической церкви, а «миссии апостолов славян» - к глобальной церкви. Из этого следует, что новый митрополит Святослав Шевчук, тоже получивший католическое воспитание, высказывается более тонко и изощреннее, чем Андрей Шептицкий, который в 1914 году перед Первой мировой войной выдал истинную миссию греко-католиков: «Украинцы – лишь орудие божественного промысла, призванные вырвать христианский Восток из клещей ереси, водворить его в лоно апостольского престола и европейского

сообщества». Тоньше стали работать униаты, коварней. Но цель, средства и последствия будут те же.

Появились униаты на православной земле Украины благодаря цепи непрерывных предательств и веры, и родины, благодаря чудовищной жестокости и гонениям на православных, что и привело к национально-освободительной борьбе Б. Хмельницкого. Потом униаты стали амортизатором между большинством украинского народа и польской шляхтой. Современные национально озабоченные, в основном униаты, любят поговорить о славном казачьем роде, о том, как Екатерина Вторая окрепостила вольных украинцев. На самом же деле Запорожская Сечь возникла в основном как сопротивление униии, и не было у униатов более страшных врагов, чем казаки Запорожской Сечи. А барщина и закрепощение появились на земле Киевской Руси сразу после Люблинской униии (1569 год) вместе с польской шляхтой, усиленно колонизировавшей Киевщину, Брацлавщину и Заднепровье. «Вот такая «глобальная церковь», господа «основные братья»... - заключила одна из газет после пресс-конференции митрополита Святослава Шевчука [4].

Вывод очевиден: усиление влияния на верующих Украинской греко-католической церкви связано, во-первых, с добротной подготовкой Ватиканом будущих митрополитов этой церкви; во-вторых, с выработкой долгосрочной стратегии всемерно потеснить православие в Украине; в-третьих, с желанием навсегда порвать связи УПЦ Киевского патриархата с Московской митрополией. Возникает вопрос: "Хотят ли этого православные украинцы?"

Л и т е р а т у р а

1. Греко-католическая церковь: <http://ru.wikipedia.org/wiki>.
2. Энциклопедический словарь Гранат. Т. 41, часть VI, стб. 533.
3. Иван Патриляк. Владика Галицкий // Украинский тиждень. – 2011. – №14. – С. 48-51.
4. Геть от православия // Рабочая газета. – 2011, 2 апреля. – С. 2.

Євдокимов М.О. До питання про посилення впливу на віруючих Української греко-католицької церкви.

Висвітлюється увага дослідників-істориків до аналізу причин посилення впливу на віруючих Української греко-католицької церкви та простежується значення виховання митрополитів на подальше їх ставлення до Ватикану та Московського патріархату.

Ключові слова: православ'я, греко-католицька церква, митрополит, хрещення Русі, виховання митрополитів, Ватикан, Папа Римський.

Evdokimov M.O. To the question about strengthening of influence on the believers of the Ukrainian Greco-catholic church.

Attention of researchers-historians lights up to the analysis of reasons of strengthening of influence on the believers of the Ukrainian Greco-catholic church and value of education of metropolitans is traced on their subsequent attitude toward Vatican and Moscow patriarchy.

Key words: orthodoxy, Greco-catholic church, metropolitan, christening of Rus, education of metropolitans, Vatican, Papa.

Євдокимов Николай Александрович – доктор исторических наук, доцент, заведующий кафедрой истории Украины Восточноукраинского национального университета имени Владимира Даля, член Национального союза журналистов Украины.

Рецензент: **Михайлюк В.П.**, док. істор. наук, професор.

Стаття подана 26.08.2011

Жерносекова Д.Д.**БІЛОРУСЬКО-УКРАЇНСЬКІ СТОСУНКИ ПЕРІОДУ
1959-1965 рр.: ПРОБЛЕМИ ІСТОРІОГРАФІЇ**

У статті виокремлено основні етапи у вивченні білорусько-українських відносин у період 1959-1965 рр., за доби бурхливого росту радянської економічної системи. Проведено історіографічний аналіз науково обґрунтованих знань з історії білорусько-українських зв'язків, окреслено особливості висвітлення історіографією створення та діяльності нової моделі міждержавної співпраці.

Ключові слова: історіографія, дослідження, Білоруська РСР, Українська РСР, міжреспубліканське співробітництво, реформування.

Наукова розробка історії білорусько-українських взаємин дає можливість повніше висвітлити закономірності розвитку двох держав, творчо використати багатий досвід міжнаціональних зв'язків, накопичений двома колишніми радянськими республіками, і, як наслідок, застосовувати в сучасних умовах той позитив економічного й культурного співробітництва, яким наше минуле багате в чому може пишатися. Спроба реформування радянської економічної політики після смерті Й.Сталіна, сутністю якої є повернення до елементів ринкових відносин, і формування нових моделей міжреспубліканського співробітництва в цей період між республіками СРСР, зокрема Білоруссю та Україною, в повній мірі не знайшли відображення в наявній наразі історіографії питання. З урахуванням великої кількості різноманітних праць з історії соціально-економічного розвитку СРСР, БРСР, УРСР, спроб реформування народного господарства в цей період, взаємодопомоги між народами радянських республік у процесі економічного росту автором за принципом проблемно-хронологічного критерію всю наукову літературу умовно розподілено на три групи.

До першої групи досліджень, що відображають становлення та розвиток білорусько-українських економічних і культурних зв'язків, віднесено роботи, присвячені історії Комуністичної партії СРСР, УРСР і БРСР, радянського робітничого класу та селянства. Колективні праці, написані на багатому історичному матеріалі, були прив'язані до певної партійної дати і являли собою багатотомні видання. До подібних досліджень належать "История Коммунистической партии Советского Союза" [1], "История советского рабочего класса" [2], "История рабочего класса Украинской ССР" [3], "История крестьянства Украинской ССР" [4], "Очерки истории коммунистической партии Украины" [5], "Очерки истории коммунистической партии Белоруссии" [6]. У цих роботах наведено широку фактологічну картину зміцнення міжреспубліканських зв'язків у розглянутий період у цілому в СРСР і зокрема між БРСР і УРСР. Недоліком цих досліджень є політична заангажованість, перебільшення місця й ролі компартії в становленні та розвитку економічних і культурних зв'язків між радянськими республіками. Авторські колективи з огляду на реалії, у яких вони працювали, були змушені зважати на тягар комуністичної ідеології – інакше їхні праці ніколи б не побачили світ. Близька за ідеологічною спрямованістю, проте позначена впливом академічного історичного курсу, певна інформація міститься в колективних роботах – "История СССР с древнейших времен до наших дней" [7], "Історії Української РСР" [8], "История Белорусской ССР" [9]. В основному ці дослідження формують лише загальні уявлення про взаємозв'язки Білорусі та

України в період 1959–1965 рр. і визначають головну роль комуністичної партії в успішному економічному будівництві, заперечуючи будь-який прояв прагнення двох народів формувати власну зовнішню та внутрішню політику, незалежну від волі центрального радянського керівництва.

Друга група досліджень історії формування нової моделі міждержавного співробітництва, співробітництва та взаємної допомоги між народами колишнього СРСР охоплює другу половину 50-х – кінець 80-х років. Ця група досліджень радянських учених умовно розподіляється на кілька підгруп, а саме: а) роботи, присвячені дослідженню загальних питань теорії націй та національних відносин в умовах СРСР;

б) роботи, які висвітлюють питання економічного, політичного та культурного розвитку однієї окремої республіки з іншими республіками СРСР;

в) роботи, присвячені питанням співпраці між окремими союзними республіками в період 1959–1965 рр.

Серед робіт першої підгрупи, що висвітлюють загальні закономірності розвитку національних відносин в СРСР, інтерес для дослідження мають роботи А.Г. Агаєва, М.А.Біндера, А.І.Головнева, М.С. Джунусова, Е.А.Дунаєвої, П.М.Рогачова, М.А. Свердліна, С.Б. Салманова [10]. Автори цих досліджень на основі узагальнюючого фактичного матеріалу розглядають історичний процес співіснування радянських республік в умовах СРСР. Однак наведені висновки, як правило, виявляються занадто загальними. Більш ретельно специфіку взаємного впливу висвітлюють роботи, присвячені питанням економічного та культурного співробітництва однієї окремо взятої республіки з іншими республіками колишнього союзу. Позитивною рисою таких досліджень є те, що розглядаються особливості, притаманні певній нації. Це дає змогу визначити місце та роль досліджуваної нації в умовах реформування радянської економічної системи в розглянутий період, простежити її внесок у розвиток економіки та культури сусідніх народів. У радянській історіографії Білорусі цій проблемі присвячено праці В.Д.Бармічева, В.С. Григор'єва, А.Д.Молочко [11]. До цієї групи робіт можна також долучити й роботи Г.Ю.Коробова, С.Н.Малиніна, М.М.Іппи, які яскраво демонструють безпосередню залежність розвитку народного господарства Білорусі від економічних зв'язків з іншими республіками СРСР [12]. На початку 50-х рр. минулого століття в Україні побачила світ велика кількість праць, присвячених питанням історії співпраці трудящих УРСР і Російської Федерації [13]. Серед безлічі таких робіт можна виділити дослідження, що почасти справді висвітлюють особливості білорусько-української співпраці в період 1959–1965 рр., враховуючи реалії економічних реформ того часу. Роботи Ю.І.Афоніна, П.П.Ахрименка [14] дозволяють визначити умови, завдяки яким народи Білорусі та України виробили багато спільних рис, що насамперед спричинило поступове усунення мовного бар'єру. Умови, за яких з'явилися ці роботи, не дозволяли об'єктивно оцінити ситуацію в Білорусі в період стрімкого підйому народного господарства, тож здебільшого наводилися статистичні дані, які доводили лише успіхи соціалістичного способу виробництва. Характерною рисою зазначених досліджень є відсутність авторських оцінок дійсності. Проблема білорусько-українських зв'язків певною мірою розглядається в дослідженнях конкретно-історичного спрямування, до яких можна віднести монографію В.Ф. Панібудьласка [15], роботи Е.П.Талана [16], Ф.М.Роботько, Є.І.Ліскуна [17]. У дослідженнях державно-планового характеру – дисертації П.З.Городенського та Є.Я.Хільченко [18]. Питання економічного співробітництва республік розглядаються в роботах П.А. Сидорова, В.Ф.Медведева [19]. Якщо відкинути ідеологічні штампи й вихвалання “єдино правильної” політики партії, то у цих дослідженнях можна помітити низку

важливих узагальнень, насамперед щодо істинної статистичної картини росту промислового та сільськогосподарського співробітництва між Білоруссю та іншими республіками в роки семирічки 1959–1965 рр. Ми не будемо докладно зупинятися на аналізі всіх досліджень такого роду, вони настільки численні, що створили потужний масив історіографічних напрацювань [20].

Вигідно відрізняється від подібного загалу монографія колективу авторів “Нерушимая дружба украинского и белорусского народов в период социализма”, що побачила світ у 1978 році [21]. У роботі подається чітка систематизація основних подій у відносинах між двома республіками впродовж як довоєнного, так і повоєнного періоду, відтворено велику статистичну картину основних економічних і культурних досягнень. Однак докладного аналізу міжреспубліканських зв'язків саме з урахуванням тенденцій реформування в роботі немає.

Другу групу доповнюють дослідження культурних зв'язків між республіками як українських, так і білоруських авторів. З огляду на меншу політизованість культури існує кілька праць із цієї проблеми. Це насамперед роботи, присвячені білорусько-українсько-російським літературним зв'язкам. Праці С.Х. Александровича, В.М. Борщевського, М.Р. Ларченка, Д.Г. Гринька [22] насичено прикладами з культурного життя, що демонструють високий ступінь розвитку культурного співробітництва народів СРСР. Недоліком цих робіт є узагальнений характер розгляду культурного співробітництва в межах усього колишнього СРСР, де власне білорусько-українському спільному культурному досвіду приділено незначне місце. Обов'язковим атрибутом у дослідженнях є ідеологічне підґрунтя того, що відбувається, акцентування на ролі компартії, а не народів у формуванні тісних культурних зв'язків.

У 70–80-ті рр. з'являється низка робіт, присвячених проблемі торговельних зв'язків у Білорусі в період 1959–1965 рр., а також співпраці з УРСР та іншими союзними республіками. Насамперед у цьому контексті слід назвати “Историю социалистической экономики СССР” [23], де почасти розглядаються питання співробітництва між радянськими республіками. Заслугою колективу авторів є використання комплексного підходу до висвітлення політики держави в сільському господарстві, промисловості, торгівлі, фінансах, розглянуто питання державного регулювання приватного сектора економіки. У 1984 р. побачила світ “История народного хозяйства Украинской РСР” [24], що в ній певною мірою розглянуто питання міжреспубліканських зв'язків у 50–60 рр. минулого століття. Нівелює значущість праці натиск на тактику планування, керівну й спрямовуючу роль партії в господарських питаннях. Різні аспекти й форми участі робітників у виробничому процесі, обмін трудовими колективами, механізми управління виробництвом ґрунтовно проаналізовано в спільній монографії В.І.Дрица, З.І.Гіоргадзе, Т.Н.Крутиліна “Экономика Белоруссии в период послевоенного возрождения” [25].

Таким чином, у роботах істориків другої половини 50-х – першої половини 80-х рр. розглядалися різні аспекти співробітництва між радянськими республіками в роки, які цілком справедливо називають роками “хрущовської індустріалізації”. Характерною рисою цих праць є перебільшення ролі радянського керівництва й партії в успіхах економічного росту, применшення ролі національної єдності між слов'янськими народами, що населяли СРСР на той час. Відсутність плюралізму думок у цьому питанні призводила до ідеологічної заангажованості, викривлення об'єктивної картини того, що відбувається.

До останньої – третьої групи досліджень належить сучасна історіографія розглядуваного питання, у рамках якої можна виділити білоруську та українську

історіографію 90-х рр., а також сучасні напрацювання у цій проблемі. І хоча спеціальних досліджень, які б характеризували білорусько-українські економічні та культурні зв'язки, не існує, з'явилися роботи, що суттєво переглядають методологічні основи дослідження повоєнної відбудови народного господарства, відкидаючи класові та партійні підходи до оцінки історичних періодів, подій, явищ, персоналій. Це дає можливість виділити в межах сучасних підходів два основні аспекти міждержавного співробітництва двох народів за часів прискореного росту економіки наприкінці 50-х років: економічний і політичний. Пріоритетне значення мав політичний дискурс, який підштовхнув комуністичну партію до різкої зміни економічного курсу. Це, зрештою, позначилося на відносинах усіх колишніх радянських республік, у першу чергу України, Білорусії та Росії. Звільнення від ідеологічного тиску, розширення джерельної бази змушувало дослідників переосмислювати власне принципи та роль реформування радянської системи і, як наслідок, шукати нові форми взаємного співробітництва між сусідніми державами. З'являються дослідження, де на нових методологічних засадах переглянуто спроби перетворень у спрямуванні економічної політики СРСР у 50–60 рр. Серед таких робіт заслуговують на увагу та певною мірою стосуються теми нашого дослідження праці В.І.Галубовича та Р.І.Ермашкевич [26], В.І.Наулко [27], Є.С.Ісипа [28]. Автори порушують і розкривають питання взаємозв'язку нового курсу радянської влади та політичних трансформацій у суспільстві та державі. Серед інших робіт можна відзначити монографії В.К. Барана "Україна 1950 – 1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи" [29] та В.К.Барана, В.М.Даниленка "Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.)" [30]. Ці роботи акцентують увагу на політичних аспектах спроб реформування радянської системи в зазначений період.

Серед видань з історії білоруського соціально-культурного розвитку періоду 50-х–початку 60-х рр. минулого століття, які з'явилися на світ у 90–ті рр., білоруська історична школа має дослідження, присвячені досвіду організації управління професійними спілками в республіці, які були широко розповсюджені в межах колишнього СРСР, як взірець для наслідування, історії міжнародних культурних зв'язків Білорусі, історичним кореням та стану білоруської діаспори в сусідніх країнах і, передовсім, в Україні. Ці проблеми докладно розглянуто в працях А.Р.Агеєва, В.Г.Шадурського, Г.Г.Сергеєвої [31].

Аналіз особливостей етнічної білорусько-української історії за радянських часів, змін, які відбулися в цій царині після закінчення Великої Вітчизняної війни, дає змогу дати відповідь на чималу кількість запитань щодо шляхів формування нової моделі міждержавного співробітництва у відносинах Білорусі та України наприкінці 50-х рр. минулого століття. У цьому контексті існує багато досліджень як з боку білоруської, так і української історичної науки. Радянський практичний досвід національно-етнічного співіснування до сьогодні є вкрай цікавим для дослідника, бо, відкидаючи старі догми та шаблони, дозволяє вважати за доцільний той, позначений певними успіхами шлях, який пройшла в цьому напрямку радянська влада. У межах нашого дослідження великий інтерес викликає колективна праця білоруських учених "Беларусы" у 8 тт., де дістали своє висвітлення й питання етнічної спільності білоруського та українського народів [32]. Багато важливої інформації щодо цих питань міститься в роботах українських дослідників Т.М.Рудницької, Л.Нагорної, Р.Сольчаника [33]. Сьогодні як вітчизняні, так і зарубіжні дослідники визнають наявність серйозного конфлікту між радянським і пострадянським, який прийшов йому на зміну, баченням процесів реформування в 50-ті–60-ті роки. До того ж, якщо українські дослідники схильні до абсолютного їх протиставлення, то білоруські відзначають низку типологічних схожостей і фігур замовчування і вважають за потрібне

вказати на ймовірне підсвідоме запозичення, яке виявляється у схожій стилістиці та простій зміні місць героїв і антигероїв у старій чорно-білій дихотомії. Для нас важливим є те, що подібна ідеологія висвітлення подій 1959–1965 рр. у білорусько-українських міждержавних стосунках не залишала, як і раніше, головний суб'єкт історичного процесу – людину. За останні роки бібліографія праць, що демонструють гуманістичні підходи в дослідженні радянської історії, історії міждержавних стосунків, поповнилась цілою низкою таких праць. Нового звучання набула проблема в білоруській історіографії. У контексті сучасних білоруських досліджень окремо стоять праці О.М. Сасіма “Советская экономическая система (1953-1964). Попытки реформирования” та “Промышленность Беларуси в годы «развитого социализма» (1965-1984) [34]. Ученими досліджуються тенденції розвитку промислового виробництва Білорусі та еволюція державної промислової політики в цій сфері в умовах реформування. Найбільш помітним внеском у розробку складної та багатогранної теми “Беларусь у сацыяльна-эканамічных і грамадска-палітычных працэсах 1946–2006 гг.” є доробок авторського колективу під загальною редакцією М.П. Кастюка [35]. Монографію присвячено розкриттю загальних рис і особливостей тих змін, які відбувалися на теренах СРСР після закінчення війни та на початку відбудови й подальшого розвитку народного господарства, зокрема, у БРСР. Цю проблематику в своїх роботах продовжили А.Котов., П.Г.Чигринов., А. Смалянчук А., Шибєка З. [36].

Серед робіт, у яких досліджуються успіхи утвердження БРСР на міжнародній арені в повоєнні роки, аналізуються методи розширення міжнародно-політичного статусу республіки, порушуються питання перетворення країни в знаряддя мирної співпраці й співробітництва, виділяється колективна праця “История Беларуси в контексте европейской цивилизации” [37]. Хоча в цій роботі не описуються українсько-білоруські контакти в розглядуваний період, широкий джерелознавчий матеріал з питань авторитету Білорусі на міжнародній арені дозволяє по-новому переосмислити внесок у розвиток взаємозв'язків із сусідніми країнами в цілому. Низка інших робіт цього часу, що в них на багатому архівному матеріалі показано правдиву картину господарської реформи 1965 р., передумови та історичні уроки економічних процесів, які значною мірою визначили особливості українсько-білоруського співробітництва в той період – дослідження В.І.Галубовіча та Г.С.Марцуля., М.С.Сташкевіча [38].

Останнім часом з'явилася низка дисертаційних досліджень, які дозволяють по-новому оцінити розвиток соціально-демографічних процесів, систему ідеологізації тогочасного суспільства України. Висвітлення зазначених питань сприяє глибшому усвідомленню ступеню розвитку українського суспільства в 50–60-ті рр., визначенню ролі та реального внеску найрізноманітніших верств населення в господарство республіки. Зрозуміло, українське суспільство на той час не могло розвиватися окремо від інших союзних республік. Тому дані про поступ радянської України багато в чому тісно переплетено з показниками розвитку СРСР в цілому. У дисертації “Профспілки України в системі ідеологізації суспільства (1956 – 1964 рр.) ” [39] її автор В.В.Концур проаналізувала місце та роль профспілок радянської України в різних аспектах соціального та культурного буття нації. Певна новизна в поглядах дослідниці дозволяє по-новому розглядати питання про міждержавне співробітництво в цілому в СРСР.

Низку досліджень присвячено також характеристиці соціально-демографічних процесів. Так, у роботі І.В.Суботіної “Соціально-демографічні процеси в Україні у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. (за даними загальних переписів населення 1959 – 2001 рр.)” [40] розглядається розвиток і піднесення

нових реалій соціально-демографічних змін в Україні, які залежали від змін та переселення громадян СРСР, і передусім – з сусідніх республік, зокрема Росії та Білорусі. Через відсутність спеціальних досліджень, присвячених співробітництву Білорусі та України, авторка спробувала проаналізувати історіографію питання з урахуванням наявних робіт щодо наукової та культурної співпраці між двома республіками не тільки в період 1959–1965 рр., а й у роки проголошення незалежності двох держав, простежити тенденції загального й особливого в розвитку незалежної Білорусі та України. Серед доволі невеликої кількості досліджень такого плану вигідно відрізняється праця білоруського історика Д.В. Юрчака “Беларуска-українскае двухбаковае супрацоўніцтва ў галіне культуры, навукі і адукацыі ў 1991–2004 гг.”[41]. У роботі аналізуються ті події та явища, які призвели до інтенсифікації міжкультурного діалогу, збільшення культурних і освітніх установ Білорусі та України, і, як наслідок, до початку формування тісних взаємозв’язків між сусідніми державами у цій сфері. Історичний досвід такого діалогу вже був закладений у часи повоєнної відбудови та подальшого розвитку республік. З іншого боку, досліджується нова атмосфера міждержавних реалій, проблеми суто економічного змісту в культурі та мистецтві, підвищення національної самосвідомості. Усе це неминуче відбилося на літературних, театральних, наукових зв’язках двох держав.

У такий спосіб наукова історіографія білорусько-української співпраці періоду 1959-1965 рр., вимагає свого подальшого розвитку, з огляду на спрямованість досліджень насамперед на економічну історію та відсутність досліджень історії відносин двох народів в інших, не менш важливих сферах, таких як соціальні відносини, обмін трудовими колективами, культурне співробітництво, єдність традицій, звичаїв, віросповідання.

Л і т е р а т у р а

1. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898-1971 гг.): В 9 т. – М.: Политиздат, 1972. - Т. 8 (1954-65). – 567 с.
2. История советского рабочего класса: В 6 т. / Отв. ред. В.Б. Тельбуховский. – М.: Наука, 1987. – т. 4. – 519 с.
3. Історія робітничого класу Української РСР: У 2 т. / Ред. кол.: І.О. Гуржій (відп. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1967. – т. 2: Робітничий клас УРСР у 1917-1965 роках. – 507 с.
4. Історія селянства Української РСР: У 2 т. / Ред. кол.: І.І. Компанієць (відп. ред.) та інші. – К.: Наук. думка, 1967. – т. 2: Від Великого жовтня до наших днів. – 535 с.
5. Очерки истории Коммунистической партии Украины / Под ред. И.Д. Назаренко. – К.: Политиздат Украины, 1964. – 736 с.; Сторінки історії Компартії України: запитання і відповіді. / П.Л. Варгатюк, В.К. Василенко, Л.М. Гордієнко та ін. – К.: Либідь, 1990. – 488 с.; У 2 т. / Ред. кол.: І.О. Гуржій (відп. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1967. – т. 2.; Нариси історії Комуністичної партії України. – К.: Політвидав України, 1977. – 762 с.; Очерки истории Коммунистической партии Украины / [В.И. Юрчук, Ю.В. Бабко, П.Л. Варгатюк и др]. К.: Политиздат Украины, 1977. – 814 с.
6. Очерки истории Коммунистической партии Белоруссии. Под общей ред. Н.В. Каменской, М.Е. Шкляра. – Мн.: Политиздат, 1965. ч.2.(1921-1964). – 804с.
7. История СССР. С древнейших времен до наших дней: В 2 сериях. В 12 т. Пред. ред. совета Б.Н. Пономарев. – М.: Наука, 1966-1973. – Первая серия, т.2.– 432 с.
8. Історія Української РСР. В 8-ми томах. Голов.ред.колегія: Н.Е.Шевелєв (голов. ред.) та інш. – К.: Наукова думка, 1977. т.8. Советская Украина в период укрепления социализма и постепенного перехода к коммунизму (1945-1977). –543 с.
9. История Белорусской ССР. Ред. коллегия: И.М.Игнатенко и др. – Мн.: Наука и техника, 1977. – 630 с.; История Беларуси в документах и материалах. /Авт.-сост.: И.Н.Кузнецов, В.Г. Мазец/. – Мн.: ООО «Амалфея», 2000. – 672 с.

10. Агаев А.Г. К вопросу языка и народности. – Махачкала.: Дагкнигоиздат, 1965.– 266 с.; Биндер М.А. Государственно-правовые проблемы взаимопомощи советских народов.– Алма-Ата.: Изд. "Наука" Каз.ССР, 1967.– 374 с.; Галаўнеў А.І. Нацыянальная культура і камунізм.– Мн.: Навука і тэхніка, 1967.– 123 с.; Дунаева Е.А. Сотрудничество социалистических наций в строительстве коммунизма.– М.: Изд-во социально-экономической литературы, 1960.– 287 с.; Джунусов М. С. Теория и практика развития социалистических национальных отношений. – Вопросы философии, 1967, № 9, с.32.; Рогачев П.М., Свердлин М.А. Нация–народ–человечество. М.: Политиздат, 1967. – 191 с.; Салманов С.Б. О характере общности экономической жизни народов, строящих социализм и коммунизм. Махачкала.: Дагкнигоиздат, 1965.– 187 с.
11. Бармичев В.Н. В единой семье братских культур. Межреспубликанские культурные связи Белоруссии. – Мн.: Наука и техника, 1965.– 140 с.; Грыгор'еў В.С. У брацкай сям'і народаў Савецкага Саюзу. Мн.: Навука і тэхніка, 1958.– 123 с.; Молочко А.Д. Великое братство.– Мн.: Беларусь, 1967.– 163 с.
12. Коробов Г.Ю. Межреспубликанские и внутриреспубликанские кооперированные связи предприятий БССР. Мн.: Польша, 1968.– 143 с.; Иппа М. М. Анализ и планирование межрайонных экономических связей и специализации экономического района (по данным межотраслевого баланса Белорусской ССР) / М. М. Иппа.; под ред. С. Н.Малинина. – Мн. : НИИЭМП при Госплане БССР , 1965. – 144 с.
13. Шевченко Ф. Історичне значення віковичної дружби українського та російського народів. К.: Держполітвидав УРСР, 1951. –71 с.; Бридько М., Я.Чекмарев. Творческое сотрудничество горняков Донбасса и Кузбасса. К.: Изд-во Акад. наук УССР, 1954.– 94 с.
14. Афонин Ю.И. К вопросу о развитии производственных связей между работниками промышленности и сельского хозяйства Белорусской и Украинской ССР. Вопросы истории. № 2, 1961, с. 67-84; Ахрыменка П.П. Летапіс братэрства. Аб беларуска-украінскіх фальклорных, літаратурных і тэатральных сувязях. – Минск: Мастацкая літаратура, 1973. – 304 с.
15. Панібудьласка В.Ф. Дружба і співробітництво українського народу з братніми народами СРСР. 1959–1965. – К.: Наук. думка, 1967. – 220 с.
16. Талан Є. П. Заходи Комуністичної партії по дальшому розвитку сільського господарства України (1958–1961 рр.) / Талан Є. П. // Український історичний журнал. — 1961. — № 5. — С. 39–48.
17. Роботько Ф. М., Лісун Є. І. Підвищення матеріального добробуту колгоспного селянства — важлива передумова зростання його культурного рівня (1959–1965 рр.) (На матеріалах Вінницької, Житомирської і Хмельницької областей) / Роботько Ф. М., Лісун Є. І. // Наукові праці з історії КПРС. — Вип. 53. — К., 1972. — С. 168.
18. Городенский П.З. Экономическое сотрудничество Украинской ССР с братскими союзными республиками. Автореферат дисс. на соискание уч.ст. к.э.н. К.,1966.; Хильченко Э.Я. деятельность КПУ по укреплению связей с другими народами СССР. Автореферат канд. дисс. на соискание уч. ст. к.и.н., Львов, 1965.
19. Сидоров П. А. Современное состояние и предпосылки промышленного развития малых и средних городов Белорусской ССР / П. А. Сидоров [и др.]. – Мн. : НИИЭМП при Госплане БССР , 1966. – 170 с.; Медведев В. Ф. Стратегия капитальных вложений и экономический рост (Белорусская ССР) / В. Ф. Медведев, Г. Ц. Гурвич. – Мн. : НИИЭМП при Госплане БССР , 1970. – 122 с.
20. Панченко П. П. Развитие сельского хозяйства Украинской РСР 1959 — 1980 / Панченко П. П. — К. : «Наукова думка», 1980. — 288 с.; Ковалевский Б. П. Укрепление союза рабочего класса и колхозного крестьянства в период строительства коммунизма 1959–1970 гг. (на материалах Украинской ССР) / Ковалевский Б. П. — Киев : Наукова думка, 1972. — 324 с.
21. Кондуфор Ю.Ю., Петриков П.Т., Кульчицкий С.В., Курносов Ю.А. и др. Нерушимая дружба украинского и белорусского народов в период социализма. – К.: Наукова думка, 1978. – 263 с.
22. Александрович С.Н. Старонкі братняй дружбы.– Мн.: Мастацкая літаратура, 1960.– 204 с.; Борщевский В.М. Чуття єдиної родини. – К.: Рад. школа, 1960.– 108 с.;

- Ларчанка М.Р. Славянская супольнасць.– Мн.: Выд- ва м-ва вышэйшай., сярэд. спец. і праф. адукацыі БССР, 1963.– 238 с.; Гринько Д.Г. В народів вольних колі. Мотиви дружби та інтернаціоналізму в українській літературі. – К.: Дніпро, 1967.– 195 с.;
23. История социалистической экономики СССР: В 7 т.т.6-7. Ред. коллегия: д-р экономич. наук И.А. Гладков (отв. ред и др.). АН СССР, Ин-т экономики. – М.: Наука, 1976. – 479 с., 535 с.
 24. Історія народного господарства Української РСР: У 3 т., АН УРСР, Ін-т економіки; Редкол. І.І. Лукінов та інш. – К.: Наукова думка, 1983. – 463 с .
 25. Экономика Белоруссии в период послевоенного возрождения / В.И.Дриц, З.И.Гиоргидзе, Т.Н.Крутилина и др. – Минск: Наука и техника, 1988. – 238 с.
 26. Эканамічная гісторыя Беларусі: Курс лекцый / В.І.Галубовіч, Р.І.Ермашкевіч, Г.Ф.Шапавал і інш. – Мінск: Экаперспектыва, 1993. – 288с.
 27. Наулко В. І. Хто і відколи живе в Україні. — К. : Голов. спец. рмовамаи нац. меньшин України, 1998. – 80 с.
 28. Ісип Є. С. Динаміка етнічною складу населення України (за даними переписів населення 1897 – 1989 рр.). (У кн.; Інститут соціології АН України. Центр етносоціологічних та етнополітичних досліджень. Етнополітична ситуація в Україні: спроби наукової інтерпретації. К., 1993).
 29. Баран В.К. Україна 1950 – 1960–х рр.: еволюція тоталітарної системи / В. К.Баран. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. – 448 с;
 30. Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.) / Сер. «Україна крізь віки». – Т. 13. – К.: Альтернативи, 1999. – 304 с.
 31. Агееў А.Р. Рабочыя ў прафесыянальных саюзах Беларусі у 1956-1965 гг.: абвешчаныя правы і рэальнасць // весці АН БССР. Сер. грамад.наук. 1991. №6.; Шадурскі В.Г. Міжнародныя культурныя сувязі Беларусі ў пасляваеннае дзесяцігоддзе // Весці НАН Беларусі. Сер.гум.наук. 1999. №4.; Сяргеева Г.Г. Беларуская дыяспара ў новых незалежных дзяржавах: Нацыянальна-культурны аспект // Весці АН Беларусі. 1997. №3.
 32. Беларусы: У 8 т. / А.І. Лакотка. Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору; Рэдкал.: В. К. Бандарчык, М. Ф. Піліпенка, А. І. Лакотка. — Мн.: Тэхналогія, 1997.
 33. Рудницька Т.М. Етнічні спільноти України: тенденції соціальних змін. - Вид. 2-ге. - К.: Інститут соціології НАН України, 1998. – 176 с.; Нагорная Л. Радянська національна політика // Політологічні читання.– 1995.– №1.; Сольчаник Р. Україна, Білорусь, Молдова: Інтеграція по-імперськи, русифікація та боротьба за національне виживання // УІЖ.–1992.– №7-8.
 34. Сасим А.М. Советская экономическая система (1953-1964). Попытки реформирования.– Минск: Экоперспектива, 2001.–50 с.; Сасим А.М. Промышленность Беларуси в годы «развитого социализма» (1965-1984).– Минск: Экоперспектива, 2001.– 40 с.
 35. Беларусь у сацыяльна-эканамічных і грамадска-палітычных працэсах 1946–2006 гг./ навуц.рэд. М.П.Кастюк. – Мінск: Беларус.навука, 2007. –215 с.
 36. Котов А.И. История Беларуси и мировые цивилизации. Минск.: Уп «Энциклопедикс», 2009. – 196 с.; Чигринов П.Г. Белорусская история: науч.-попул.очерк. Минск: Современная школа, 2010. – 928 с.; Смалянчук А. Нацыянальная структура насельніцтва Беларусі ў XX ст.// Беларусь у XX ст. вып.1.– Мн., 2002.; Шыбека З. Нарыс гісторыі Беларусі (1795-2002). Мн.: “Энцыклапедыкс”, 2003. – 268 с.
 37. История Беларуси в контексте европейской цивилизации: Пособие: 2 изд., испр. и расшир. / В.А. Сосна и др.; Под ред. Л.В. Лойки. – Мн.: РИВШ, 2005. – 292 с.
 38. Галубовіч В.І. Перадумовы, сутнасць і гістарычныя ўрокі гаспадарчай рэформы 1965 г.// 3 гісторыі эканамічных рэформаў на Беларусі. Вып.2.– Мінск: Экаперспектыва, 1997.– С.85-102.; Марцуль Г.С., Сташкевіч М.С. Гісторыя Беларусі: Насельніцтва, фарміраванне і вызначэнне этнічных і дзяржаўна-адміністрацыйных межаў, беларускае замежжа.– Мінск: БДУ, 1997. – 132 с.
 39. Профспілкі України в системі ідеологізації суспільства (1956 - 1964 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / В.В. Концур; Донец. нац. ун-т. — Донецьк, 2006. — 19 с.

40. Соціально-демографічні процеси в Україні у другій половині XX - на початку XXI ст. (за даними загальних переписів населення 1959 - 2001 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / І.В. Субботіна; Чернігів. держ. пед. ун-т ім. Т.Г.Шевченка. — Чернігів, 2008. — 19 с.
41. Юрчак Дз.В.Беларуска-українскае двухбаковае супрацоўніцтва ў галіне культуры, навукі а адукацыі ў 1994–2004 гг.// Весці БДПУ. 2006. Сер.2. №4.

Жерносекова Д.Д. Белорусско-украинские отношения периода 1959-1965 гг.: проблема историографии.

В статье выделены основные этапы в изучении белорусско-украинских отношений в период 1959-1965 гг., во время бурного роста советской экономической системы. Проведен историографический анализ научно обоснованных знаний из истории белорусско-украинских связей, очерчены особенности освещения историографией создания и деятельности новой модели межгосударственного сотрудничества.

Ключевые слова: историография, исследование, Белорусская ССР, Украинская ССР, межреспубликанское сотрудничество, реформирование.

Zhernosekova D.D. Byelorussian-Ukrainian relations in period of 1959-1965: problem of historiography.

In the article, the basic stages are selected in the study of the Byelorussian-Ukrainian relations in the period of 1959-1965, for day's stormy growth of the soviet economic system. The historiography analysis of the scientifically grounded knowledge is conducted from history of Byelorussian-Ukrainian connections, the feature of illumination historiography of creation and activity of new model of intergovernmental collaboration is outlined.

Keywords: historiography, research, Byelorussian SSR, Ukrainian SSR, inter-republican collaboration, reformation.

Жерносекова Д. Д. – аспірантка Донецького національного університету.

Рецензент: **Литвиненко В.Ф.**, док. істор. наук, професор.

Стаття подана 09.09.2011

УДК 94(477)“10/12”

Кальницька Н.Д.

**ВОЛИНСЬКА ЗЕМЛЯ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІ – ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХІІІ ст.**

Надана характеристика Волинській землі від другої половини ХІ ст. до початку монголо-татарської навали. Особлива увага приділяється опису географічного положення

Ключові слова: Русь, Волинь, князь, феодална роздробленість.

Вивчення історії окремих регіонів України на різних етапах історичного розвитку залишається актуальним питанням і сьогодні. Пов'язано це, перш за все, із новими знахідками археологічної науки, а також залученням додаткових свідств письмових історичних джерел. Інтерес до локальної історії України посилюється ще й тим фактом, що розвиток окремих територій має свою специфіку, і витоки цього слід шукати у стародавні часи. Серед давньоруських князівств завжди багато уваги приділялося дослідженню історичного минулого Київського, Галицького, Чернігово-Сіверського князівства, значно менше – Волинського та Переяславського князівств, оскільки ці території вважалися

доменами гілки Мономаховичів, які приєднували їх до своїх володінь (частіше – до Київського князівства). Незважаючи на таке тяжіння, обидві землі мали свої особливості. Тому метою праці є висвітлення характерних рис розвитку Волинської землі у добу феодального дроблення (особливості розвитку Переяславського князівства були вже розглянуті автором у попередніх статтях). Завданнями роботи також виступають огляд географічного положення та політичного аспекту існування Волинського князівства, його державного життя. Необхідно також пояснити обрані хронологічні межі. Нижня межа визначена появою політично-територіального утворення – Волинське князівство, тоді як остання пов'язана з нападом Батия на Русь.

Слід визнати, що історики, які займалися вивченням загальної історії середньовічної Русі не минули огляду положення Волинської землі. Проте серед дослідників, які ретельно досліджували історію Волині, слід назвати, перш за все М. Грушевського, В. Пашуто, М. Котляра, Л. Войтовича, Н. Яковенко та інших. Історичними джерелами виступають літописні повідомлення та археологічні знахідки.

З кінця XI – на початку XII ст. розпочався перехід до феодальної роздробленості Давньоруської держави, стали формуватися удільні князівства. У період розвинутого феодалізму відбувався процес посилення регіональних утворень. Окремі князівства складались внаслідок наділення старшим з роду Рюриковичів своєї родини ленами.

Історично так склалося, що Галицька і Волинська землі входили до території найдавнішого розселення слов'ян в Європі. Союзи племен волинян, дулібів, бужан, хорватів та уличів переросли у племінні князівства. Проте державотворчі процеси на вказаній території розвивались пізніше, ніж у Наддніпрянській Україні, оскільки за часи існування централізованої монархії – Київської держави протягом X – першої третини XII ст. Галичина та Волинь знаходилися на периферії політичного життя Русі.

Розвиток Волинської землі мав свою специфіку. Зародки її державності пов'язані з початком об'єднання племен, що відбулося раніше, ніж утворення Київської держави. Загалом назва місцевості походила від назви міста Волинь над Бугом, що згадується у записках ал-Масуді під IX ст. На це додатково вказує й назва самих волинян. А в другій половині XI ст. на західних землях Південної Русі склалося політично-територіальне утворення, що отримало назву Волинське князівство. Волинь у часи свого генезису (середина – друга половина XI ст.) стала перетворюватися на домен великих київських князів, в який вона остаточно оформилася під час феодальної роздробленості [1, с. 9]. Слід зазначити, що сусідня Галицька земля склалася лише у XII ст., в XI ст. на її території розташовувалося чотири міста, а на Волинській землі вже було шістнадцять [2, с. 68]. Поступово головним осередком князівства став Володимир Волинський, що був заснований наприкінці X – на початку XI ст. великим київським князем Володимиром Святославичем неподалік від міста Волині. У літописах зазначається, що під час адміністративної реформи князя Володимира Святославича тут був посаджений його син Всеволод. На той час це була фортеця, яка зміцнювала позиції київського князя на західному порубіжжі. З часом Володимир став добре укріпленим містом з вежами, де діяла єпископська кафедра. У місті знаходилося багато храмів (Успенський собор середини XII ст.) та величезних світських споруд. Крім того тут активно розвивалося ремісництво.

Кордони Волині були нечіткими, протягом XI – XII ст. часто змінювалися. У XIII ст. (період послаблення Києва) Погорина була волинською волостією, кордоном з Київщиною слугувало поріччя середньої Случі. У попередні часи

кордон йшов по верхів'ях Олики, Велі й Горині. Поріччя нижньої Случі, Горині, Стира належали до Турово-Пінської землі, а Чорторийськ у XII ст. потрапив до Волині. Поріччя Турії та верхньої Прип'яті з містами Турійськ, Любомль, Мельниця і Камінь належали Волині. Подальший кордон сягав по вододілу Цини й Муховця з волинським містом Кобринь. На півночі найвіддаленішим містом був Більськ, а Нур був пограничною з Польщею річкою. Деякий час до Берестейської волості Волині входила Визна на середній Нарові. Наров у XIII ст. залишався північним кордоном Побужжя. На лівому березі Буга, поріччя річки Кржна належало Бересттю. Далі на південь волинські поселення розташовувалися на лівому боці Вепра. Загалом кордон з Польщею проходив від устя Нура і на південь - через верхню Кржну, Тисменицю, Вепр, на вододіл Вепра і Лади. Проте землі між Бугом та Віслою був предметом постійних суперечок з поляками [3, с. 368 - 370].

Вдале географічне розташування Волині сприяло розвитку торгівлі, оскільки вона була на торговельних шляхах до Західної Європи, що сприяло збагаченню князівства. Через Володимир проходив шлях, що поєднував купців Німеччини, Балкан та Криму. Крім того, Волинь страждала значно менше від нападів кочівників, ніж Київщина, Чернігівщина, а тим більше Переяславщина. На Волині була інша проблема – боротьба з литовцями. Тісні стосунки Волинь мала з Польщею, відбувалися процеси породичання волинських князів з польськими правителями, які у подальшому брали активну участь у внутрішньому житті Волині. На Волинській землі було багато міст, а місцеві князі проводили активну колонізацію сусідніх територій, що значно посилювало їхню владу. Як зазначає К.О. Софроненко, гарантом міцної князівської влади був потужний домен, який постійно поширювався як завдяки захопленню громадських земель, так і завдяки купівлі земельних наділів. Саме тому княжий домен складався з багатьох волостей [4, с. 35 - 36]. Берестейська земля тривалий час (майже з кінця XI до середини XII ст.) входила до складу Турово-Пінського князівства. Протягом XII ст. Берестейщина практично постійно була волостю Волині, за винятком невеликого часу, коли тут хазяйнували поляки. У XIII ст. до складу Волині увійшло Забужжя – Червенське та Белзьке князівства. Кордон Белзької волості, що в XIII ст. потрапило до Галицького князівства, проходив від Сяна, не доходячи до поріччя Любачівки й Рати, повище Добротвора доходив до Буга і обминав Камінецьку волость, що входила до складу Львова, обіймав поріччя верхнього Бугу.

Серед великих міст, окрім Волині та Володимира, можна назвати Луцьк (Лучеськ), який в XI ст. був добре укріпленим містом. А в XII ст. Луцьк став столицею князів Луцьких. Луцьке князівство залишалося напівсамостійним до 1228 р., коли остаточно повернулося до Волинського князівства. Також з XI ст. у літописах згадуються й інші міста - Бужськ, Дорогобуж, Белз, Берестя, які були важливими стратегічними та економічними осередками. Важливу роль у долі Волині відігравали так звані Червенські міста, які згадуються у джерелах під 987 р. [5, с. 134 - 135]. Червень на р. Гучва у подальшому став об'єктом зіткнення інтересів Польщі та України.

Від часів Володимира Святославича у Володимирі Волинському сиділи сини київського князя. Така традиція зберігається і за часи Ярослава Мудрого, тому політична історія князівства розпочинається з середини XI ст. Засновником князівства вважається син князя Ярослава Мудрого – Ізяслав, який після смерті батька у 1054 р. став київським князем. Державотворчі процеси на Волині почалися раніше, ніж вона була приєднана до Київської держави. Проте волинські князі тривалий час не обмежувалися інтересами Волині, а більш прагнули Київського стола.

На Витчевському з'їзді князів 1100 р. було вирішено передати Волинь князю Ярославу Святополчичу, що означало збереження політичної історії Волині з історією Київського князівства. Проте після смерті Святополка 1113 р. у Києві вокняжився Володимир Мономах, який проводив реставрацію єдиної централізованої монархії та поширив великокнязівську владу на Київську, Переяславську, Смоленську та Ростово-Суздальську землю, розпочалися військові конфлікти між великим київським князем та правителем Волині.

Відомо, що до середини XII ст. Волинь не мала своєї династії. Від 20-х рр. XII ст. влада на Волині перейшла до Мономаховичів, яких тут прийняли добре. Під час боротьби за Київ князь Ізяслав II Волинь використовував в якості економічної та військової бази. Навіть остаточно затвердившись у Києві у 1151 р., князь Ізяслав не відмовився від Волині. У 1154 р. Ізяслав послав до Володимира свого молодшого сина Ярослава. З цього моменту можна говорити про початок існування напівсамостійного князівства на Волині.

У середині XII ст. (за часи правління Мстислава Ізяславича) Волинське князівство відділилося від Києва і розпочало своє самостійне державне життя. Проте одразу після цього князівство розпалося на дрібні волості, що постійно ворогували між собою. У 1154 р. князівство розділилося на Володимиро-Волинське та Луцьке, де наслідування столів відбувалося від батька до сина (так званий простий горизонтальний принцип спадкування влади). Політичне життя головним чином зосереджувалося у Володимиро-Волинському князівстві. Складна геополітична ситуація та розвиток державотворчих процесів призводило до консолідації ворогів-уділів [6, с. 76]. Мстислав Ізяславич покорив своїй владі боярство та успішно боровся за великокнязівський київський престол. Йому вдалося посадити у Києві свого дядька смоленського князя Ростислава Мстиславича, а вже після його смерті він сам став київським князем. Проте бути київським князем йому судилося недовго: у 1169 р. він вимушений був віддати Київ князю Юрію Довгорукому, а незадовго до своєї смерті йому все ж вдалось знову повернутися до Києва. Після його смерті князівство було розділено між його синами.

Слід зазначити, що на Волині досягла великого розвитку дружинно-боярська верства. Бояри були власниками великих земельних наділів. Крім того мешканці волинських міст мали також досить впливове положення. На відміну від Галичини, де боярство походило від місцевої знаті та займало першочергове положення, на Волині бояри були колишніми князівськими дружинниками, що прийшли на Волинь зі своїм князем та отримали обмежене положення. Волинське боярство, незважаючи на досить міцну економічну базу, було лояльним до князівської влади, а володимирська громада також виказувала особливе прив'язання до своєї династії [3, с. 401]. Великого значення у системі землеволодіння набула церква. Боярський снем не мав достатньої можливості стати княжою думою. Відбувався процес феодалізації посад, а їх надання стало важливим інструментом княжої влади для забезпечення лояльності боярства [4, с. 42, 108-110]. Тим не менше, волинські князі традиційно у своїй політиці спиралися на верхівку населення. Першим, хто спробував позбутися подібного стереотипу став князь Роман Мстиславич (1170 – 1205).

Князь Роман був сином Мстислава і польської княжни Агнеси, дочки Болеслава Кривоуста. У 1168 р. як старший син київського князя він став новгородським правителем. Проте вже наступного року Мстислав був позбавлений київського, а Роман – новгородського столу. Після смерті батька у 1170 р. Роман став правителем Володимира Волинського. Дослідник М.Ф. Котляр зазначає, що саме тут Роман створив свою власну модель державного керування, в основі якої лежала теза про те, що коріння сильної князівської

влади міститься у незалежності від земельної аристократії [2, с. 105]. У своїй політиці князь Роман робив ставку на служиле дворянство та городян, за допомогою яких йому вдалося позбутися противників міцної централізованої влади. Простий люд був задоволений такою політикою нового князя, оскільки відбулося обмеження свавілля місцевого боярства. Такий крок викликав повагу населення, і князь Роман на подальше життя одержав собі постійну підтримку народу. Новим для політики волинських князів стало прагнення князя заволодіти, у першу чергу, Галичем, а потім - Києвом. Вперше волинський князь Роман спробував посісти галицький стіл приблизно після смерті князя Ярослава Осмомисла. У той час до Галичини його запросили бояри. Проте не все було вдалим для князя Романа, оскільки князь Володимир, незважаючи на свій складний характер, наступного ж року за допомогою цісаря Фрідріха I повернув собі батьківські землі. З другої спроби у 1199 р. йому вдалося об'єднати Галичину і Волинь в єдине князівство.

Таким чином, специфічними рисами розвитку Волинського князівства є участь волинських князів із династичної гілки Мономаховичів у боротьбі за Київ, постійне дроблення Володимиро-Волинського князівства на уділи, збереження і підтримка князівської влади місцевим населенням, яке прагнуло мати свою династію. До того ж вдале географічне розташування сприяло розвитку економіки краю. Слід підкреслити, що для подальшого розгляду цікавою постає тема дослідження Волинського удільного князівства у часи литовського панування.

Л і т е р а т у р а

1. Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси / В.Т. Пашуто. – М.: Академия наук СССР, 1950. – 330 с. - (Праці / Академия наук СССР).
2. Котляр М.Ф. Галицько-Волинська Русь / Котляр М.Ф. // Україна крізь віки. - К.: Альтернативи, 1998. – 336 с.
3. Грушевський М.С. Історія України-Руси / Михайло Сергійович Грушевський. – Т. II. – К.: Наук. Думка, 1992. – 640 с. – (Пам'ятки історичної думки України).
4. Софроненко К.А. Общественно-политический строй Галицко-Волынской Руси XI – XIII вв. – М.: Гос. изд. юрид. лит., 1955. – 140 с.
5. Насонов А.Н. „Русская земля” и образование территории Древнерусского государства / А.Н. Насонов – М.: АН СССР, 1951. – 261 с.
6. Борисенко В.И. Курс української історії / В.И. Борисенко – К.: Либідь, 1998. – 616 с.

Кальницкая Н.Д. Волынская земля во второй половине XI – первой трети XIII в.

Дана характеристика Волынской земли со второй половины XI до начала монголо-татарского нашествия. Особое внимание уделяется географическому расположению земли и политической деятельности волыньских князей.

Ключевые слова: Русь, Волинь, князь, феодальная раздробленность.

Kalnitskaya N.D. The Volyn land on the second part the XI – the 30th years of the XIII century.

The author aspires to illuminate events in the Volyn land from the second part the XI century until Mongol-Tartar invasion. Special attention is devoted to geographic situation of land and political activities of the Volyn princes.

Key words: Russ, Volyn, prince, the feudal parceling.

Кальницька Наталія Дмитрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Рецензент: **Михайлюк В.П.**, док. істор. наук, професор.

Стаття подана 24.05.2011

Кравець Ю.А.

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ГРОМАДЯН ТА СТАН ОСВІТИ У ЛУГАНСЬКУ В 20-30-ті РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ

Здійснено дослідження повсякденного життя населення в 1920-1930 рр. Дослідження містить вивчення розвитку освіти та стан рівня письменності на Луганщині.

Ключові слова: повсякденне життя, освіта, неписьменність, навчальні заклади.

Українська повсякденність – це царина дійсності, соціокультурна реальність, у якій людина може зрозуміти інших людей і спільно з ними діяти: тут виникає їхній спільний, комунікативний світ, а сама повсякденність постає як специфічна форма соціалізації людини. В ХХ столітті повсякденність стала предметом дослідження різноманітних наук, а саме: історії («школа Анналів» тощо), соціології (етнометодологія, мікросоціологія тощо), філософії (екзистенціалізм, феноменологія тощо). Сьогодні не існує єдиної концепції повсякденності, оскільки вона постійно змінюється і не піддається остаточній концептуалізації.

Вибір предметом дослідження повсякденності у ці роки зумовлений тим, що історія повсякденності до середини ХХ ст. практично не була актуальною темою. Повсякденність один із тих об'єктів філософського дослідження, інтерес до якого завжди супроводжується винесенням оцінної думки.

У роботі використано комплекс статей та виписок із газет, що стосуються повсякденності та освіти і були висвітлені у декількох джерелах радянського періоду. Серед них документи Луганського обласного та партійного архівів, а саме Р-458 [11], Р-693 [5], Р-243 [8], а також робіт В.Я. Башкіна [1], А.І. Поболілова [2], та Ю.С. Сумішина [3].

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі вивченої джерельної бази дослідити проблему повсякденного життя у Луганську у 1920-30 роки, зокрема умови освіти та ставлення до неї радянських громадян.

Громадянська війна завдала серйозної шкоди не тільки економіці країни, але й освіті. Багато хто загинув від холоду, голоду, епідемій, був розстріляний, інші залишили країну. Там, де встановлювалася Радянська влада, вступали в силу закони Російської Радянської Соціалістичної Федеративної Республіки. 30 травня 1918 РНК підписав декрет про передачу у відання наркомосвіти всіх навчальних і загальноосвітніх установ і закладів [6, 267-320].

У числі гострих проблем нової держави стала проблема грамотності. Багато підлітків, дітей не могли вчитися в період війни, особливо в сільській місцевості, тому в 20-ті роки в місто прийшли в пошуках роботи неграмотні люди. У Луганську в 20-30-ті роки проводилася широка агітаційна кампанія по ліквідації неписьменності. Виявляли неграмотних в першу чергу на підприємствах [4, 52].

У 1923 році на паровозобудівному заводі виявили 519 неписьменних, серед них 342 жінки. Майже п'ятнадцять відсотків робітників патронного заводу, десять відсотків робочих емальзаводу, трубопрокатного не вміли читати і писати. У профспілці металістів налічувалося 1208 неписьменних. Перший гурток лікнепу на паровозобудівному заводі був створений інженером Павлом Іплічем Майковським, Його приклад наслідували інженер Олексій Єременко,

механік Максим Лозовий Віра Іванова, диспетчер Микола Саніцин. У 1922 році в місті створюється школа з ліквідації неписьменності [8, 67-68].

Коштів на ліквідацію неписьменності в міському бюджеті не вистачало. Міські власті ввели на комерційні підприємства: театр, кіно одновідсотковий збір з кожного квитка. Проводилися збори добровільних пожертвувань за підписних листів. На виставах, вечорах влаштовувалися кружечні збори, розповсюджувалися портрети В.І. Леніна, значки товариства «Геть неписьменність». Були проблеми з набором як слухачів шкіл лікнепу, так і викладачів. У розв'язанні цієї проблеми брали участь профспілки. Вони виділили кошти на школи лікнепу, а також займалися мобілізацією викладачів, грамотних людей для роботи з неписьменними. Так, наприклад, у постанові від 11. 04. 1930 йдеться:

1. Всім спілкам взяти на облік весь склад членів, яких можна використовувати «ліквідаторами». Зарахування до складу «Ліквідаторів» підлягають всі службовці, обслуговуючий персонал, робітники закінчили семирічку і чотирирічку.

2. Мобілізуються на 6 місяців у порядку громадського навантаження. Списки мобілізованих обов'язково обговорюються на засіданнях місцевкомів за участю мобілізованих і затверджуються на загальних зборах (з тим, щоб ця мобілізація мала суспільно-масовий характер). Після цього ніякі звільнення «ліквідаторів» не мають місця без дозволу райкоміспросвіту.

Таким чином, для розв'язання проблем ліквідації неписьменності користувалися методами «військового комунізму». Засоби держава виділяла мізерні, приміщень не вистачало, не було підручників, паперу, палива, освітлення. Проблеми розв'язувалися незадовільно. Деяким дуже важко було навіть написати своє прізвище. Незважаючи на різні постанови, рішення, укази, накази, повністю розв'язати проблему неписьменності серед дорослих і підлітків не вдалося [3, 10-11].

30 червня 1924 було прийнято постанову ВЦВК і РНК СРСР «Про введення загального навчання для дітей 8-11 років включно», в якому йшлося про обов'язковий прийом у школу всіх дітей, яким до 1 вересня виповнилося 8-9 років. У пункті 4 постанови зазначалося: «З 1925-26 р. ніхто з батьків та установ не мають права забрати дітей зі школи до закінчення ними чотирирічки, а також перешкоджати відвідуванню школи протягом навчального року» [5, 176-189].

Брак вчителів призвів до того, що в постанові дозволялося особам 18-річного віку після випробування – рік роботи в школі – викладати у чотирирічній школі.

Вже в 1922 році склалася певна шкільна система, початкова школа (чотири роки навчання), основна семирічна загальноосвітня школа і старший рівень загальноосвітньої школи 8-10 класи.

Школа першого ступеня була базою для шкіл нижчої професійної освіти профшкіл, фабзавучу; семирічна школа – для середніх професійних технічних навчальних закладів: індустріальних, сільськогосподарських, педагогічних та інших технікумів; десятирічна школа була підставою для вищих навчальних закладів [2,54-73].

У 1922 році в Луганську було дев'ять шкіл з кількістю учнів 3906 та 77 педагогів, потреба в яких була задоволена на 32 відсотки. З усіх шкіл відділ народної освіти мав тільки комісаріатську школу і то не повністю. Заводські школи мали профкоми, решта шкіл міста утримувалася батьками учнів, а в селі за договорами – селянами.

Прийом до інституту проводили губернські контрольні комісії тільки за напрямками, відповідно до рознарядки, спущеної на підприємства. Приймали з

18 років. Необхідний був також стаж роботи три роки. Не брали осіб, які не займаються фізичною працею. 70-80 відсотків студентів становили комуністи. Прийом абітурієнтів проводили методом з'ясування інтелектуальності (тестування). При прийомі також враховувався медичний огляд. За наявності ряду хвороб: активний туберкульоз, захворювання серця, істерія, епілепсія, психічні, венеричні захворювання – в прийомі відмовляли [3, 22-23].

У складі робітфаку було 70 відсотків робітників, 25 відсотків селян, 5 відсотків службовців. Від плати за навчання студента були звільнені. Основне фінансування – державне. Але був ще фонд спеціальних коштів для навчальних закладів. Сюди входили доходи від всіх видів господарського використання навчально-допоміжних установ, виробничих підприємств, майстерень, пожертвування від громадських підприємств і приватних осіб. Фонд спеціальних засобів використовувався для закупівлі обладнання, утримання понадштатних викладачів, стипендій. Крім того інститут мав землі в селі Відсмановка Кам'янобрідського району – 102 десятини: польові – 86 десятин, місто – 4 десятини, сад – 4 десятини, угіддя – 8 десятин. Землі оброблялися студентами. Все вирощене йшло до їдальні інституту, а також продавалося городянам. Виручені гроші йшли на стипендії студентам, розмір стипендії становив 17 крб. 20 коп. Сніданок і обід у студентській їдальні коштував 15 карбованців на місяць, а заробітна плата початківця вчителя була 40 карбованців на місяць. А щоб зрозуміти, багато це чи мало, можна зробити екскурсію на ринок Луганська в 1924 році. Які ж були там ціни після ринкової реформи [11, 45-56].

Борошно продавалася пудами. Один пуд житнього борошна коштував 2 крб. 50 коп., а пшеничного – 4 крб. 50 коп. Яловичина – один фунт (400 грамів) – коштував 30 коп.; сало – 50-60 коп.; фунт масла вершкового – 50-70 коп.; соняшникової олії – 28 коп.; фунт цукру – 32 коп.; один десяток яєць – 35-40 коп. Чоботи чоловічі – 12-22 крб.; корова – 50-80 крб.

У 1930-ті роки відкриваються нові факультети: географічний, історичний, відділення іноземних мов. З'являються нові форми навчання: вечірня та заочна [9, 12-14].

Професорсько-викладацький склад інституту приділяє велику увагу вивченню Донбасу. Інститут видавав журнал «Радянська школа», де публікувалися наукові статті С.А. Локтюшева про дослідження степових курганів, катакомби культури нашого регіону. Наприклад, одна з них – «Колишнє населення річки Донця та його заміна по знахідкам матеріальної культури» за 1927 рік зберігається в Луганському краєзнавчому музеї. Місто зобов'язано цій людині за створення Луганського крайового соціального музею, де Локтюшев працював багато років і зібрав багатющу археологічну колекцію, колекції живопису, скульптури, порцеляни, нумізматики, документів [13, 15-16].

Крім педагогів місту на підприємства були потрібні також кваліфіковані робітники, техніки, інженери. Перший робочий факультет відкрився в Луганську в березні 1921 року. Він називався робочим університетом. Навчання проводилося без відриву від виробництва. Набір проводився з робітників-металістів. При вступі була потрібна елементарна грамотність (вміння читати, писати, знати три дії арифметики). Прийом здійснювався за напрямками. Осіб, що не займаються фізичною працею, не приймали [12, 78-83].

Таким чином, радянська програма освіти радянської влади виконала своє завдання та значно зменшила рівень неписьменності у самому місті та області. Процес був взагалі важкий через брак коштів та ресурсів, який був на той час. Але завдяки вірі в світле майбутнє і віддачі радянської молоді та педагогів значно був прискорений процес, що дав значний стрибок в системі освіти. Цей

стрибок став основою для подальшого розвитку сфери освіти і залишив свій відбиток на сучасній системі.

В подальшому ми будемо розглядати повсякденне життя в Луганську та області в його етнічному аспекті. А саме – взаємовідносини між національностями: турками, євреями, армянами та іншими.

Л і т е р а т у р а

1. Башкин В.Я. «Привет из Луганска» / В.Я. Башкин. – М., 1985. – 285 с.
2. Поболелов А.И. «История Луганского края» / А.И. Поболелов . – СПб.: Прогрес-Фенікс, 1990-1991, Т. 12. – 512 с.
3. Сумішин Ю.С. «Історія Луганська на поштових листівках і фотографіях» / Ю.С. Сумішин. – М., 1970. – 275 с.
4. Державний архів Луганської області (далі ДАЛО), Р-458, оп.1, д. 21.
5. ДАЛО, Р-693, оп.1, д. 301.
6. ДАЛО, Р-243, оп.1, д. 199, ст.84.
7. ДАЛО, Р-243, оп.1, д. 638, ст.188.
8. ДАЛО, Р-243, оп.1, д. 226, ст.91.
9. ДАЛО, Р-243, оп.1, д. 1784, ст.23.
10. ДАЛО, Р-243, оп.1, д. 18, ст.200.
11. ДАЛО, Р-485, оп.1, д. 102, ст.12.
12. ДАЛО, Р-535, оп.1, д. 1151, ст.116.
13. ДАЛО, Р-243, оп.1, д. 752, ст.26.

Кравець Ю.А. Повседневная жизнь граждан и состояние образования в Луганске в 20-30 годы XX века.

Осуществлено исследование повседневной жизни населения Луганска в 1920-1930-е гг. Исследование содержит изучение больше развиваются образования, и о состоянии уровню письменности на Луганщине.

Ключевые слова: повседневная жизнь, образование, неграмотность, учебные заведения.

Kravets Y.A. Everyday life of citizens and state of education in Luhansk in 20-30 of XX of century.

We investigate daily life in Lugansk in 1920 - 1930-s. The study contains more study to develop education, and state level pismennosti in Lugansk.

Key words: everyday life, education, illiteracy, educational institutions.

Кравець Юрій Антонович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всевітньої історії Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Рецензент: **Сергієнко Ю.Г.**, док. істор. наук, професор.

Стаття подана 10.08.2011

Кривуля О.О.**ГРОМАДСЬКИЙ РУХ ДРУЖИН ГОСПОДАРНИКІВ ТА ІНЖЕНЕРНО-ТЕХНІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ У 30-І РОКИ ХХ СТ.**

Висвітлюються особливості громадського руху дружин господарників та інженерно-технічних працівників підприємств важкої промисловості, легкої та харчової промисловості, а також дружин командирів Червоної Армії радянської України у 30-і роки ХХ ст.

Ключові слова: *громадський рух, дружини, інженерно-технічні працівники.*

Протягом історії людства суспільно-політична діяльність була переважно прерогативою чоловіків. Жінки брали в ній участь або випадково, або через належність до фамілій, які керували країнами. Таких були одиниці, але вони спромоглися яскраво увійти в історію. З розвитком економічних відносин, зокрема, наприкінці ХІХ ст., жінки все частіше почали заявляти про розширення прав. Вже на початку ХХ ст. вони активно входили до різних сфер життя і діяльності суспільства. Не винятком була й Україна, де жіночий рух поступово привертав увагу жінок. Зі встановленням влади більшовиків жіночий рух був підпорядкований компартії і віднині мав лише офіційно дозволений курс.

У сучасній Україні останніми роками спостерігається зменшення суспільно-політичної активності серед жінок, що можна пояснити економічними проблемами у країні, зниженням матеріальної стабільності, зневіреністю діями влади тощо. Хоча соціально-економічна ситуація у країні у 20-30-і роки ХХ ст. не була кращою, але активність жінок набула надзвичайно високого рівня, передусім завдяки ініціюванню владою стахановського руху, в контексті якого також зародився і рух дружин господарників та інженерно-технічних працівників. Виходячи із зазначеного, вважаємо, що досвід руху дружин виступає яскравим прикладом прояву жінками власної ініціативи, ентузіазму у вирішенні ними різних соціально-гуманітарних проблем.

Історіографічні здобутки у цьому питанні надзвичайно скупі. Зазначена тема втратила зацікавленість істориків ще за радянських часів. Що стосується сучасних досліджень, то слід виділити доробок О.Пода [1]. Решта дослідників лише опосередковано торкалися проблеми.

Метою статті є висвітлення особливостей громадського руху дружин господарників та інженерно-технічних працівників радянської України у 30-і роки ХХ ст.

Жіночі відділи, які діяли в радянській Україні протягом 20-х років ХХ ст., сконцентрували у руках всю роботу серед жінок, яка, до речі, наприкінці десятиріччя значно поширилася. Створилися сприятливі умови для виникнення сильного апарату, який фактично мав можливість вийти з-під тотального контролю комуністичної партії. Тому на початку 30-х років відбулася реорганізація партапарату, у процесі якої жіночі відділи були ліквідовані і значна частина їхніх функцій перейшла до інших відділів партійних комітетів, які тепер повинні були також займатися жіночими проблемами. Зокрема, було створено при парткомітетах жіночі сектори. До того ж частина функцій жінвідділів також покладалася на ради, профспілки, комсомол тощо.

Віднині робота з жінками була жорстко регламентована партійними організаціями, а ініціатива від самих жінок зовсім не допускалася. Хоча жінки брали участь в обговоренні політичних питань, проте вони фактично нічого не вирішували. Жіночі сектори обмежувалися лише проведенням агітаційно-масової роботи в радянських, професійних та кооперативних організаціях серед жінок і перевіркою виконання постанов з питань праці і побуту жіночого населення.

Таким чином, відбувалося цілеспрямоване послаблення ролі жіночих відділів, а потім і секторів і зростав вплив на жінок безпосередньо з боку парторганізацій. Диктатура в принципі не могла допустити посилення однієї з ланок партійного апарату.

Офіційно продовжувала підтримуватися політика щодо участі жінок у суспільно-політичній сфері. З початком курсу на прискорену індустріалізацію нагально необхідним було ще більше активізувати жінок у різних сферах народного господарства, акцентуючи увагу на участі трудящих жінок у визвольних змаганнях в історії людства. Так, І.Сталін зазначав: “Жоден великий рух пригнічених не обходився в історії людства без участі трудящих жінок. Трудящі жінки, найбільш пригнічені із всіх пригнічених, ніколи не залишалися і не могли залишатися збоку від великої дороги визвольного руху. Визвольний рух рабів висунув, як відомо, сотні і тисячі великих мучениць і героїнь. У лавах борців за визволення кріпаків стояли десятки тисяч жінок-трудівниць. Не дивно, що революційний рух робочого класу, найбільш могутній з усіх визвольних рухів пригнічених мас, залучив під свій прапор мільйони трудящих жінок... Перше завдання пролетаріату і його передового загону, комуністичної партії, полягає у тому, щоб повести рішучу боротьбу за визволення жінок, робітниць і селянок з-під впливу буржуазії, за політичну просвіту й організацію робітниць і селянок під прапором пролетаріату” [2].

Та у 1934 р. жіночі сектори теж були ліквідовані, оскільки вважалося, що свої головні завдання – залучення жінок до суспільного виробництва та підвищення культурно-освітнього рівня жінок – вони виконали. Але згодом партійна верхівка стикнулася з новою проблемою: жінки почали швидко втрачати інтерес до громадської роботи. Довгі роки обіцянок про побудову кращого життя викликали у них зневіру. Моральне заохочення до активної праці вже не спрацьовувало. Треба було вигадати щось нове, що зацікавило б жінок і спонукало їх до активної творчої громадської діяльності.

„Винаходом” став стахановський рух, у якому, до речі, брали участь багато жінок. Та це стосувалося робітниць і безпосередньої їхньої виробничої діяльності. Але були ще незадіяними тисячі жінок, переважно домогосподарок, які взагалі не включалися до роботи. Для активізації ж громадської роботи найбільш підходили дружини господарників та інженерно-технічних працівників, багато з яких мали освіту і не працювали.

У країні, де все ще існувала купа проблем, у тому числі соціально-гуманітарного спрямування, але не було грошей на їхнє вирішення та відповідних кадрів, саме і знадобилися такі жінки, які за власною ініціативою і завдяки заповзятості могли б допомогти у цьому. Тому влада ініціювала рух громадських діячок – дружин господарників, інженерів і техніків важкої промисловості – з питань перебудови побуту і культури, який повністю підпорядковувався і контролювався партією і складався лише з „морально стійких, ідеологічно витриманих”, освічених жінок. Цей рух був підтриманий Серго Орджонікідзе.

Окремі прояви руху громадських діячок простежувалися з початку 30-х років, але на офіційному загальносоюзному рівні популяризувався у середині

десятиріччя. Так, у травні 1936 р. у Москві відбулася Всесоюзна нарада дружин господарників та інженерно-технічних працівників важкої промисловості, на якій ставилися такі завдання: по-перше, остаточно вивести жінок з-під влади чоловіків і ввести їх до суспільно-продуктивної праці; по-друге, виховати в них гордість за участь у „великій” справі розбудови соціалізму, викликати в жінок потяг до безкорисних патріотичних вчинків заради головної ідеї, яка у їхньому житті повинна була займати перше місце.

Результати не забарилися. Дуже швидко для жінок ІТП громадська робота стала високим показником певного статусу їхніх чоловіків. Другі ж відчували пошану, бо дружини відповідали і підтримували їхню репутацію. Але справа жінок не була легкою. Для успішного виконання різних завдань і планів необхідні були певні професійні знання, які деякі дружини ІТП мали, чого не скажеш про дружин стахановців чи звичайних робітників.

Задля ліквідації цієї проблеми влаштовувалися курси і школи з лікнепу, вивчення іноземних мов та ін. Розуміючи необхідність підготовки кваліфікованих громадських діячок, С. Орджонікідзе ініціював створення місячних курсів підвищення кваліфікації дружин – громадських діячок. Перші курси розпочали свою роботу 15 листопада 1936 р. На них навчалося 79 громадських працівниць (майже половину з них очолювали Ради дружин на місцях) з усіх куточків Радянського Союзу. Жінки знайомилися з будівництвом і облаштуванням дошкільних закладів, анатомо-фізіологічними й психічними особливостями розвитку дітей, громадським харчуванням дітей, фізичним вихованням і гігієною, роботою з батьками і вихованням дітей у родині, масовими формами роботи з малечею – дитячими ранками, ляльковим театром тощо. Лекції з питань благоустрою надавали інформацію з інфекційних хвороб, методів боротьби з ними (гігієна житла й харчування), про специфіку водопостачання, каналізацію, будівництво та діяльність лазень і пралень. Дозвілля учасниць також мало ідеологічний присмак; вони зустрічалися з письменниками, зокрема, дитячими, переглядали моделі жіночого й дитячого одягу, брали участь у різних конференціях [3]. Також на цих курсах проводилися лекції і з політвиховання, що було важливо з точки зору „відповідності” світосприйняття жінок державній ідеології.

Перш за все особливу увагу і ставку робили на жінок – громадських працівниць важкої промисловості. Але у 1936 р., крім Всесоюдної наради громадських діячок важкої промисловості, також відбулися наради дружин командирів Червоної Армії, дружин інженерів, техніків, стахановців, дружин ІТП залізничного транспорту, нарада громадських діячок легкої промисловості, харчової промисловості тощо. З часом до руху приєдналися дружини працівників науки, мистецтва, медицини.

На нарадах жінки активно обговорювали досягнення у своїй роботі, сперечалися, переймали досвід.

Тоді ж, у серпні 1936 р., почав виходити часопис „Общественница” як видання Наркомату важкої промисловості, на сторінках якого, власне, і публікувалися завдання і плани жінок – громадських діячок, їхні досягнення, досвід тощо.

Найбільш відчутною громадська робота була у промислових регіонах України, зокрема, на шахтах Донбасу. Так, на шахті „Капітальна” („Макіїввугілля”) організовувалися стахановські місячники, у ході яких активно залучалися до роботи дружини ІТП. Створювалися гуртки, у короткі терміни проходила політична освіта жінок, які до того ж вивчали основи стенографії. Проводилися культпоходи до театрів. Члени ради дружин ІТП прикріплялися до дитячих ясел, їдалень, поліклінік тощо. Організовувалися бригади страхделегаток, які

систематично перевіряли хворих робітників, виявляли симулянтів та проводили роботу з соціального страхування за дорученням профспілки шахти. Жінки-педагоги навчали грамоті неписьменних та малописьменних робітників [4].

Плідну роботу проводили й дружини ІТП на шахті „Центральна-Ірміно”, на якій було започатковано стахановський рух. Жінки господарників у Стаханові допомагали налагодити культурно-побутову роботу, щоб і в цьому шахта стала зразковою. Одна жінка організувала загальноосвітній гурток, друга – гурток з вивчення музики, третя – бригаду для допомоги шахтній бібліотеці. Також влаштовували у гуртожитках колективні читання художньої літератури, яку потім обговорювали. Бригада з жінок у комсомольському гуртожитку організувала проведення санітарного порядку, влаштувала радіо, розвісила у кімнатах портрети вождів, поставила куб із гарячою водою для чаю, зробила червоний куток для відпочинку робітників, провела обслідування дитячих садків та ясел, залучала широкі маси робітників і робітниць до гуртків самодіяльності, фізичної культури тощо [5].

Із гордістю розповідала про свою роботу у Стаханові Фаїна Каганович на Всесоюзній нараді дружин господарників та інженерно-технічних працівників важкої промисловості. Так, на шахті лише 20 дружин спеціалістів, з яких 16 брали участь у громадській роботі. Констатувала, що ставлення до них з боку громадських організацій покращилося і до них вже не звертаються як до „інженерш”. Вони відкрили школу для малограмотних дружин спеціалістів і робітників, які, врешті, теж долучилися до цієї роботи. Збирали конференції дружин господарників разом із дружинами робітників з метою налагодження роботи із домогосподарками та дружинами робітників шахти. Взяли шефство над гуртожитком комсомольців і навели там лад: все почистили і помили, постелили килими, у кімнатах поставили м'які дивани, тумбочки із серветками, повісили гардини. Провели роботу у дитячому садку, облаштували його меблями, організували ляльковий театр, пошили дітям костюми. У клубі побілили стіни, влаштували буфет, купили шахи і шашки. Крім того, з дружинами шахтарів спустилися у шахту і навели чистоту у штреках, допомагаючи чоловікам. Умовили адміністрацію, щоб побудували пральню. Випускали стіннівку. Організували жіночий струнний оркестр [6].

Крім зазначених заходів, котрі проводилися майже на всіх шахтах Донбасу, на шахті № 31 Рутченково та у тресті „Сталінвугілля” була облаштована дитяча кімната, де проводилися дитячі свята. Також у клубі організовувалися цікаві лекції з питань географії та літератури, ставилися концерти, на яких виступали видатні діячі культури [7].

Цікавим досвідом роботи дружин ІТП Фомінського рудоуправління („Чистяковвугілля”) стала організація лотереї. На зібрані гроші вони придбали музичні інструменти й організували струнний оркестр з дружин ІТП. Навіть власними силами поставили оперу „Наталка-Полтавка”. Проводили озеленення шахтних дворів і селищ, розбивали квітники, саджали чагарники, дерева [8].

На шахті № 23 („Свердловвугілля”) жінки взяли шефство над їдальнею. Слідкували, щоб не обвішували робітників: їм належало за нормою по 100 гр. м'яса, а їм давали лише 70-75 гр. Жінки побілили приміщення, організували куток для стахановців, придбали дзеркало, квіти, білі скатертини та столи. Слідкували за приготуванням збалансованої смачної їжі для дітей у дитячому садку. Для інших жінок проводили лекції за різними медичними питаннями, зокрема, щодо шкоди абортів, гігієнічного догляду. Загалом, разом із чоловіками жінки-активістки надзвичайно активно включилися до стахановського руху [9].

Шахта імені Дзержинського („Артемвугілля”) отримала прапор „Правди” на Всесоюзному змаганні шахт за ініціативу в організації стахановських змін і діб.

Там же дружини інженерно-технічних працівників власними силами поставили оперу „Запорожець за Дунаєм”, самі шили костюми та акомпанували на музичних інструментах [10].

На Червоно-Донецькому шахтоуправлінні („Шахтантрацит”) дружини ІТП взяли під контроль школу: організували засклення вікон, ремонтування печей, завезли парти, школу огородили парканом, добилися повного укомплектування школи вчителями [11].

Група дружин ІТП тресту „Бурвугілля”, крім інших заходів, склала норми на отримання значка „Ворошиловський стрілець”.

Жінки-активістки тресту „Кадіїввугілля” створили при школі батьківський університет, у якому за допомогою вчителів та лікарів проводили лекції і бесіди з батьками і безпосередньо включалися у виховання школярів [12].

На шахті імені Кагановича („Донбасантрацит”) жінки 8 березня організували бригаду, яка обстежила квартири стахановців на предмет виявлення умов проживання їхніх дітей і організувала на 75 квартирах кутки для дітей. Також з метою зниження травматизму на шахтах жінки пошили наколінники, дитячу білизну для ясел, чохли для меблів клубу, ініціювали відкриття пральні для спецодягу тощо [13].

Майже на кожній шахті жінки ІТП навчалися у гуртках з вивчення німецької та інших мов. Змагалися з жінками інших шахт у своїх досягненнях на предмет найкращої організації своєї роботи.

Не забарилися з громадською роботою і дружини господарників та ІТП заводів. Так, цікавими є факти про роботу Євгенії Веснік на Криворізькому металургійному комбінаті. У минулому оперна артистка, вона організувала птахоферму, яка забезпечувала яйцями і м'ясом дитячі та робітничі їдальні. Також брала участь у ліквідації неписьменності, виступала у концертних прифронтових бригадах. За свою працю була нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора. Саме їй належить заслуга у будівництві дитячих оздоровчих таборів.

Крім Є.Веснік, невеликий буфет при заводському клубі організувала колишня піаністка Софія Мар'яновська, яка пізніше стала директором закладу громадського харчування. Як вона згадувала, з кавунів робили цукати для тортів, з винограду – наливку для кондитерських виробів, купували соняшник у колгоспах і самі перероблювали його в олію, що виходило 5 руб. 75 коп. за кілограм замість 13 руб. у держторгівлі.

Завідувачкою готелем була оперна співачка М.Третьякова. Разом з іншими активістками вона ініціювала будівництво дитячого котеджу. Жінки примусили господарників виділити меблі, перевіряли якість фарби та оліфи. Як вони згадували, деякі будівельники, коли бачили активісток, тікали від них, але жінки приловчилися з'являтися раптово, вимагаючи усього необхідного. Вони також пошили халатики та постільну білизну, набивши подушки й матраци пухом з птахоферми. Також відкрили дитячу дієтичну їдальню на 150 дітей. На березі моря, в Одесі, відкрили дитячий будинок відпочинку, котрий обслуговувався безкоштовно матерями дітей, які відпочивали. Недалеко від Кривого Рогу завдяки активності жінок запрацював піонерський табір, у якому за літо відпочивало 1500 дітей [14].

Іноді до громадської роботи долучалися й діти. Так, дочка майстра Єнакіївського металургійного заводу Віра Іванова розповідала, що дитяча секція допомагала виявляти дитячі здібності. Сама Віра була з групи художньої самодіяльності і вважала, що тепер діти живуть веселіше, добре навчаються і будуть майбутніми активістами, енергійними громадськими діячами, будівельниками нового життя [15].

Громадська діячка Єнакіївського металургійного заводу Ганна Пучкова зазначала, що все життя займалася лише домашнім господарством, допомагала чоловіку в усьому, вела секретарську роботу, влаштовувала вдома затишок. Але почала займатися громадською роботою: створила актив з 21 жінки, хоча згодом вже працювали 180 дружин ІТП. За рік ними було проведено велику роботу у гуртожитках та їдальнях. Робітники скаржилися, що їх погано годують і тому активістки виділили бригаду, яка досягла того, що їдальня почала працювати краще. Домовилися з Донецьким комітетом народного харчування, щоб з ковбасної передавали кістки до їдальні. Це покращило якість обідів. У гуртожитку пошили штори, постільну білизну, знайшли ігри та квіти. Також влаштовували читання книг. Таку ж роботу проводили і в Будинку стахановців. Займалися лікнепом серед робітників. Там же навчалися і дружини стахановців. Звернулися до директора заводу, щоб розширили клуб. У результаті клуб був добудований, де 40 дружин ІТП і стахановців поклеїли шпалери, пошили штори власними силами. У клубі організували гуртки, відкрили школу кроїння і шитва, де навчалось 80 дружин. При клубі влаштували дитячу секцію, яка організовувала дитячі ранки. Наглядали і допомагали дітям із сирітського будинку. Взяли шефство над лікарнею, де слідкували за чистотою, приготуванням їжі, допомогли знайти постільну білизну. Навели чистоту у цехах: прибрали сміття, поробили червоні кутки, де після роботи проводили заняття з неписьменними [16].

Активістка Вінницького авторемонтного заводу Ніна Колеснік зазначала, що вона з іншими жінками обслідувала квартири стахановців, після чого добилася від адміністрації заводу, щоб декілька квартир відремонтували, а деяким стахановцям обміняли квартири на кращі. До Першого травня жінки підготували дитячий ранок для малечі, видали їй подарунки. Привели до ладу гуртожиток, цехи, провели оздоровчу кампанію [17].

Активна робота проводилася і на Харківському тракторному заводі. Марія Свистун – дружина директора заводу – на Всесоюзній нараді дружин командирів важкої промисловості зазначала, що теж із жінками долучилася до руху за впровадження культури у виробництво і побут. Дружини почали суспільну роботу ще у 1930 р., з початку будівництва ХТЗ. Вони вносили скрізь частку своєї праці. Провели ліквідацію неписьменності, наглядали за діяльністю їдальні. У гуртожитках повісили штори і провели виховну роботу з покращення умов проживання і дотримання чистоти. У дитячих закладах ініціювали оздоровчу кампанію. Із гордістю за пророблену роботу підкреслювала: „Усі ми разом повинні працювати так, щоб ми були активними помічниками своїм чоловікам як на культурному фронті, так і на виробництві” [18].

Не менш активну участь у русі громадських діячок брали дружини командирів Червоної Армії. Вони переважно були освіченими і встигали навчати інших. До речі, високий освітній рівень дружин командирів підтверджують цифри. Так, наприклад, з-поміж 1495 делегаток наради 121 делегатка мала вищу освіту, 784 – середню, інші, ті, хто не має середньої освіти, здобували її в організованих ними школах [19]. Крім того, багато з них працювали лікарями, педагогами, інженерами тощо.

Не менш цікавим є свідчення Ірми Зведре, дружини ІТП Дніпрогесу. Вона зазначала, що у них рух дружин розпочався у 1934 р., коли жінки вирішили створити чоловікам необхідні побутові і виробничі умови для того, щоб вони були здоровими і працювали бадьоро. Провели роботу з ліквідації недоліків у дитячих закладах. Організували перший дитячий садок, у якому відремонтували приміщення, закупили мануфактуру і пошили одяг та постільну білизну для дітей. Створили дитячі секції. Для деяких дітей добилися згоди завкомів на

відправку їх до санаторіїв. 8 рад дружин ІТП організували секції: виробничу, санітарну, дитячих закладів, культурно-масову, секцію допомоги роботі добровільних спілок. Всього задіяли 400 дружин ІТП. Також працювало 14 різних гуртків, за допомогою яких підвищували культурний рівень дружин. Провели обслідування 750 робочих квартир і 51 гуртожитку. Організували декілька груп з ліквідації неписьменності і малописьменності дружин стахановців. Влаштували читання художньої літератури. Провели перевірку успішності дітей у школі [20].

Активно долучилися до громадського руху і дружини залізничників. У цьому їм сприяв нарком Лазар Каганович, пообіцявши забезпечити жінкам усі умови для розгортання їхньої роботи.

8 червня 1934 р. Управління політвідділом дорпрофспілки Південної провело першу нараду дружин господарників ІТП – стахановців, на якій були присутні 300 делегаток, котрі включилися до активної громадської роботи. Результати діяльності дружин залізничників теж були вагомими. Так, на залізниці жінки облаштували зразкові вагони матері і дитини далекого сполучення; проводили роботу з наведення чистоти і порядку на вокзалах, станціях, у будках стрілочників, казармах, гуртожитках; проводили озеленення територій. Крім того, дружини організували гуртки художньої самодіяльності, брали шефство над червоними кутками, їдальнями, підвідомчими школами, створювали гуртки політосвіти дружин ІТП [21].

Із захопленням розповідала про успіхи дружина машиніста паровозного депо Дебальцеве Дарина Тарарака: „Ми, домогосподарки, поставили перед собою завдання: допомогти нашим чоловікам вивести наше депо у передове, зробити його стахановським, боротися за якість ремонту, за чистоту у цехах і на паровозі...” [22]. Соромили чоловіків за безлад на робочому місці, прибирали у цехах. На станції Одеса-Товарна жінки послали лінолеум у будках машиністів, влаштували м'які сидіння, пофарбували всередині стіни, почистили вагони. Бригади виходили на роботу у чистому вбранні, навіть деякі у білих сорочках та краватках [23].

На станціях жінки прибирали, у вагонах вішали чисті занавіски, стелили білі скатертини на столах, ставили графини з кип'яченою водою. Пасажирам надавали чисту білизну, рушник з милом, щітки, шахи, журнали, газети, гарячий чай тощо. На станції Кременчук жінки вишили 700 занавісок, облаштували вагон матері і дитини. Провідників примушували голитися, митися і носити чисте вбрання.

У гуртожитках працівників залізниці жінки білили стіни, ініціювали проведення радіо, ставили тумбочки, приносили квіти, шили постільну білизну. Облаштували літні кухні, нові пральні, червоні кутки, розбивали клумби, наводили порядок на кухні, покращуючи якість обідів.

Значно активізувалася і художня самодіяльність жінок. На місцях вони організували олімпіади народної творчості, гуртки (музичні, хоріві, драматичні, танцювальні), спортивні команди (волейбольні, футбольні тощо). На станції Знаменка успішно працював жіночий фотогурток. На Південно-Західній дорозі одна з жінок організувала гурток дружин робітників з художнього малювання масляними фарбами, бронзою, сріблом, золотом по шкірі, дереву та тканинам.

Особливо слід відмітити працю жінок з вирощування квітів та садів на станціях. Жінки влаштували квіткові конференції-виставки. У станційних садах викладали стежки, ставили ослони, саджали не лише квіти, але й дерева.

У Ворошиловградському відділенні Донецької залізниці жінки організували колективні виїзди до опери, влаштували бали-маскаради, збір

з яких надходив для будівництва дитячих майданчиків. Також на отримані гроші вони купували іграшки. Подібне, як свідчать дані, спостерігалось на багатьох станціях.

Загалом більше 5000 активісток лише по Донецькій залізниці працювали на різних ділянках виробництва і побуту. Деяким видавали проїзні білети і ті виїжджали на маленькі станції для їхнього облаштування. Більше того, практикувалось змагання: наприклад, дружини командирів, інженерно-технічних працівників і стахановців Донецької залізниці викликали на соціалістичне змагання Сталінську залізницю [24].

Крім зазначеного, жінки пробували себе і в складанні віршів. Так, Ольга Бранд з Макіївського заводу імені Кирова на Всесоюзній нараді дружин господарників та інженерно-технічних працівників важкої промисловості прочитала власний вірш [25].

Жінки-будівниці

Жінки фабрик, полів і заводів!
Сестри рідненькі, рабині журби,
Сонце ранкове зійшло вже на сході
Ставайте до бою, шикуйтеся в ряди.
Нас мільйони, могутніх і смілих
З полум'ям в грудях із сталлю в руках.
Геть же вперед за рідне наше діло!
Хай незнайомий буде нам жах.
Ворог наш лютий – це відьма руїна
Зуби оскалила і дише як смерть.
Та не злякайтесь, виберем зміну,
Ставайте до бою, ходімо вперед!
Коси дзвенять, галасують заводи,
Збудеться галасом всесвіт німий.
Геть паразитів! У царство свободи
Ввійде лиш той, хто від праці живе.

Хоча з точки зору літературної майстерності вірш був слабким, але сам факт його написання засвідчував бажання жінок продовжувати розпочату ними справу. До того ж сутність змісту вірша дозволяє констатувати, що він був своєрідним закликком до активізації діяльності й інших жінок, особливо тих, хто не працював.

Для дружин господарників та ІТП, які у більшості були домогосподарками, часто їх життя не влаштовувало через неможливість самореалізуватися. Вони, крім домашніх турбот, майже нічим не займалися і тому сумували. Єдиними розвагами ставали хіба що прийоми колег чоловіка, де зазвичай були одні й ті ж особи. Самотність стала для них роковим призначенням. Саме для таких жінок заняття громадською роботою стало єдиним виходом. Вони почали організовуватися за місцем роботи чоловіків. Обов'язково дружина директора підприємства врешті очолювала рух громадських діячок. Вони робили все для того, щоб покращити умови праці і життя чоловіків, і, відповідно, робітників, які працювали на виробництві. Займалися підвищенням культурно-освітнього рівня населення, передусім жінок, яких зрештою залучали до руху.

Головне, що за працю вони не отримували матеріальної винагороди, а робили все за власною ініціативою. До того ж було зручно звернутися до

власного чоловіка, наприклад, директора заводу, щоб він виділив гроші на якісь заходи чи кампанії, які вони проводили.

Покращували жінки й своє життя. Так, у Кривому Розі вони влаштували майстерню для шиття, де плаття коштували дешево, а також ательє, де плаття коштували дорого і тому шилися для еліти, тобто для них [26]. Як вважає дослідниця Ш.Фіцпатрік, „рух громадських діячок мав чітко визначену класову базу: це була форма організації саме дружин представників еліти, а не звичайних робітниць” [27]. Хоча вважаємо, що це було більш характерне для Росії. Принаймні в Україні дані про подібні випадки зустрічаються рідко.

Жінки-активістки, незважаючи на те, що їхня діяльність забирала багато часу, не забували про комфорт вдома і необхідність виховувати дітей. Навпаки, здавалося, що вони встигали ще більше, ніж раніше. На різних зборах, конференціях, з'їздах, зі шпальт газет і журналів жінкам казали, що вони повинні бути рівними із чоловіками у всьому. Тому вони йшли вчитися, робили кар'єру, з часом займаючи адміністративні посади, стаючи науковцями, інженерами, військовими, працюючи з ними нарівні.

Неможливо однозначно стверджувати, що чоловіки радо зустрічали активність дружин. Особливо негативне ставлення відчували дружини звичайних робітників, які не розуміли їхніх нових ідеалів і не підтримували жінок.

Обов'язком чоловіків була підтримка починань дружин матеріально, а пересічні чоловіки-робітники не могли цього їм надати.

Як зазначала Ш.Фіцпатрік, „емансиповані жінки молодшого покоління недолюблювали домашнє господарство. Проте до жінок все більше відходила роль сімейних спеціалістів у сфері споживання, доброго смаку, а також виховання дітей. Звідси виходило, що вони повинні були вміти доставати товари як легальним шляхом, так і за протекцією, і розумітися на якості” [28].

У 1938 р. рух дружин ІТП загальмувався. Репресивна машина продовжувала косити без розбору, особливо керівників підприємств. У цій машині постраждали й їхні жінки. Тепер вони ставали дружинами ворогів народу, „шпигунів і диверсантів”. Хоча вже не так яскраво й активно діяли жінки, але громадський рух проіснував до початку Великої Вітчизняної війни. Проте змінилися деякі пріоритети жінок. Так, у 1939 р. рух акцентував увагу в основному на питанні підвищення навчання, і особливо на навчання чоловічим професіям. Дух можливої війни сприяв успішності цієї справи. Жінки ще більше почали займатися фізичною культурою, освоєнням військової справи, нерідко ставлячи рекорди. Підготовка країни до війни змусила жінок навчатися стріляти, водити автомобілі, літати на літаках, вивчати основи зв'язківців, стенографісток та ін. У 1939 р. тема готовності жінок у будь-якому випадку зайняти місця чоловіків стала чи не найголовнішою у русі громадських діячок.

Загалом наприкінці 30-х років влада перестала підтримувати справу жінок. Все рідше було чути про них. Ті, які колись відзначилися своєю активністю, вже мали професії, добрі посади і вже рідше висловлювалися з приводу жіночої емансипації. До того ж жінки, ставши матерями, мали все менше часу на громадські справи.

Таким чином, протягом 30-х років ХХ ст. активізувався рух дружин господарників та інженерно-технічних працівників України. Вони залучали до громадської діяльності інших жінок-домогосподарок і на добровільних засадах, без матеріальної підтримки держави вирішували багато проблем соціально-гуманітарного спрямування. Зокрема, розгортали масову роботу у гуртожитках, організовували різні гуртки, брали шефство над будівництвом житлових будинків, організовували вечори самодіяльності, концерти, спектаклі, лекції на різні теми, виявляли ентузіазм, а подекуди героїзм, виказуючи відданість партії,

хоча у більшості були „безпартійними більшовичками”. Разом із чоловіками жінки „будували новий, кращий світ”. Загалом цей рух був для багатьох жінок досвідом соціалізації у радянському суспільстві. Активні дружини, включаючись до різних питань, мали багато спільного із чоловіками, що зближувало їх. У самих же жінок виникало почуття задоволення і самоповаги, що вони потрібні суспільству і роблять для нього важливу справу.

Л і т е р а т у р а

1. Пода О.Ю. Журнал “Общественница” (1936–1941) і рух громадських працівниць / О.Ю.Пода. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Dtr_sk/2010_3/files/SC310_10.pdf
2. Иосиф Виссарионович Сталин. Краткая биография. Второе издание. – М.: Политиздат, 1949. – С. 121-122.
3. Пода О.Ю. Вказана праця.
4. Большая сила (опыт работы жен ИТР шахт Донбасса). – Сталино-Донбасс: Издание ЦБ ИТС угольщиков Донбасса и журнала «Новый горняк», 1936. – С. 9-10.
5. Большая сила... – С. 11-12.
6. Совещание жен хозяйственников и инженерно-технических работников тяжелой промышленности. – М.: Партиздат ЦК ВКП(б), 1936. – С. 131-135.
7. Большая сила... – С. 13.
8. Там само. – С. 16.
9. Там само. – С. 18.
10. Там само. – С. 23-24.
11. Там само. – С. 28.
12. Там само. – С. 35.
13. Там само. – С. 37.
14. Участницы великого созидания / Сост. А.В.Артюхина. – М.: Политиздат, 1962. – С. 215-221.
15. Совещание жен... – С. 156.
16. Там само. – С. 157-159.
17. Первое совещание активисток жен ИТР и стахановцев при ЦК Союза МТС Юга и Центра, 25-26 мая 1936 года. – Издание ЦК и ЦБ ИТС Союза рабочих МТС Юга и Центра, 1936. – С. 25.
18. Там само. – С. 35-36.
19. Пода О.Ю. Вказана праця.
20. Совещание жен... – С. 230-232.
21. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1, оп. 20, спр. 6464, арк. 7.
22. Активистки железнодорожного транспорта в борьбе за культуру. – М. : Государственное транспортное железнодорожное издательство, 1936. – С. 58.
23. Там само. – С. 62.
24. Там само. – С. 91.
25. Совещание жен... – С. 250-251.
26. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город. 2-е изд. / Шейла Фицпатрик. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2008. – С. 191.
27. Там само.
28. Там само. – С. 196.

Кривуля О.А. Общественное движение жен хозяйственников и инженерно-технических работников советской Украины в 30-е годы XX века.

Освещаются особенности общественного движения жен хозяйственников и инженерно-технических работников предприятий тяжелой промышленности, легкой и пищевой промышленности, а также жен командиров Красной Армии в советской Украине в 30-е годы XX в.

Ключевые слова: общественное движение, жены, инженерно-технические работники.

Krivulya O.A. Public motion of wives of managers and technical and engineering employees of soviet Ukraine in 30th years of XX century.

Light up the features of public motion of wives of managers and technical and engineering employees of enterprises of heavy industry, light and food industry, and also wives of commanders of Red Army in soviet Ukraine in 30th years of XX century.

Key words: public motion, wives, technical and engineering employees.

Кривуля Ольга Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Рецензент: **Михайлюк В.П.**, док. істор. наук, професор.

Стаття подана 20.06.2011

УДК 636.082

Курбатська О.І.

РОЗВИТОК МЕТОДІВ ПЕРСПЕКТИВНОГО ПЛАНУВАННЯ ПЛЕМІННОЇ СПРАВИ У КОНТЕКСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ПРОФЕСОРА Ф. Ф. ЕЙСНЕРА

Окреслено внесок визнаного вітчизняного вченого у галузі тваринництва, професора Ф. Ф. Ейснера у розробку теоретичних та методологічних аспектів перспективного планування племінної справи.

Ключові слова: тваринництво, внесок, Ф.Ф. Ейснер, планування племінної справи.

За сучасних умов державотворення в Україні історична реконструкція становлення та розвитку вітчизняної зоотехнії повинна ґрунтуватися на детальному аналізі та об'єктивній переоцінці внеску окремих особистостей до розробки її основних напрямів та теорій. В історії науки про розведення сільськогосподарських тварин ціла епоха пов'язана з іменем одного із організаторів сільськогосподарської дослідної справи у тваринництві УРСР 40–80-х років минулого століття, доктора сільськогосподарських наук, професора, члена-кореспондента ВАСГНІЛ Федора Федоровича Ейснера (1916-1986).

Попередніми дослідниками (М. В. Зубець, В. П. Буркат, С. Ю. Рубан та ін.) вивчалися окремі аспекти його багатогранної наукової діяльності, зокрема розвиток теорії та методології вдосконалення існуючих і створення нових порід; вдосконалення методів відтворення, генетики та резистентності сільськогосподарських тварин; впровадження методів великомасштабної селекції тощо [1, 2, 3, 4]. До цього часу не достатньо вивчено внесок вченого у розробку основ перспективного планування племінної справи, що, на нашу думку, є однією із найбільш цінних складових його творчого доробку. Актуальність дослідження здобутків Ф. Ф. Ейснера на цій ниві сприятиме формуванню більш цілісного уявлення про його наукові пріоритети, дасть змогу окреслити чітку програму заходів зростання конкурентоспроможності вітчизняного тваринництва на сучасному етапі.

Концентрація тваринництва в 50-60-ті роки минулого століття вимагала корінної перебудови усієї технології ведення галузі, а саме запровадження нормованої годівлі з чітко розробленою системою роздоювання корів і вирощування молодняка, штучного осіменіння, щорічного бонітування худоби та перспективного планування племінної роботи. Розробка планів племінного поліпшення худоби в усіх племінних господарствах, пов'язаних спільністю напряму племінної роботи і за породами, стала традиційним заходом, пов'язаним із загальною системою народногосподарського планування.

На теренах Російської імперії перші спроби узагальнюючої характеристики великих масивів худоби з розробкою заходів з їх подальшого племінного поліпшення були зроблені ще на початку ХХ ст. О. Ф. Міддендорфом, М. В. Верещагіним, А. А. Калантаром, М. П. Чирвинським, М. Ф. Івановим, В. П. Устьянцевим та іншими вченими. Оскільки вони не враховували ряд об'єктивних факторів, зокрема тогочасну примітивну технологію ведення галузі, окреслені заходи так і не були реалізованими [5].

Значний вплив на племінне вдосконалення тварин здійснили результати обстеження скотарства, проведені в 20-ті роки під керівництвом Ю. Ф. Лискуна, О. В. Гаркаві, Ю. З. Умана та ін. Розроблені ними методичні підходи до оцінки великих груп худоби зберегли своє значення і до теперішнього часу, а матеріали дослідження послужили основою першого в історії світової зоотехнії плану породного районування в масштабах колишнього СРСР. У цей період вперше були сформульовані принципи «гніздової» племінної роботи, яка поєднала діяльність окремих господарств в єдину систему [2].

Перший науковий план і карта породного районування були розроблені в 30-ті роки М. Д. Потьомкіним, де ним виділено три райони за напрямками скотарства в країні: північний – молочний, середній – м'ясо-молочний і південний – м'ясо-молочний робочий. На необхідності при виборі заводських порід враховувати природні умови різних територій Союзу та їх спеціалізацію у виробництві продуктів тваринництва наголошував також Ю. Ф. Лискун.

Суцільне планування племінної роботи в тваринництві було започатковане лише в другій половині 30-х років минулого століття, коли по всій території країни було створено розгалужену мережу племінних радгоспів і державних племінних розплідників. Виникла потреба у визначенні перспектив і методів племінного поліпшення худоби для кожного з цих господарств, були створені належні технологічні умови для реалізації намічених заходів. До числа провідних спеціалістів, які приймали участь у розробці методики планування та складанні перших планів племінної роботи з великою рогатою худобою, слід, насамперед, віднести П. Ф. Добриніна, М. Ф. Ростовцева, В. Є. Альтшулера, М. П. Суханова, О. В. Гаркаві, М. Д. Потьомкіна, М. А. Кравченка та ін. [3].

Значний внесок у запровадження перспективного планування у тваринництві здійснив Ф. Ф. Ейснер. Його заслуга полягала у розробці теоретичних та методичних основ планування, а також у запровадженні у плани племінної роботи досягнень популяційної генетики. У своїй монографії «Как составить план племенной работы с крупным рогатым скотом» (1969) вчений узагальнив традиційні розділи перспективних планів племінної роботи, конкретизував їх та наповнив новим змістом. Серед основних розділів виділив такі: характеристика природно-господарських умов господарства чи групи господарств; історія формування стада; характеристика маточного складу за комплексом ознак; характеристика складу плідників, що використовуються; аналіз генеалогічної структури стада чи масиву худоби; оцінка ліній, споріднених груп чи родин; заплановані кількісні і якісні показники; система добору і підбору на роки планування; заходи з поліпшення умов годівлі й утримання тварин [5].

Вчений обґрунтував, що перш ніж планувати подальше використання тварин у племінній роботі, слід оцінити їх племінні якості. Розробник плану повинен чітко визначити, за яких умов буде проводитися така оцінка, які зовнішні фактори впливатимуть найбільше на рівень розвитку господарських і біологічних ознак тварин і для яких природних і господарських умов пропонується створювати бажаний тип худоби. Адже згідно з канонами генетики всі властивості живих організмів є результатом реалізації їхнього генотипу в конкретних умовах зовнішнього середовища.

Ф. Ф. Ейснер поділяв думку, що найбільш відчутний вплив на формування типу тварин здійснює кількість і якість кормів, що вживаються. На другому місці після годівлі поставив кліматичні фактори, особливо важливі при роботі не з аборигенними, а завезеними породами худоби. При правильному плануванні племінної роботи третіми за силою впливу, на думку вченого, слід розглядати технологічні фактори. Їхній вплив на тварин у межах кожного стада очевидний, адже тварини по різному пристосовані до конкретних технологій утримання.

За рекомендаціями вченого розділ «Історія формування стада» перспективних планів вміщував дані щодо часу організації господарств, змін у напрямках його діяльності, динаміки продуктивності тварин за ряд років. Характеризуючи маточне стадо, він пропонував наводити дані про розподіл поголів'я корів і молодняку за породністю (число і відсоток тварин за поколіннями), за бонітувальними класами, середні показники всього стада і окремо чистопородного поголів'я за удоєм, жирномолочністю, живою масою, промірами та індексами будови тіла. При цьому необхідно давати опис екстер'єру тварин і приводити показники продуктивності кращих корів. Як відмічав Ф. Ф. Ейснер, ці дані доповнюють аналізом розподілу тварин за продуктивністю і живою масою, однак у більшості випадків без достатньої біометричної обробки матеріалу, що не дає змогу повною мірою використовувати закономірності популяційної генетики для зростання ефективності племінної справи [5].

При плануванні тваринництва найбільше уваги зосереджував на оцінці бугаїв, що використовуються. Вважав, що оцінювати потрібно якомога більше плідників, а використовувати щонайменше їх число – найкращих. Завдання оцінки плідників вбачав у виявленні здатності бугая стійко передавати потомству властивості високої молочної продуктивності.

При складанні перспективних планів важливе значення приділяв аналізу генеалогічної структури стада, що передбачало виділення в стаді споріднених груп для подальшої їх характеристики і обґрунтування порядку племінного використання. При плануванні роботи з групою господарств із загальним адміністративним підпорядкуванням чи обслуговуванням однією станцією штучного осіменіння генеалогічний аналіз мав дати загальну картину споріднених зв'язків між тваринами усіх господарств [5].

За міркуваннями вченого у розділі плану «Оцінка ліній і родин» слід наводити оцінку цих груп тварин для обґрунтування доцільності та напряму подальшої роботи з ними. Лінійна належність визначається ступенем спорідненого зв'язку з родоначальником і віддзеркаленням специфічних особливостей лінії. Тобто поряд з походженням лінійну належність тварини необхідно визначати за ступенем його схожості за типом і продуктивністю з родоначальником чи середнім типом лінії. Для судження про племінну цінність тієї чи іншої родини бажано проаналізувати: 1) походження корови-родоначальниці, показники продуктивності її предків та власні, опис типу будови тіла родоначальниці; 2) схему споріднених зв'язків між тваринами; індивідуальні

і загальні показники продуктивності і будови тіла дочок, внучок, правнучок родоначальниці з урахуванням походження за батьківською стороною родоvodu.

Важливим розділом вважав «Планування кількісних і якісних показників». При встановленні очікуваних показників молочної продуктивності і живої маси рекомендував враховувати показники кращих тварин стада, результати роздоювання корів і поліпшеного вирощування груп молодняку, можливості зміцнення кормової бази і поліпшення умов утримання. Розробник плану повинен орієнтуватися на ті темпи поліпшення показників стада, які спостерігалися у попередні роки, передбачати на перспективу рівень їх зростання. У подальшому, розробляючи методи добору та підбору, він повинен корегувати цифри на основі встановлення можливостей поліпшення складу стада [5].

На думку вченого, поряд із розробкою плану зростання породності та продуктивності стада в завдання даного розділу входить вибір бажаного типу тварин. Це особливо важливо для правильної організації добору та підбору, оскільки бажаний тип визначає не тільки рівень розвитку окремих ознак тварин, а й найбільш доцільне їх співвідношення. Під бажаним типом вчений розумів сукупність морфологічних і функціональних особливостей тварин, що забезпечують в конкретних природних і господарських умовах найкращий розвиток їх продуктивних ознак при максимальній оплаті корму, збереженні здоров'я і високій плодючості [5].

При плануванні племінної роботи важливе значення приділяв системі добору та підбору. Слід відмітити, що у 60-70-ті роки минулого століття число ознак, які враховувалися при селекції значно зросло: до традиційних показників – удою, відсотку жиру, живої маси і екстер'єру – додавали вміст білка в молоці, пристосованість до машинного доїння, стійкість до маститів. Все частіше наголошувалося на необхідності селекції корів за оплатою корму і за деякими інтер'єрними та фізіологічними показниками. Ф. Ф. Ейснер підкреслював, що чим більше ознак враховується при селекції, тим менший ефект може бути досягнутий за кожною з них. До ознак, за якими селекція повинна спрямовуватися на максимальний їх розвиток, для більшості стад виділяв удої і відсоток жиру. За всіма іншими ознаками завдання селекції вбачав у тому, щоб утримати їх показники на бажаному рівні.

Відомі принципи підбору вчений конкретизував наступним чином: 1) плідники за основними ознаками, що селекціонуються, повинні якомога більше переважати закріплених за ними маток; 2) недоліки одного із батьків, що спаровуються, необхідно виправляти в потомстві не протилежним недоліком, а найкращим вираженням даної якості у другого із батьків. З цією метою рекомендував застосовувати однорідний та різнорідний підбір, однак саме поняття однорідності та різнорідності вважав відносним. Тварини, що паруються, можуть бути подібні за однією ознакою і різні за іншою [5].

Слід відмітити, що якщо в першій половині ХХ ст. основним методом підбору вважали індивідуальне закріплення кожної корови за одним із плідників господарства, то розвиток мережі станцій штучного осіменіння в 50-60-ті роки зумовив перехід до системи лінійно-групового підбору. Станції штучного осіменіння закріплювали 2-3 бугаїв однієї лінії за цілим стадом і завозили сперму цих бугаїв в господарства поперемінно. Така система увійшла в практику усіх господарств, що обслуговувалися станціями штучного осіменіння, однак вона мала і суттєві недоліки щодо оцінки бугая за потомством. Тому Ф. Ф. Ейснер наполягав на включенні до планів підбору питання щодо оцінки плідників за якістю потомства. Основні положення, які необхідно враховувати при плануванні цієї роботи, вбачав у тому, що при оцінці плідників за потомством за ними слід

закріплюють корів, що наближаються за продуктивністю до середніх показників стада, а за породністю і походженням по можливості близьких до того маточного складу, на якому передбачається використовувати даного бугая. Число корів, що закріплюються за кожним бугаєм для оцінки, повинне забезпечувати отримання необхідної кількості дочок для статистично достовірного виявлення плідників, що поліпшують продуктивність потомства не менше, ніж на 10 % від середніх показників ровесниць чи матерів [5].

Основні завдання розділу «Заходи з поліпшення умов годівлі й утримання» вбачав у розробці заходів, що забезпечать досягнення намічених показників продуктивності і створюють умови для стимуляції розвитку бажаних ознак тварин. Найбільш важливу роль при цьому відводив достатньо збалансованій і повноцінній годівлі худоби. Відповідно в планах рекомендував наводити передбачувані витрати кормів за роками і їх співвідношення в раціонах дорослих корів, а також норми і раціони годівлі молодняку відповідно до запланованих удоїв і показників середніх добових приростів.

Висновки. Перспективне планування племінної роботи в тваринництві було запроваджене в другій половині 30-х років минулого століття, коли по всій території країни створили розгалужену мережу племінних радгоспів і державних племінних розплідників. У планах систематизували дані про якість тварин, давали обґрунтування їх племінного використання, формулювали цілі підбору до кожного плідника, визначали показники бажаного типу для кожного стада. Значний внесок у розробку основ перспективного планування у тваринництві здійснили М. Д. Потьомкін, М. Ф. Іванов, М. А. Кравченко, Ю. Ф. Лискун, Ю. З. Уман, Ф. Ф. Ейснер. Зокрема, здобутком Ф. Ф. Ейснера була розробка методичних та теоретичних основ планування, а також запровадження у плани племінної роботи досягнень популяційної генетики. З невеликими змінами методичні підходи, запропоновані вченим, використовують на сучасному етапі планування в тваринництві.

Л і т е р а т у р а

1. Бондарь А. А. Жизнь ученого – служение науке / А. А. Бондарь // Теория и практика племенного дела в животноводстве: матер. межд. научн.-практ. конф., посвящ. 80-летию со дня рожд. чл.-кор. ВАСХНИЛ Эйснера Федора Федоровича / Ин-т животноводства УААН. – Х., 1996. – С. 11-13.
2. Буркат В. П. Наш учитель / В. П. Буркат // Вчені-селекціонери у тваринництві / УААН; наук. ред. М. В. Зубець, В. П. Буркат. – К. : Аграрна наука, 1997. – С. 50-52. – («Українські вчені-аграрії ХХ століття»; кн. 1).
3. Буркат В. П. Феномен вченого-селекціонера / В. П. Буркат // Ейснер Федір Федорович: бібліогр. покажч. наук. пр. за 1940-1988 роки / УААН; Ін-т тваринництва; упорядн. : Буркат В. П., Бондар А. А., Кирпаль З. П. та ін. – К. : Аграрна наука, 1997. – С. 5-6.
4. Рубан С. Ю. Ейснер Федір Федорович // Вчені-селекціонери у тваринництві / УААН; наук. ред. М. В. Зубець, В. П. Буркат. – К. : Аграрна наука, 1997. – С. 47-49. – («Українські вчені-аграрії ХХ століття»; кн. 1).
5. Эйснер Ф. Ф. Как составить план племенной работы с крупным рогатым скотом / Ф. Ф. Эйснер. – М. : Колос, 1969. – 118 с.

Курбатская Е. И. Развитие методов перспективного планирования племенного дела в контексте деятельности профессора ф. Ф. Эйснера.

Определен вклад признанного отечественного ученого в отрасли животноводства, профессора Ф. Ф. Эйснера в разработку теоретических и методологических аспектов перспективного планирования племенного дела.

Ключевые слова: животноводство, вклад, Ф.Ф. Эйснер, планирование племенного дела.

Kurbatska E. I. Development of methods of perspective planning of pedigree business in context of activity of professor f. F. Eysner.

The contribution of the acknowledged native scientist to industries of stock-raising of professor F. F. Eysner in development of theoretical and methodological aspects of the perspective planning of pedigree business was defined.

Key words: stock-raising, contribution, F.F. Eysner, planning of pedigree business.

Курбатська Олена Іванівна – аспірант Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України.

Рецензент: **Євдокимов М.О.**, док. істор. наук.

Стаття подана 21.04.2011

УДК 930+94

Литвиненко В. Ф.

А.І. ЄРЕМЕНКО НА ФРОНТАХ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941 – 1945 рр.

Висвітлюється участь А.І. Єременка у бойових діях на фронтах Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. Увага акцентується на періоді командування ним Сталінградським фронтом у найтяжчі часи оборони цього міста на Волзі.

Ключові слова: війна, командував, ворог, Сталінград.

Минула війна – найтяжча і найжертвовніша за всю історію нашої Вітчизни. Вона втягла в свою орбіту практично увесь народ колишнього Радянського Союзу. Батьківщину боронили від загарбників представники усіх націй і народностей СРСР, його союзних й інших республік, регіонів. У запеклому двобої з жорстоким агресором не стала винятком і Україна, її області, зокрема Луганщина.

Ця стаття ставить за мету на прикладі відомого Маршала Радянського Союзу, уродженця с. Марківки, що на Луганщині, – показати героїзм і самовідданість нашого народу у боротьбі з ворогом за рідну землю і Батьківщину.

Темі Великої Вітчизняної війни присвячена величезна кількість праць різного обсягу. Проте не всі з них цілком достовірні і об'єктивні в оцінці військових подій та людей, задіяних в них. Одним з численних авторів про згадану війну став Герой Радянського Союзу (1944), Маршал Радянського Союзу (1955) Андрій Іванович Єременко. Він написав кілька досить відомих творів військово-мемуарної літератури: «На західному напрямі» (1959), «Проти фальсифікації історії Другої світової війни» (1960), «Сталінград. Записки командуючого фронтом» (1961), «На початку війни» (1965), «Роки відплати» (1969), «Пам'ятай війну» (1971).

А.І. Єременко прожив 78 років (1892 – 1970), народився в селянській сім'ї. Рано втратив батька і як старший з дітей турбувався про господарство, допомагав матері, був пастухом і конюхом. Закінчив чотири класи земської школи. Дуже бажав вчитися далі та не було книжок. У 1913 р. Єременка призвали до армії. Унтер-офіцер родом десь з-під Полтави, видаючи новобранцю солдатський ранець, жартома пророче сказав: «А ну, хлопче,

пошукай на дні, може знайдеш там маршальський жезл». Хлопець не зрозумів жарту і заклопотано став обмацувати ранець.

В роки Першої світової війни А. І. Єременко невдовзі став командиром відділення. У першому ж бою замінив загиблого командира взводу. Отримав кульове поранення в груди навиліт. У рідне село Марківку (нині – райцентр Луганської області) А. І. Єременко повернувся на початку 1918 р., організував партизанський загін, який невдовзі влився до лав Червоної Армії. З цього часу і до останніх днів Єременко в Червоній Армії. У 1923 р. закінчив Вищі кавалерійські курси і став командиром полку, а у 1935 р. – Військову академію ім. Фрунзе.

З початком Великої Вітчизняної війни генерал-лейтенант Єременко призначається командуючим військами Західного фронту замість генерала армії Павлова. Проте вже через кілька днів фронт приймає Маршал С.К. Тимошенко, а Андрій Іванович став його заступником. 11 вересня 1941 р. А.І. Єременку присвоїли звання генерал-полковника і призначили командуючим Брянським фронтом, сформованого проти танкової групи Гудеріана.

Слід зазначити, що з початком війни до Єременка, як і інших високих воєначальників, не одразу прийшло розуміння того, з якими досвідченими професіоналами військової справи їм довелося вступити у протиборство. Здолати їх можна було не однією лише хоробрістю, а протипоставивши досить високий рівень підготовки військ і управління ними, вміння організувати операції з врахуванням різних факторів. Коли б це вже було, то, очевидно, Єременко, як і інші військові керівники, не робили б поспішних запевнень, що швидко розіб'ють ворога. Андрій Іванович особисто Сталіну дав обіцянку «розбити негідника Гудеріана», проте її не виконав. Він не зміг перешкодити Гудеріану замкнути з півночі кільце оточення навколо армій Південно-Західного фронту, помилково вважаючи, що ворог йшов не на Москву, як допускав командуючий Брянським фронтом, а на Київ. Це й зробило можливою катастрофу Південно-Західного фронту. Війська ж Брянського фронту в результаті обхідного маневру гітлерівців південніше Брянська потрапили в оточення. Сталін проте, очевидно усвідомлюючи й свою відповідальність за Київську трагедію (в оточення потрапили понад 600 тис. радянських військ), Єременка не розстріляв, хоч і «нагородив» несхвальним епітетом «брехун» [1]. А невдалу для РСЧА операцію радянські автори надовго забули. При виході з оточення генерал Єременко отримав важке поранення і був відправлений до Москви. Тут 15 жовтня 1941 р. у Центральному військовому госпіталі його відвідав Сталін. Це був єдиний випадок, коли будь-кого з командуючих Сталін відвідував у госпіталі.

До честі Андрія Івановича він постійно вчився, критично аналізував особистий військовий досвід. Перебуваючи у госпіталі (не один раз), вивчав англійську мову. Тут же пізніше написав поему у віршах «Сталінград» на 150 сторінках. Для полководського мистецтва А.І. Єременка були характерними: уміння організувати розвідку системи оборони противника, вишукування неординарних методів проведення артилерійської і авіаційної підготовки, ретельне спорядження військ до наступу і творча організація прориву глибоко ешелонованої оборони. Маршал О. М. Василевський відзначав, що Єременко показав себе наполегливим і рішучим воєначальником. Яскравіше і повніше проявив він себе як полководець в період оборонних операцій. Хоч він більше прагнув до наступу, все ж найбільші оперативно-стратегічні завдання йому вдавалось з найбільшою ефективністю вирішувати в обороні [2].

Генерал А.І. Єременко був одним з найсуворіших і вимогливих воєначальників. З іншого ж боку, його прекрасні бойові якості: твердість

характеру, наполегливість, особиста мужність і невідступність у досягненні мети, намагання бути в самому пеклі бою, характеризували Андрія Івановича як полководця, що пройшов ґрунтовну солдатську школу. Під час проведення фронтових операцій він міг не спати по кілька днів, завжди прагнув бути найближче до військ, у гущі найважчих подій, на найвідповідальніших бойових напрямках та ділянках. Він вмів, з великою силою волі і наполегливістю організовувати війська на відсіч ворогу і досяг у цьому успіхів, незважаючи на перевагу противника у засобах. Яскравим свідченням цього стала оборона Сталінграда.

Найбільша з битв Другої світової війни відбулася у нижній течії Волги. 7 серпня 1942 р. А.І. Єременко очолював війська Південно-Східного фронту, який діяв у південній частині Сталінграда. Вже 9 серпня, зібравши у могутній кулак наявні резерви, генерал-полковник А.І. Єременко завдав ворогу контрудар і зірвав спробу гітлерівців прорватися до міста з південного-заходу. Перекинута з кавказького напрямку 4-та танкова армія вермахту теж змушена була перейти до оборони. З 10 серпня 1942 р. Андрій Іванович одночасно командує і Сталінградським фронтом, проводить 23 серпня контрудар з використанням великих сил авіації з метою перешкодити ворогу прорив до Сталінграда з північного заходу. З 28 вересня А.І. Єременко командує об'єднаним з Північно-Східним Сталінградським фронтом, утримуючи твердиню на Волзі до розгортання тут могутнього контрнаступу.

Сталінградська битва, триваючи майже 6 місяців, стала чи не найважчою у фронтовій біографії А.І. Єременка. Країна, чим могла, допомагала Сталінградському фронту і з тривогою чекала закінчення цього двобою людей і техніки. На вістрі його був командуючий фронтом, від нього чекали перемоги. А йому було так важко: командний пункт перебував біля самої волзької води, а «угорі» крутого правого берега за кілька сот метрів рвався ворог, який так і не взяв ці метри у захисників Сталінграда.

Завдяки могутньому контрасту кількох радянських фронтів 23 листопада 1942 р. в районі Калача замкнулось кільце оточеного ворога: 17 дивізій 6-ї армії і 4 дивізії 4-ї танкової армії вермахту. В оточення потрапили 22 дивізії і понад 160 окремих частин загальною кількістю 330 тис. осіб. 12 грудня противник розпочав операцію «Зимовий грім» з метою деблокування оточених під Сталінградом. А.І. Єременко проявив велику оперативність в організації протидії ударному німецькому угрупованню «Гот» з метою не допустити на Верхньокумському напрямку прориву ворога до річки Мишкова [3].

1 січня 1943 р. Сталінградський фронт перейменовується у Південний і націлюється на Ростов. А.І. Єременко призначається командуючим цього фронту, а він хотів взяти участь у остаточному розгромі оточеного ворога. На це Сталін йому відповів, що увесь радянський народ знає, як він у Сталінградській битві командував двома фронтами і відіграв головну роль у розгромі фашистського угруповання під Сталінградом, а хто добиватиме оточеного, - особливої ролі не відіграє [4].

Згадаємо ще один сюжет. Сталін в особистому плані приділяв Андрію Івановичу помітну увагу. Цінував, очевидно, його непохитну віру у спроможність здолати ворога і виключну мужність. Відомо, що Верховний Головнокомандуючий лише один раз виїздив на фронт, на Калінінський фронт, яким командував А.І. Єременко. Прибув Верховний 5 серпня 1943 р. у село Хорошове при підготовці Смоленської наступальної операції. Тепло поговорив з Андрієм Івановичем, проте не побував у штабах і військах, навіть не зустрівся з членами Військової ради фронту і в кінці дня відбув до Москви. Як наше припущення, Сталін стосовно А.І. Єременка виявляв, очевидно, у такій формі

своєрідну вдячність йому, що той відстояв на Волзі місто його імені, не здав ворогу. Інші пояснення такої уваги не уявляються, враховуючи потайливість Сталіна. Він не балував А.І. Єременка нагородами. Андрій Іванович не отримав ордена Перемоги, не став Маршалом в роки війни.

Наведене свідчить, що у роки Великої Вітчизняної війни, у важкій боротьбі долаючи ненависного ворога, радянський народ не лише зупинив агресора, але й вигнав його за межі своїх кордонів, допоміг Європі звільнитися від фашизму. Гідну частку у цю боротьбу внесла і Україна з її регіонами. Не остання роль у цьому належала і Луганщині. Стосовно ж А.І. Єременка його полководська діяльність в роки минулої війни заслуговує більш детального викладу, особливо в часи, коли він командував Сталінградським фронтом, який ворог так і не здолав. Це особливо привабливо і актуально з врахуванням наближення 2012 р. – 70-річчя початку оборони Сталінграда, в якій провідну роль в якості командувача цього фронту відіграв А.І. Єременко.

Л і т е р а т у р а

1. Журавлев Д.В. Военная техника Советского Союза и Германии. Война брони и моторов 1941 – 1945. – Харьков – Белгород, 2010. – С. 75.
2. Василевский А.М. Дело всей жизни. – М., 1975. – С. 278.
3. Там само – С. 283.
4. Єременко А.И. Сталинград. Записки командующего фронтом. – М., 1961. – С. 227.

Литвиненко В.Ф. А.И. Єременко на фронтах Великой Отечественной войны 1941 - 1945 гг.

Освещается участие А.И. Єременко в боевых действиях на фронтах Великой Отечественной войны 1941 - 1945 гг. Внимание акцентируется на периоде командования им Сталинградским фронтом в самые тяжелые времена обороны этого города на Волге.

Ключевые слова: война, командующий, враг, Сталинград.

Litvinenko V.F. A.I. Eremenko on fronts of Great Patriotic war 1941 – 1945.

Participation of A.I. Eremenko in battle actions on fronts of Great Patriotic war 1941 – 1945 lights up. Attention is accented on the period of command by him by Stalingrad front in the hardest times of defensive of this city on Volga.

Key words: war, commanded, enemy, Stalingrad.

Литвиненко Віталій Федосійович – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Рецензент: **Михайлюк В.П.**, док. істор. наук, професор.

Стаття подана 12.05.2011

Мезеря О.А.

ВІЙСЬКОВІ РЕФОРМИ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. У КОНТЕКСТІ ПОВСЯКДЕННОСТІ

Розглянуті актуальні аспекти співвідношення реформ російської армії середини ХІХ – початку ХХ ст. в площині повсякдення українського життя.

Ключові слова: військові реформи, офіцерський склад, повсякдення, аномалії повсякденного життя українців у збройних силах Російської імперії, пияцтво.

Відтворення Української держави наприкінці ХХ ст. знов і знов потребує переосмислення тих процесів, що проходили в суспільстві попередніх років.

У цьому відношенні можна виокремити середину ХVІІІ ст., початок ХVІІІ, другу половину ХІХ – початок ХХ ст. (особливо роки спроби набуття незалежності у 1917-1920 рр.) тощо.

Вони постійно привертають увагу дослідників сучасності і являють собою зразки відтворення думок не тільки про героїчне минуле, але й про майбутнє України. В цьому відношенні слід виокремити праці О.Реєнта [1], М.Сухушина [2] та ін..

У даній статті автор зважав на наукові висновки попередників, проте поставив за мету провести аналіз підходів до проблеми, ввести до наукового обігу нові маловідомі джерела, вивчити правовий статус та повсякдення військовослужбовців Українських губерній у визначений період.

По-перше, слід зазначити, що військовим реформам кожної армії передують значні історико-правові, соціально-економічні та суспільно-політичні передумови. Також, армія в процесі реформ активізує розвиток означених передумов, безпосередньо і опосередковано змінює всі галузі існування суспільства. Слід зазначити, що при реформуванні викликаються до життя і ряд значимих чинників існування суспільства, зокрема ті, що впливають на зміну менталітету, побуту мешканців держави, їх повсякденного життя. Відмітимо, що реформування армії базується на значних зрушеннях в галузі науки і техніки, водночас значно стимулює й сприяє поширенню їх досягнень на «мирні» галузі економіки. Важливо пам'ятати, і цілком погодитися з висловлюваннями сучасного українського вченого О. Реєнта про необхідність при аналізі історичних явищ відійти від двох крайнощів: «... напевно, настав час відмовитися від визнання домінантою якоїсь однієї складової – чи-то матеріального, чи духовного походження. У найпростіших випадках характер явища спрямовується однією домінантою, а у складних – поєднанням кількох таких домінуючих факторів» [3].

Підходи до наукового вивчення проблеми, на погляд автора, потрібно проводити за декількома напрямками.

Це, зокрема, зовнішньополітичні, внутрішні та регіональні чинники. Зовнішньополітичні фактори впливають із загальносвітового розвитку держав, їх взаємовідносин та намагань розв'язати амбіційні претензії територіального економічного, політичного тощо планів. Вони тісно переплітаються з загальними внутрішніми факторами, які обумовлюються насамперед сталим розвитком російської імперії та її складових, включно України, в рамках загальносвітових тенденцій просування їх на капіталістичний і імперіалістичний шлях.

Переплетіння зовнішньополітичних та загально внутрішніх факторів є тим стрижнем, що визначив загальні напрями проведення реформи армії. Серед них можна зазначити: необхідність докорінних змін у суспільно-політичному і соціально-економічному становищі російської імперії, що пов'язане у 60-х рр. XIX ст. з відміною кріпосного права та цілою низкою реформ в освіті, станових відносинах; на зламі XIX – XX століть – з реформами та подальшим розвитком промислового виробництва, його концентрацією тощо. Водночас слід підкреслити «відштовхуючу» значимість поразки Росії у Кримській війні та наступну підготовку держав до світової війни, що викликала в свою чергу, тотальну милітаризацію більшості європейських країн в останній третині XIX – XX ст. Звідсіля вже можна дати таку оцінку реформ в армії в Росії, як двоетапну: перший етап – 60-і – 70-і рр. XIX ст., другий – 80-і рр. XIX ст. – 1904 р.

Другий напрямок визначається загальними потребами внутрішнього розвитку армій у зв'язку зі змінами у суспільстві різнопланового характеру. По-перше, це розвиток військової науки і техніки, що був обумовлений промисловим зростанням в Росії, на який неабияке значення мала модернізація промислових районів України. По-друге, поступовий відхід від становості у військовій службі та підготовці до неї, хоча майже до Першої світової війни цей відхід здійснювався досить і досить мляво. По-третє, загальна реформа освіти сприятливо позначилися як на роботі навчальних військових закладів, так і на підготовці нових висококваліфікованих майбутніх військовослужбовців від нижчої до вищої ланки.

Третій напрямок стосується наслідків реформування армії. Важливе місце займають в ньому такі фактори. З одного боку склалися умови для її демократизації, хоча це питання з точки зору військової дисципліни є досить спірним і потребує окремого дослідження. З іншого – армія у своїй верхівці продовжувала залишатися послідовно прихильною до самодержавства. Більш того на рубежі XIX – XX століть вона починає перебирати на себе поліцейські функції його вірного захисника.

Четвертий напрямок є одним із найголовніших з точки зору свого значення, бо проходить крізь попередні три червоним кантом і тісно пов'язаний з регіональними аспектами реформування російської армії на теренах України. В українських губерніях, по-перше, була зосереджена гірничо-металургійна база досить високого ґатунку. По-друге, підготовка кадрів для армії здійснювалась і на теренах України. По-третє, значна кількість військовослужбовців пов'язувала свою особисту долю з Україною, її мешканцями. Загалом, військові поселення в українських губерніях поставали тією ланкою що суттєво впливала на зміни в побуті населення на його повсякденне життя, на зміни в досить сталому українському менталітеті.

В архівах України зосереджена досить велика кількість документів що розкривають окремі аспекти теми. Їх, за місцем розташування, логічно класифікувати як архівні документи Центрального державного історичного архіву України та матеріали, що складають окремі фонди державних архівів областей України.

Перша їх група стосується принципів формування контингенту курсантів, які вступають до лав військових училищ, що розташовані в українських губерніях. Зокрема, справа Канцелярії п. Попечителя Київського округу [4] за січень 1865 – квітень 1866 рр. містить правила прийому до військових училищ. Зазначено військовий ценз вступників, подано перелік документів та іспитів, особливо підкреслено станові характеристики дворян, що користуються за походженням пільгами [5].

Другу групу складають архівні документи, що розкривають картину розташування військовослужбовців та військових училищ в окремих губерніях. Так, у фонді 442 міститься справа про поїздку Олександра III на Волинь [6]. У ній містяться наступні дані: 1) про кількість військовослужбовців у Київській губернії (загалом 22748 осіб, в т.ч. піхотинці, кавалеристи, артилеристи, інженерні війська та козаки), є Володимирський кадетський корпус, піхотне юнкерське училище [7]; 2) такі ж дані по Подільській і Волинській губерніям [8].

Цей же фонд містить і документи про благодійну діяльність дворян Київського генерал-губернаторства [9]. На 286 аркушах поданий докладний перелік благодійних надходжень. Зокрема, виокремлені Київська військова гімназія, що отримувала благодійні кошти з Херсонської, Таврійської, Київської, Волинської і Подільської губерній, а також Петровсько-Полтавська військова гімназія, що отримувала надходження з Катеринославської, Полтавської, Чернігівської і Харківської губерній.

У цьому ж фонді містяться персональні справи про благодійну діяльність окремих осіб для армії та військовослужбовців. У справі про благодійність перелічується дружина майора Козакова – Катерина Козакова, дочка покійного генерала Сіліна – Варвара Сіліна, які систематично давали концерти для солдат та офіцерів [10].

Важливими постають і документи фонду 316 Київського військового окружного суду, в яких зібрані матеріали про заборону вступу до військових училищ та займатися в них педагогічною діяльністю особам, які займаються антиурядовою політичною діяльністю. Це характерно для періоду 1899 – 1910 рр. якими датовані циркуляри Київського військового округу [11].

У фонді 1191 містяться матеріали про характер окремих аспектів реформи армії. Так, у справі 2 за 1879 р. на 304 аркушах викладені пропозиції. Зокрема, 21 червня 1879 р. запропоновано статтю 184 статуту про військову повинність викласти наступним чином: «Вихованці, що визначені у ст. 183 учбових закладів, по закінченню повного курсу, повинні також прибути на дійсну службу по півтора роки за час знаходження у кожному класі, якщо залишалися в закладі більш одного навчального півріччя. Ті, хто в закладі перебував менш означеного терміну, не підлягають окремому обов'язковому терміну служби і відбувають військову повинність на загальних засадах» [12]. Ця пропозиція була спрямована на впорядкування проходження обов'язкової повинності.

У фонді 442 виокремленні документи опису 770. Зокрема, справа 298 містить дані про порядок комплектування військових округів, справа 300 – про технічне та матеріальне забезпечення армій та медико-санітарне обслуговування, справа 142 – про порядок виплати пенсій нижчим чинам – інвалідам.

Дослідження історії державно-правового забезпечення будівництва військових сил у період буржуазних реформ представляє сьогодні не лише теоретико-пізнавальний, але й науково-практичний інтерес. Адже саме з історичного досвіду ми черпаємо повчальні уроки на майбутнє. "Життя війська, – відзначав один із найвидатніших фахівців з історії військового права XIX ст. П. Заусцинський, – являє собою нерозривну низку явищ, у якій сьогоднішня є неодмінним наслідком минулого і слугує єдиною причиною майбутнього..." [13].

Варто зауважити, що довгий час у вітчизняній історіографії панувала теза про суспільно-політичну і цивільну повноправність військовослужбовців, незважаючи на те, що низка вчених XIX-XX століть, передусім російських, таких як О.Добровольський, О.Градовський, А.Греков, посилаючись на специфіку військової організації, на особливе становище армії в державному механізмі, її роль і функції, стверджували, що загальноновизнані правові засади і принципи

правового положення громадянина не можуть повною мірою знайти застосування в армії і повинні бути обмежені. Зокрема, професор Олександрівської військово-юридичної академії О.Добровольський у своїй книзі "Особенности положения военнослужащих в области публичного права" писав, що правове становище військовослужбовців у державі в деяких відношеннях є не таким, як у інших громадян [14]. На такий стан речей впливає сама природа військової служби. Серед визначальних моментів тут можна назвати наступні: своєрідний публічно-правовий характер армії як організації, призначеної для збройної боротьби; особливість взаємних відносин і складових її елементів (дисципліна, військовий правопорядок, витримка, суворості субординація); необхідність внутрішньої згуртованості і стабільної підпорядкованості армії, просякнутість її одним духом; сутність військової служби тощо.

Зазначимо, що особливість положення військовослужбовців України може полягати і в тому, що в окремих випадках норми загального права щодо них не отримують застосування або ж для них (військовослужбовців), у силу специфіки їхнього службового становища, створюються спеціальні правові норми. Як у тому, так і в іншому випадку права військовослужбовців можуть піддаватися обмеженням або ж, навпаки, останні в цьому відношенні можуть бути поставлені у привілейоване становище порівняно з іншими громадянами країни. Так, згідно з російським військовим законодавством кінця XIX ст. військовослужбовцям імперської армії було заборонено входити до складу і приймати участь у яких би то не було спілках, групах, організаціях, партіях тощо, що утворювалися з політичною метою, а також бути присутніми на різного роду політичних зборах, друкувати без дозволу і попередньої цензури керівництва літературні твори. За виборчим законодавством Російської імперії всі військовослужбовці були позбавлені активного та пасивного виборчого права.

На наш погляд, не можна стверджувати, що правовий статус військовослужбовців українських губерній Російської імперії у другій половині XIX ст. складався виключно з обмежень. Військово-службові відносини, накладаючи на військовослужбовців військово-службові обов'язки, разом із тим, надавали їм деякі суб'єктивні права, що впливали зі службового положення, такі, як: право на захист честі і гідності особи при виконанні обов'язків військової служби; право на утримання; право на відшкодування витрат, що здійснювалися в інтересах служби; право на почесні переваги: нагородження грошима; нагородження землями; нагородження подарунками тощо. Тобто була зроблена перша спроба збалансувати права й обов'язки військовослужбовців України. Встановлення для військовослужбовців певних пільг і привілеїв обумовлювалося тією обставиною, що в силу їх службового становища здійснення належних їм цивільних прав є тяжким або фактично неможливим. Оскільки в цих випадках норми загального права не можуть бути застосовані, то для можливості здійснення військовослужбовцями своїх громадянських прав держава була покликана створити для них спеціальний закон, в якому, крім обмежень, були б і відповідні привілеї.

Треба відзначити, що армія в Україні за своєю природою, виконуваними функціями в суспільстві і державі традиційно зараховувалася до числа соціальних груп і суспільних інститутів, положення й авторитет яких були дуже високими. І це було цілком природним, адже саме існування і суспільства, і держави знаходяться у прямій залежності від становища армії і військовослужбовців. З цього приводу доречно згадати відомий вислів Наполеона: "Якщо народ не хоче годувати свою армію – він буде годувати чужу". А оскільки протягом століть існування держав залежало, головним чином, від

боездатності їхніх збройних сил, то останні концентрували в собі все краще, що було в суспільстві. Утім, і гірше теж було притаманне їм [15].

Ставлення до офіцера, як найбільш характерного представника військовослужбовців, і його становище у суспільстві залежало від багатьох факторів. Воно обумовлювалося як специфічними рисами українського суспільства, так і деякими особливостями життя і діяльності в умовах збройної організації і постійного очікування чи перебування у стані війни. Аналіз вітчизняного досвіду в рамках розглянутого питання дозволяє глибше розібратися в проблемі зниження авторитету і престижу статусу українського офіцера, української армії та військової служби в цілому.

Професія офіцера у дореволюційній Росії була однією з найбільш шанованих і соціально значущих. Її престиж забезпечувався, перш за все, особливим становищем воїна, його соціальною захищеністю. Законодавчо обов'язки, права і привілеї офіцерів російської армії були вперше закріплені в період царювання Петра I. Його знаменитий акт "Табель про ранги" чітко визначив місце офіцера в ієрархії не тільки військової, а й цивільної служби. Цікаво відзначити, що за цим законом військові чини оголошувалися вище відповідних цивільних і навіть придворних звань.

В українському суспільстві середини – другої половини XIX ст. високий статус офіцера був явно не випадковий: він був закономірно підготовлений історичним розвитком нашої держави. Здавна на теренах України носити зброю і бути воїном вважалося шляхетною справою, і заняття це з покоління в покоління давало підставу вважати свій рід благородним. Певний час офіцерство не лише повністю входило до складу дворянського стану, але й було його найбільш привілейованою частиною. Військовослужбовці, як професійна група, в соціальному плані стояли вище за будь-яку іншу соціально-професійну групу населення країни. Вони мали найбільш престижний статус у суспільній стратифікації того часу.

Проте наприкінці XIX ст. статус військовослужбовця зазнав значних змін та істотно низився. Зазначимо, що офіцерський корпус у вказаний період складався з двох груп [16]. Перша – це особи, що пішли до лав армії за покликанням до військової служби або ж за сімейними традиціями. Це були офіцери, які закінчили військові училища і яких навіть до кінця XIX ст. нараховувалося трохи більше половини в офіцерському корпусі. Саме вони складали кращу його частину, були віддані військовій справі і з честю носили звання військового офіцера. Другу групу складали офіцери, які закінчили юнкерські училища, тому освіта їхня була недостатньою. Більшість таких офіцерів складали люди слабкої волі, які випадково опинилися на військовій службі, не відчували особливої гордості за Батьківщину та, зрештою, принижували статус військовослужбовця України. Однак і серед них траплялися здатні, вольові і кмітливі офіцери.

У період царювання Олександра III офіцери, не бажаючи тягнути злиденне існування, залишали армію. Лише в 1885 році їх некомплект становив приблизно 17 тисяч осіб. Щоб хоч якось вижити в тяжких матеріальних умовах, військовослужбовці почали займатися комерцією. Однак влада забороняла це робити. Тоді на захист інтересів військових став обер-прокурор Синоду К Побєдоносцев, який сприйняв потреби людей державних як свої власні. Пропонуючи заборону по відношенню до титулованих осіб, він висловив сумнів у доцільності поширення його на військових офіцерів. У результаті, імператор почув прохання обер-прокурора і дозволив офіцерам додатковий заробіток, а заодно і підвищив їм платню.

Основа матеріального забезпечення військовослужбовця – заробітна плата – була недостатньою, щоб задовольнити потреби офіцерів. Зокрема, платня капітана, який віддав військовій службі 20-30 років свого життя, дорівнювала 140-150 рублів. Щоб показати розмір цієї цифри у бюджеті офіцера, треба зазначити, що у вказаний період у таких містах, як Київ, Одеса, Харків, квартира в 3-4 кімнати коштувала близько 30-50 рублів, а утримання одного їдця в сім'ї обходилося у 15 рублів на місяць [17].

Незначними додаваннями до скромної заробітної платні військовослужбовців були різного роду виплати: під час перебування в таборах – "табірні"; щорічно видавалося кілька рублів "дров'яних" і "освітлювальних"; тим, хто зобов'язаний був мати власного коня, видавалися "фуражні"; у військово-навчальних закладах офіцери отримували лекційну винагороду тощо.

Незважаючи на усі ці виплати, прибутки військовослужбовця ненабагато перевищували його видатки, а часто було і навпаки. Це пояснюється тим, що грошове утримання видавалося офіцеру не повністю: було чимало обов'язкових відрахувань – до пенсійного капіталу, в скарбницю, до позикового капіталу офіцерів полку, в полкові збори на його утримання та на бібліотеку при ньому, а також до особливого фонду для придбання офіцерського похідного спорядження. Також існували відрахування, які були обумовлені специфікою повсякденного життя військовослужбовця та військовими традиціями і які були неминучими. Наприклад, звичай вимагав, щоб кожному соратнику по службі при його переведенні або відставці робили невеликий подарунок на згадку про спільну службу і проводжали його обідом або вечерею. Так само прийнято було обідом або вечерею відзначати військові урочистості (як-от, полкові батареїні свята). Пов'язані з цими заходами витрати розподілялися на всіх офіцерів частини та додатково обтяжували офіцерський бюджет.

Важливим моментом було також те, що військові офіцери були зобов'язані вести такий спосіб життя, який би відповідав офіцерській гідності. Серед цих обов'язкових вимог існували і негативні, і позитивні правила. Наприклад, такі: не ходити в ресторани II і III класів; не займати в театрах (крім Імператорських) місця далі п'ятого ряду крісел; не носити на вулиці пакети з покупками (але оплачувати доставку їхню додому); було необхідно, щоб офіцер обертася в "суспільстві", тобто в середовищі осіб відповідного суспільного рівня, а це було пов'язано з відвідуванням і прийомом гостей, з відвідуванням балів, благодійних базарів тощо. Як звичай було, щоб офіцер не скупився на роздачу "чайових" при виконанні цих громадських світських обов'язків. Незважаючи на те, що усі ці традиції соціальної поведінки у суспільстві ніде не були закріплені, вони міцно утвердилися у громадській свідомості і думці і неминуче виконувалися військовослужбовцями.

Треба відмітити, що в Російській армії, до складу якої входили і військовослужбовці українських губерній, все було до найдрібніших деталей регламентовано статутами, а виконання статуту було найсуворішим обов'язком кожного офіцера. Дисципліна була правильною – саме такою, яка необхідна для організованого повсякденного життя в мирний і воєнний час, а в бою – для тверезої самопожертви військовослужбовців. Статут не допускав залишати проступки, упущення по службі і злочини без стягнення, але й дозволяв карати військовослужбовців тільки відповідно до їхньої доведеної провини й обставин справи.

Однак найважливішу роль у житті офіцерського корпусу військовослужбовців грали моральні традиції. Виховані на поняттях лицарської честі, офіцери пильно берегли честь мундира, честь полку, свою особисту честь. Охоронцем офіцерської честі був у кожному полку Суд Честі [18]. Постанови

Суду Честі не можна було оскаржити: жодна влада і жоден суд не могли скасувати або змінити їх. Це право належало лише Верховному Головнокомандувачу, але він ним ніколи не користувався. Суд Честі судив офіцера за провини і, визнавши його винним, міг зажадати його виходу з полку і навіть виходу з військової служби.

Таким чином, у другій половині XIX століття як сформовані традиції в Російській армії, так і наявні у державі гарантії давали можливість військовослужбовцям українських губерній імперії, хоча і не повністю, втілювати в життя існуючі в них права і пільги. Останні були добре збалансовані з обов'язками військовослужбовців. Адже встановлення для офіцерів пільг, привілеїв, головним чином, має сенс тоді, коли в силу їх службового положення здійснення належних їм громадянських прав є скрутним або фактично неможливим. Утім, це пов'язано і з власне умовами проходження служби.

Водночас слід відмітити аномальні прояви у повсякденному житті військовослужбовців українських губерній Російської імперії в період реформ другої половини XIX ст. Під «аномальними проявами» нами розуміються такі відхилення від соціально прийнятих норм повсякденного життя, як надмірне вживання алкогольних напоїв (визначається як пияцтво чи алкоголізм) і, як правило, пов'язане з ним нелегальне виробництво в домашніх умовах сурогатів алкогольних напоїв; хуліганська поведінка в громадських місцях і місцях проживання; образливе ставлення військовослужбовців до цивільного населення; непристойне відношення до жінок; пристрасть до азартних ігор у казармах тощо. Зауважимо, що інколи можна зустріти заперечення проти визначення таких форм поведінки поняттям «аномальні прояви» чи «соціальні відхилення». Вони засновані на впевненості, що значна частина людей вважає такі явища цілком прийнятними. Більше того, наприклад, розповсюджене здавен презирливе відношення військовослужбовців до цивільних осіб у другій половині XIX ст. настільки розповсюдилось, що стало скоріше нормою, навіть законодавчо закріпленою у військових частинах, аніж відхиленням.

Загальновідомо, що життя у період реформ є складним і сповненим протиріч і спокус. У другій половині XIX ст. найменш фахово підготовленою частиною командного складу військовослужбовців українських губерній Російської імперії був вищий генералітет, починаючи від командирів бригад. Генерал Київського військового округу М. Драгомиров у своєму звіті за 1894 р., характеризуючи вищий командний склад, писав: «Як і раніше, не можу, на жаль, [не] доповісти [...], що поміж старшими військовими начальниками, починаючи з бригадних командирів, усе ще багато таких, які у мирний час не приносять користі, а у військовий будуть шкідливими. Слабкий склад вищих військових начальників, значну частину яких не можна вважати ані достатньо підготовленими, ані достатньо здібними, на мій погляд, потребує серйозної уваги» (Переклад з рос. мови наш. – О. М.) [19]. Те, що генерал використав для констатації такого негативного явища слова «як і раніше», свідчить про повторюваність і тривалість його у часі.

Загалом офіцерський корпус складався з двох груп. Перша – це особи, що пішли до лав армії за покликанням до військової служби або ж за сімейними традиціями. Це були офіцери, які закінчили військові училища і яких навіть до кінця XIX ст. нараховувалося трохи більше половини в офіцерському корпусі. Саме вони складали кращу його частину. Другу групу складали офіцери, які закінчили юнкерські училища, тому освіта їхня була недостатньою. Більшість таких офіцерів складали люди слабкої волі, які випадково опинилися на військовій службі. Однак і серед них траплялися здатні, вольові і кмітливі офіцери. Тим не менше, генерали військових округ у своїх звітах прагнули

обілити усіх без винятку офіцерів, часом надаючи їм завідома необ'єктивну характеристику як військовослужбовцям. Однак були і винятки. Як зазначив П.Зайончковський, звіти генерала М.Драгомирова, а також генерала І.Гурка суттєво відрізнялися від звітів інших командуючих округами, котрі являли собою чітко вивірений стандарт та унеможливлювали присутність живої думки. Наприклад, командуючий військами Санкт-Петербурзького військового округу великий князь Володимир Олександрович у своєму звіті за 1903 р. з приводу командного складу писав: «Усі особи, що командують, знаходяться на висоті свого становища, а також докладають усі притаманні їм енергію і досвід і є моїми знаючими і корисними помічниками» [20].

Показово, що з 30 характеристик генерал-лейтенантів і генерал-майорів, які при щорічній атестації надав М. Драгомиров, 13 виявилися різко негативними. Так, генерал-лейтенант Домантович характеризувався наступним чином: «Був кінь, та уїздився»; генерал-майор князь Путятин атестувався одним словом: «Ненормальний»; про генерал-лейтенанта Лісового сказано було так: «Старанний, однак з часу зняв нарізних першого типу не пішов вперед у справі підготовки артилерії»; генерал-лейтенант Засс виявився таким: «М'який, якщо не сказати слабкий. У розумовому відношенні скромний» тощо. Низку характеристик не можна віднести ні до позитивних, ні до негативних, наприклад, характеристика генерал-лейтенанта Звєрева: «Чесний, відданий справі, сумлінний. Книжник. Молиться на німців. У полі втрачається». Разом із тим, 8 атестацій характеризують генералів з кращого боку. Зокрема, про генерал-майора Гловацького сказано: «Гарний служака і розумна людина. Незамінний на дорученнях, що виходять із меж рядової рутини»; генерал-лейтенант Сукін М.Драгомировим характеризується так: «Гарний виконавець. Енергійний, знає справу відмінно. Палкий не по роках» [21].

Одним із найсуттєвіших недоліків військовослужбовців українських губерній Російської імперії у другій половині XIX ст. була відсутність у командного складу будь-якої ініціативи. А це є найбільш шкідливою для командира рисою. Більше того, цей недолік можна навіть назвати соціальною аномалією, невідповідністю суспільним очікуванням щодо поведінки військовослужбовців. Самостійність начальників була рідкісним явищем серед них. Утім, варто зазначити, що з цього загалом негативного правила були і позитивні винятки. Серед них – Київський військовий округ під командуванням генерала М.Драгомирова.

Стрижнем офіцерської моралі у другій половині XIX ст. була триєдина формула «за віру, за царя і за вітчизну». Саме вона й визначала офіційну політичну ідеологію командного складу військ, тому і закладалася у свідомість майбутніх військовослужбовців ще в корпусах та училищах. Однак, за визначенням В.Вересаєва, на тлі загалом високоморальної і доблесної поведінки військовослужбовців зустрічалися і непоодинокі випадки дезертирства, коли офіцери під час активних бойових дій переховувалися у шпиталях під виглядом хворих [22]. Про це ж у своєму звіті вказував і генерал-ад'ютант Куропаткін: «...із прибуттям на театр військових дій поміж офіцерами позначилася хворобливість, що перевищувала хворобливість серед нижніх чинів» [23].

Говорячи про уявлення, які торкалися честі мундира, варто відмітити, що часом ці поняття набували вельми негативних відтінків. У цьому відношенні, перш за все, треба сказати про протиставлення військовослужбовців особам громадянським. Задля історичної достовірності зазначимо, що таке протистояння військових і штатських (цивільних) існувало здавна, однак у другій половині XIX ст. воно значно загострилося. Тому, беручи до уваги своє особливе

становище, офіцери вважали можливим не тільки бути нетактовними з цивільними особами, а й навіть ображати їх. Природно, що таке явище усе ж таки не могло мати тотального характеру. Найбільш поширеним воно було серед військовослужбовців кавалерії, особливо гвардійської, менше – в артилерії та інженерних військах, піхоті. Серед причин, що породили таке ганебне явище, можна назвати становий склад, традиції, рівень освіти, відому відособленість офіцерського повсякденного життя, а також характер професії [24].

Військовий письменник Є.Єгоров в одному зі своїх оповідань зле висміював таку «зверхність» військовослужбовців над цивільними: «... ви, положимо, пиячите, хуліганите, ми порушуємо «громадське в публічному місці благочиніє» [25]. І небезпідставно, адже часом таке презирливе ставлення до всіх, хто не мав офіцерських погонів, приймало жахливі форми. Зокрема, у деяких частинах військ Спілка офіцерів не допускала до офіцерських зібрань лікарів своєї ж частини, оскільки останні хоча і носили військову форму, однак не були офіцерами, а лише військовими чиновниками. Про те, що даний випадок був правилом серед військовослужбовців, свідчить наказ по військовому відомству, у якому наведене Положення про офіцерські збори. Згідно з ним, постійними членами зібрань могли бути лише офіцери даної частини. Військові ж лікарі, чиновники, які служили у цій частині, а також офіцери інших частин військ, що не мали власних зборів, могли прийматися тільки як тимчасові члени [26].

Тим не менше, незважаючи на усі збочення та неправдиві уявлення про офіцерську гідність, що культивувалися самодержавством, а також на інші недоліки, принаймні більшість військовослужбовців українських губерній Російської імперії у другій половині XIX ст. були дійсно вірними військовому обов'язку, відрізнялися особистою мужністю та з презирством ставилися до прислужництва і фіскальства.

У той же час, аналіз архівних документів дає підстави з великою долею історичної достовірності стверджувати, що такі соціальні аномалії, як систематичні азартні карточні ігри, п'янство, бійки, а також користування послугами публічних будинків були сталими явищами в армійському повсякденні. Офіційна позиція влади з цього питання була відомою: звинуватити й засудити, однак факти свідчать, що суттєво таке ставлення до військовослужбовців, що ступили на криву стежину, не впливало і вони продовжували вести аморальний спосіб життя. Так, у 1882 р. велось слідство і відбувався суд з приводу звинувачення унтер-офіцера 35-го піхотного Брянського полку І.Тютюкіна в азартних іграх у казармі [27]. А 30 березня 1882 р. молодший 24-х річний унтер-офіцер М.Гайнцев пішов у самовільну відлучку, напився у публічному домі і побився із мешканцями останнього. Більше того, коли за ним прийшли з поліції, він чинив опір і боровся з її представниками [28]. Наведені факти доводять, що соціальні відхилення й аномалії у повсякденному житті були більш характерними для молодого покоління військовослужбовців, тоді як старші офіцери мали більш стійкі моральні принципи.

Таким чином, аналіз підходів попередників до вивчення теми показує її не достатню дослідженість. Водночас наявна досить істотна джерельна база документів, більшість з яких маловідома або не вивчена. Особливого значення набули узагальнення з повсякденного життя в українських частинах російської армії XIX – початку XX ст., особливо, в період її реформування.

Подальші наукові розвідки, на наш погляд, потрібно провадити з огляду на специфіку перебудовчих процесів української армії в українському суспільстві.

Література

1. Рєєнт О.П. Україна XIX – XX століть. Роздуми та студії історика. – Корсунь-Шевченковський, 2009.
2. Сухушин М.П. Військова реформа в Російській Федерації: соціальний та політичний аспекти (1990 - 1997). Рукопис дисертації на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук / М.П. Сухушин. 07.00.02. – Одеса, 2006.
3. Рєєнт О.П. Вказ. праця. – С.8.
4. ЦДІА. - Ф.707. – Оп. 3. – Спр.8.
5. Там само. - Арк. 95, 95а,б,д.
6. ЦДІА. - Ф. 442. - Оп. 528. – Спр. 489 за 1890 – 1894 рр.
7. Там само. – Арк. 2-51.
8. Там само. – Арк. 62-67.
9. ЦДІА. - Ф. 442. – Оп. 45. – Спр. 566 за 1868 р.
10. ЦДІА. - Ф. 442. – Оп. 32. – Спр. 237 за 1856 – 1860 рр. - 302 арк.
11. ЦДІА. - Ф. 316. – Оп. 1. – Спр. 7.
12. ЦДІА. - Ф. 1191. – Оп. 1. – Спр. 2 за 1879 р. - 304 арк.
13. Заусцинский П.Ф. История кодификации русского военного законодательства / П.Ф. Заусцинский. – СПб., 1908. – С. 4.
14. Государственное право важнейших европейских государств. – СПб., 1895. – С. 319.
15. Див.: Мезеря О.А. Аномальні прояви повсякденного життя військовослужбовців українських губерній Російської імперії в період реформування держави (друга половина XIX століття) / О.А. Мезеря // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. редактор О. Я. Пилипчук. Вип. 50. – 2010. – С. 120-126.
16. Там само. – С. 122.
17. Месснер Є. Російські офіцери / Є. Месснер. – Буенос-Айрес, 1959. – С. 31.
18. Мигачев Ю.И. Правовой статус военнослужащих русской армии конца XIX – начала XX столетий / Ю.И. Мигачев // Право в Вооружённых силах. – 1999. – №1. – С. 36.
19. Зайончковский П.А. Самодержавие и русская армия на рубеже XIX-XX столетий. 1881-1903 / П.А. Зайончковский. – М.: Мысль, 1973. – С. 179.
20. Там само.
21. Там само. – С. 179-180.
22. Вересаев В.В. Собр. соч. в пяти томах / В.В. Вересаев. – Т. 3. – М., 1963. – С. 133-135.
23. Итоги войны. Отчёт генерал-адъютанта Куропаткина. – Т. 4. – С. 192.
24. Зайончковский П.А. Вказ. праця. – С. 239-240.
25. Егоров Е. Военные рассказы (Рассказы, шаржи и статьи, заметки) / Е. Егоров. – Изд. 3-е. – Пг., 1915. – С. 8.
26. Зайончковский П.А. Вказ. праця. – С. 246.
27. ЦДІА. – Ф. 733. – Оп. 3. – Спр. 1883.– Арк. 10.
28. ЦДІА. – Ф. 733. – Оп. 2. – Спр. 2293. – Арк. 2.

Мезеря А.А. Военные реформы в украинских губерниях второй половины XIX – начала XX веков в контексте повседневности.

Рассмотрены актуальные аспекты соотношения реформ российской армии середины XIX – начала XX веков в плоскости повседневности украинской жизни.

Ключевые слова: военные реформы, офицерский состав, повседневность, аномалии повседневной жизни украинцев в вооружённых силах Российской империи, пьянство.

Mezerya A.A. Military reforms in the Ukrainian provinces of the second half of XIX - early XX centuries in the context of everyday life.

The actual aspects of Russian army the middle of the XIX – early XX centuries reforms correlation in the context of everyday Ukrainian life are examined.

Key words: military reforms, officers, everyday life, anomalies of everyday life in the Ukrainian military forces of the Russian Empire, drunkenness.

УДК 930+94

Михайлюк В.П., Болотських М.В.

**НАУКОВІ ДОРОБКИ ВЧЕНИХ-АГРАРІЇВ З ПРОБЛЕМ
ЕКОЛОГІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА (90-і рр. ХХ ст. –
2005 р.)**

Проаналізовано основні праці науковців-аграріїв з екологічних проблем ведення сільського господарства наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Ключові слова: наукові праці, вчені-аграрії, екологічні проблеми, сільське господарство.

Безпека країни, життєдіяльність, добробут, здоров'я людей залежать не тільки від характеру державного устрою, політики певного уряду, розвитку народного господарства, а й від екологічної ситуації, тобто від гармонійності та оптимальності взаємовідносин у багатоплановій системі "суспільство – природа". Тому наша стаття присвячена аналізу наукових праць вчених-аграріїв з проблем екології сільського господарства упродовж 90-х рр. ХХ ст. – 2005 р.

Наукові доробки вчених-аграріїв з проблем екології сільського господарства ми поділили на сім груп.

1. Першу групу праць становлять публікації з питань розвитку громадянського суспільства, статусу і діяльності політичних партій та громадських об'єднань, в яких розкриваються проблеми екології [1].

До другої групи віднесені дослідження з проблем розвитку агропромислового комплексу і здійснення аграрної та земельної реформ [2]. Вони дають загальне уявлення стосовно проблем переходу сільськогосподарської галузі на рейки ринкової економіки, етапи, форми і методи здійснення цього процесу. Визначена мета та завдання цих доробок не торкалися проблем еколого-соціального плану, але в них до деякої міри розглянуті питання соціального розвитку сучасного села.

2. Третю групу становить широке коло публікацій 80-90-х років ХХ – початку ХХ століття, що розкривають основи та суть загальної екології, досліджують причини поглиблення кризових явищ в Україні та дають деякі рекомендації практичного плану стосовно ліквідації наслідків екологічних катастроф [3].

До четвертої групи відносяться публікації з проблем сільськогосподарської екології. Вони поділяються на загальні [4] і конкретні, що дають уявлення про стан екологічної ситуації в агропромисловому комплексі та специфічні екопроблеми в аграрній сфері, зокрема охорони сільськогосподарських угідь від забруднення [5]. Ряд праць з досліджуваної проблеми присвячено розкриттю призначення та функціонуванню мережі агроекологічних систем [6].

П'ята група публікацій, що аналізується, відноситься до категорії еколого-філософських, що висвітлюють взаємовідносини людини з природою та значення екологічної культури [7].

Шосту групу становлять публікації з питань зовсім молоді науки – соціальної екології [8]. Ці науково-методичні здобутки дають можливість зрозуміти фундаментальні причини суперечності між суспільством та природою, що породили сучасну глобальну екологічну кризу, та можливості їх подолати.

Особливу сьому групу посідають дослідження вчених-істориків [9]. Ці дослідження мають як свої здобутки, так і вади. Серед перших – вивчення проблем, що піднімалися у перших проаналізованих шести групах досліджень, не у статиці, а в динаміці. Друге стосується підходів, які вимагали від авторів більш технологічних, ніж історичних, підходів у силу потреб переломного періоду 80-90-х років ХХ століття. Більше того, ці праці стосувалися саме загальних еколого-соціальних проблем, не виокремлювали аграрну галузь.

Певні аспекти досліджуваної теми в межах першої половини 90-х років ХХ століття висвітлені у докторській дисертації С.І. Васюти "Соціально-екологічні проблеми України. 70-90-х рр." [10]. Автор переслідував мету дослідити політичні та соціально-економічні проблеми генезису кризового стану природного середовища України внаслідок посилення негативного антропогенного впливу на нього протягом 70-90-х років ХХ століття.

У другому розділі дисертації виділено параграф другий "Стан і перспективи національної екологічної політики в період державної розбудови", в якому проаналізовано умови формування екополітики напередодні і після здобуття Україною незалежності. Обґрунтовано висновок, що умови національно-державного відродження в Україні створили об'єктивні можливості для розробки комплексу заходів щодо забезпечення екологічної безпеки та ліквідації наслідків еколого-економічної кризи. У шостому параграфі третього розділу – "Виснаження земельних ресурсів та зусилля по їх відтворенню" – висвітлена історія використання та охорони родючих угідь України та сформульовані рекомендації щодо рентабельного використання земельних угідь в умовах розвитку різних форм власності в аграрній сфері економіки сучасної України.

3. Особливий п'ятий розділ "Новий етап у розвитку екологічного руху в контексті національно-державного відродження України" монографії М.О. Алексієвець "Екологічний рух в Україні" [11] присвячений історії формування і розвитку екологічного руху напередодні та після проголошення Україною державної незалежності. Проаналізовано умови формування і розвитку екологічного руху, розглянуто особливості та ознаки екологічного руху, висвітлено різноманітні форми діяльності громадських природоохоронних організацій і товариств, їх специфіку й основні тенденції розвитку в умовах становлення сучасної української держави, визначено роль екологічного руху у природоохоронній справі.

4. Характер і загрозливі масштаби екологічної кризи на початку 90-х років ХХ століття в Україні стали наслідком нераціонального використання природних багатств, зневажання владою екологічних прав громадян. Дослідниця доводить, що національне відродження України створило умови для активізації громадської природоохоронної активності населення, розробки і реалізації нової державної екологічної політики, яка знайшла своє відображення у постанові Верховної Ради УРСР "Про екологічну обстановку в республіці та заходи по її докорінному поліпшенню" (1990 року), Законі УРСР "Про охорону навколишнього середовища" (1991 року) і, безпосередньо, у Концепції державної програми

охорони навколишнього природного середовища і раціонального використання природних ресурсів України (1991 року).

5. Окремі параграфи проблемам екологічної безпеки в Україні ("Проблеми охорони природи в 60-80-ті роки ХХ століття", "Екологія в Україні у 90-ті роки ХХ ст.: стан і проблеми") присвячені в монографії Л.В. Ковпак "Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945-2000 рр.)" [12]. В них вказані екологічні чинники, які мають важливий вплив на здоров'я населення, висловлюються рекомендації щодо поліпшення екологічної ситуації.

У п'ятому параграфі першого розділу розкриваються проблеми охорони природи в 60-80-ті роки ХХ століття. Значна увага приділена питанням загострення проблем екології у зв'язку із пожежею і аварією на реакторі Чорнобильської АЕС, що трапилась вночі 26 квітня 1986 року.

Важливі аспекти дослідження екологічних проблем висвітлені у праці "Управління у сфері охорони довкілля та природокористування в Україні: проблеми та шляхи їх вирішення" [13]. В публікації розкрита суть проекту "Екологічна демократія в Україні", вміщено Указ Президента України "Про заходи щодо підвищення ефективності державного управління у сфері охорони навколишнього природного середовища та використання природних ресурсів" від 15 вересня 2003 року, виділені розділи: "До питання вдосконалення управління охороною довкілля та використання природних ресурсів", "Правове регулювання реалізації екологічного управління в Україні та контроль над виконанням екологічної політики в Україні", "Фінансові механізми управління охороною довкілля та природокористуванням в Україні", "Екологічна демократія в Україні: проблеми співробітництва в екологічній сфері. Результати експертного опитування". Вміщено "Положення про Міністерство охорони навколишнього природного середовища України".

У вказаних розділах аспекти проблеми розглядаються відповідно до принципів історизму в певних хронологічних рамках.

У праці наведені матеріали про рівень співробітництва між органами державної влади, зокрема державними адміністраціями і органами місцевого самоврядування, про участь громадськості у контролі за здійсненням державної програми екологічної безпеки.

Водночас в ній мало, по-суті тезисно, викладено питання про нормативно-розпорядчі акти органів центральної виконавчої влади та місцевих рад, про заходи, які проводяться громадськими екологічними організаціями (по суті це показано лише на прикладах функціонування Всеукраїнської екологічної громадської організації "МАМА 86", представники якої є авторами праці).

Проблеми сільськогосподарської екології комплексно досліджуються співробітниками науково-дослідних закладів Української академії аграрних наук та вищих навчальних закладів, які готують кадри для агропромислового комплексу.

На базі Інституту аграрної економіки у жовтні 1993 року проведено Міжнародний симпозіум економістів-аграрників "Аграрні реформи в країнах СНД, Центральної і Східної Європи при переході до ринкових відносин", який був скликаний за ініціативи Міжнародної асоціації економістів-аграрників. У 1994-1995 роках Інститут аграрної економіки УААН разом з науково-технічною спілкою України, Селянською спілкою України, Асоціацією фермерів України провів практичні конференції "Аграрний менеджмент в Україні", "Економічні та соціальні проблеми розвитку АПК", "Проблеми інформатизації агропромислового виробництва України в умовах ринкових відносин" [14]. На конференції діяла

спеціальна секція "Екологічні проблеми розвитку аграрної сфери економіки України".

6. Фундаментальними є дослідження про генетичну еколого-субстантивну класифікацію ґрунтів України на видовому рівні з морфолого-генетичною та параметричною за властивостями діагностикою. На її основі розроблено Концепцію екологічного нормування допустимого антропогенного навантаження на ґрунтовий покрив та проект Державної наукової програми збереження ґрунтового покриву і підвищення родючості ґрунтів [15].

Безпосередню участь у розробці стратегії та шляхів здійснення земельної реформи беруть вчені Інституту землеустрою УААН, які брали безпосередню участь у підготовці Земельних кодексів України 1990, 1992, 2001 років, Законів України "Про плату за землю", "Про охорону земель", "Про селянське (фермерське) господарство", "Національної програми охорони земель України до 2010 року", а також методики бонітування ґрунтів, економічної та грошової оцінки земель України; виконують дослідження і розробки щодо екологічно збалансованих систем землекористування, здатних забезпечити стабільність ґрунтово-біологічних екосистем, відновлення розширеної родючості ґрунтів, моделей ландшафтного землеустрою, створення всеукраїнської автоматизованої системи збирання, збереження та використання інформації про кількісний і якісний стан земельного фонду й оцінки земель для потреб прогнозування, планування та проектування заходів, спрямованих на поліпшення, збереження і використання земельних ресурсів [16].

Науковці Інституту землеробства УААН розробляють проблеми про сучасні високопродуктивні системи землеробства, технології культур, у тому числі у польовому кормовиробництві та лучно-пасовищному господарстві, що забезпечують інтенсивне використання землі при дотриманні екологічної безпеки агроландшафтів.

7. Під керівництвом Інституту землеробства розроблено Концепцію та наукові основи раціонального використання земельних ресурсів, впровадження якої забезпечує підвищення родючості ґрунтів, покращенню екологічного стану довкілля. У широких масштабах ця розробка опрацьовується в господарствах Обухівського, Таращанського та Кагарлицького районів Київської області, де й досі відчутні наслідки катастрофи на Чорнобильській АЕС.

Науковці Інституту захисту рослин розробляють концептуальні питання захисту рослин в умовах реформування сільського господарства і ринкових відносин, рекомендації щодо багатопільної оптимізації інтегрованого захисту сільськогосподарських культур, способи ефективного використання природних мікро-біологічних регуляторів чисельності шкідливих організмів, раціонального застосування нових пестицидів та формування їхнього асортименту, удосконалення методів виявлення, локалізації та ліквідації вогнищ карантинних об'єктів [17].

Науковці Інституту агроекології та біотехнології проводять дослідження щодо шляхів формування сталих агроєкосистем з метою перетворення сільського господарства України на конкурентно-спроможну, високоефективну, екологічно безпечну галузь, біологізації сільськогосподарського виробництва, оцінки потенційно небезпечних джерел забруднення агроландшафтів радіонуклідами [18].

8. Про суть та шляхи здійснення екологічної політики в агропромисловому комплексі значна увага приділяється у працях науковців Інституту аграрної економіки УААН: "Власність у сільському господарстві", "Розвиток форм господарювання на селі", "Мотивація робочої сили", "Формування, розвиток та розміри фермерських господарств в Україні",

"Сучасна аграрна політика України: проблеми становлення", "Підприємство в аграрній сфері економіки", "Соціальне відродження села", які опубліковані у 1992-1998 роках.

У колективній монографії "Реформування та розвиток підприємств агропромислового виробництва" спеціальний параграф присвячений питанням раціонального використання земельних ресурсів. В ньому містяться рекомендації щодо шляхів збереження родючості ґрунтів, бережливого їх використання [19].

Результати наукових досліджень використовуються науковцями Інституту аграрної економіки при підготовці законопроектів і нормативних актів. У 1993-1995 роках майже 50 працівників брали участь у розробці "Концепції аграрної політики в Україні", "Програми земельної реформи в Україні", проекту Земельного кодексу України, підготовці проектів Законів України "Про плату за землю", "Про внесення змін і доповнень до Закону України "Про ціни і ціноутворення", "Про оренду землі", "Про іпотеку (заставу) землі", "Про сільськогосподарську кооперацію".

9. Значний внесок у розробку проблем екологічних вимог при використанні земельних ресурсів вносять науковці Національного аграрного університету.

10. Науковці агрохімічного факультету підготували у 1992-1996 роках підручники та навчальні посібники про основи загальної екології, основи екологічних знань та опублікували монографію "Научные основы экологического земледелия". Вчені факультету механізації сільського господарства у 1995 році видали навчальний посібник "Промислова екологія". Викладачі лісогосподарського факультету видали колективну монографію "Сільськогосподарська екологія".

11. У 1994 році опубліковано спеціальний випуск збірника наукових праць Національного аграрного університету "Экологическое обоснование применения удобрений в севооборотах Лесостепи Украины" (за матеріалами наукової конференції по вказаній проблемі) [20].

12. У 2005 році серед основних напрямів наукової діяльності Національного аграрного університету пріоритетне місце займали питання біологізації сільського господарства і охорони природи та екобіотехнології.

13. В Українському науково-дослідному інституті сільськогосподарської радіології, який є підрозділом Національного аграрного університету, розроблена комплексна програма виробництва чистої продукції для харчування дітей на територіях, що постраждали унаслідок Чорнобильської катастрофи (в рамках Національної програми "Діти України") [21].

14. Проблеми поводження з відпрацьованим ядерним паливом і радіоактивними відходами в Україні розробляють науковці Інституту геохімії навколишнього середовища НАН України. Вони пропонують створити в зоні Чорнобильської катастрофи геологічне сховище [22]. Вони ініціювали прийняття Верховною Радою України відповідного закону України.

Певні аспекти, пов'язані із екологічною безпекою України, досліджують науковці Інституту фізіології рослин і генетики НАН України – вивчення процесів мінерального живлення рослин; нові інтенсивні технології вирощування і зберігання сільськогосподарської продукції. Науковці інституту провели дослідження, пов'язані з генетичною загрозою наслідків аварії на Чорнобильській АЕС [23].

Науковці-аграрії не лише досліджують проблеми екологічної безпеки України, а й беруть активну участь у впровадженні розроблених рекомендацій у сільськогосподарське виробництво.

В цілому науковці Української академії аграрних наук та Національного аграрного університету в 1991 — першій половині 2003 року підготували і надіслали у відповідні органи, установи, господарства понад 1100 науково-методичних розробок, в яких містилися рекомендації щодо організації та проведення інвентаризації та грошової оцінки землі та майна, оформлення сертифікатів, виділення земельних ділянок для осіб, які вирішили стати фермерами, розвитку орендних відносин, здійснення моніторингу земель, ведення земельного кадастру, раціонального використання земельних ресурсів, охорони і відтворення родючості ґрунтів тощо.

Отже, поряд із законодавчими і нормативними актами існували науково-методичні розробки (посібники, рекомендації) щодо організації та здійснення конкретних завдань земельної реформи. Це сприяло цілеспрямованому їх виконанню.

Таким чином, аналіз здобутків науковців-аграріїв з проблем екології сільського господарства дозволяє дійти висновків: тема є багатоаспектною, торкається найголовнішого – буття людини; підняті проблеми знайшли досить об'ємне відображення у спеціальній літературі; розпочали загальний науковий пошук вивчення еколого-соціальних питань вчені історики; виникла нагальна потреба дослідити означені проблеми і в суто аграрній сфері.

Л і т е р а т у р а

1. Угрин Л.Я. Екологічний рух України: особливості і тенденції розвитку / Л.Я. Угрин // Вісник Львівського університету. Серія суспільних наук. Вип. 30. – Львів: Світ, 1992. – С.12-13; Базовкіна С. Партії та громадські об'єднання України / С. Базовкіна, В. Кремень. – К.: Либідь, 1992. – 268 с.; Угрин Л.Я. Екологічні організації, рухи та партії в системі суспільних об'єднань України. Дис... канд. політ. наук / Л.Я. Угрин. – Львів, 1994. – 205 с.; Розбудова громадянського суспільства в Україні (історико-політичне дослідження) [Л.Ю. Беренштейн, П.П. Панченко, О.П. Реєнт, С.С. Коломієць та ін.]. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1999. – 213 с.; Богомаз К. Політичні партії і громадські організації України / К. Богомаз. – К.: Знання, 1992. – 276 с.; Колодій А. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади та соціокультурні передумови демократичних трансформацій в Україні / А. Колодій. – Львів: "Червона калина", 2002. – 276 с.; Моргун В.А. Суспільно-політичні проблеми розбудови громадянського суспільства в незалежній Україні: історичний аспект / В.А. Моргун. – Донецьк: Дон. нац. у-т, 2004. – 431 с. тощо.
2. Кропивко О.М. Громадські об'єднання України в реформуванні аграрного сектора АПК (1991-1995 роки). Дис... канд. іст. наук / О.М. Кропивко. – К.: КДУ, 1997. – 193 с.; Кривчик Г.Г. Соціальний розвиток українського села в 60-80-ті рр. ХХ ст. Дис... д-ра іст. наук / Г.Г. Кривчик. – Дніпропетровськ, 2002. – 414 с.; Живора С.М. Аграрна реформа в Україні (1991-2001 роки). Дис... канд. іст. наук / С.М. Живора. – Запоріжжя, 2002. – 212 с.; Корнієнко В.В. Здійснення земельної реформи в Україні (1990-2002 рр.): історичні уроки та наслідки. Дис... канд. іст. наук / В.В. Корнієнко. – Луганськ, 2003. – 214 с.; Падалка С.С. Аграрна політика в Україні: формування, шляхи реалізації та соціально-економічні наслідки (II пол. 60-х – 80-ті рр. ХХ ст.). Дис... д-ра іст. наук / С.С. Падалка. – Донецьк, 2005. – 397 с.; Зиза М.М. Зміни виробничих відносин в українському селі (друга половина ХХ – початок ХХІ століття): історичний аспект. Дис... канд. іст. наук / М.М. Зиза. – Луганськ, 2005. – 227 с.
3. Голубець М.А. Актуальные проблемы экологии / М.А. Голубець. – К., 1984. – 316 с.; Шибко В.Я. Экология и политика / В.Я. Шибко. – К.: Либідь, 1991. – 114 с.; Білявський Г.О. Основи загальної екології / Г.О. Білявський, Р.С. Фурдуй. – К.: Либідь, 1993. – 272 с.; Білявський Г.О. Основи екологічних знань / Г.О. Білявський, Р.С. Фурдуй. – К.: Либідь, 1997. – 198 с.; Корсак К. Основи екології / К. Корсак, О. Плахотник. – К.: МАУП, 2000. – 240 с.; Крисаченко В.С. Екологія. Культура. Політика. Концептуальні засади сучасного розвитку / В.С. Крисаченко, М.І. Хилько. –

- К., 2002. – 590 с.; Шмандій В.М. Управління природоохоронною діяльністю / В.М. Шмандій, І.О. Солошич. – К., 2004. – 296 с.
4. Сільськогосподарська екологія [Макушко В.С., Мельничук Д.О., Вальвас В.С.]. – К.: Урожай, 1991. – 254 с.; Научные основы экологического земледелия [Круть В.М., Фесенко Г.Г., Шикль Н.К. и др.]. – К.: Урожай, 1995. – 197 с.; Царенко О.М. Еколого-економічні проблеми розвитку агропромислового виробництва / О.М. Царенко. – К., 1998. – 294 с.; Мордвінов О.Г. Природокористування в аграрній сфері перехідної економіки України / О.Г. Мордвінов. – Ніжин, 2000. – 188 с.
 5. Генсірук С.А. Еколого-економічні аспекти природокористування / С.А. Генсірук, М.С. Ніжник, В.С. Міщенко. – К., 1982. – 524 с.; Плішко А.А. Охорона сільськогосподарських угідь від забруднення / А.А. Плішко, М.І. Майстренко. – К., 1985. – 178 с.; Іванух Р. Шляхи підвищення сталості землеробства і стабільного нарощування його продукції / Р. Іванух. – Економіка Радянської України. – 1989. – № 5. – С. 14-21; Екологічно-економічні аспекти формування ресурсного потенціалу (АПК) [Ред. Тихонов А.Г.]. – К., 1995. – 104 с.; Трегобчук В.М. Екологічні аспекти аграрної політики / В.М. Трегобчук, Н.М. Сорока, Д.Ф. Крисанов // Сучасна аграрна політика: проблеми становлення. – К., 1996. – С. 174-190; Трегобчук В. Регіональні аспекти екологічної політики у сфері аграрного природокористування і охорони навколишнього середовища / В. Трегобчук // Економіка України. – 1999. – № 12. – С. 25-31; Стан екології земельних ресурсів України // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Збірник наукових праць. Випуск третій. – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – С.207-219; Болотских М.В. Особенности распространения тяжелых металлов, микро- и радиоактивных элементов в ландшафтах Донбасса / М.В. Болотских и др. – Луганск: ОАО "ЛОТ", 2004. – 196 с.; Саржан А.О. Екологічна ситуація в Донбасі (80-ті – початок 90-х років ХХ століття) / А.О. Саржан // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Збірник наукових праць. Випуск третій. – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – С. 214-218; Влияние технологических особенностей на предупреждение кризисных ситуаций в земледелии (в условиях бассейна реки Северский Донец) [Ю.И. Усатенко, М.В. Орешкин, М.В. Болотских та ін.]. – Луганск: Глобус, 2005. – 194 с.; Совершенствование технических средств обработки почвы как фактор предотвращения катастрофических ситуаций в земледелии [М.В. Орешкин, В.Е. Кириченко, М.В. Болотских, В.А. Белодедов]. – Луганск: Глобус, 2006. – 148 с.
 6. Сталий розвиток агроекологічних систем. – К., 1998. – 235 с.; Розбудова екомережі України. Програма розвитку ООН (проект екомережі) [Ред. Сосенко Ю.Р.]. – К., 1999.
 7. Гиренко Ф.И. Экология. Цивилизация. Юносфера / Ф.И. Гиренко. – М., 1987. – 234 с.; Алексеенко И.Р. Последняя цивилизация?: Человек. Общество. Природа / И.Р. Алексеенко, Л.В. Кейсевич. – К., 1997. – 528 с.; Людина і довкілля. У 2-х книгах (Міжнародний фонд "Відродження") [В.С. Крисаченко (упоряд.)]. – К.: Заповіт, 1996. – Книга 1. Природа і людиність України в пам'ятках світової і національної культури. – 432 с., Книга 2. Людина і довкілля в українській духовності. – 432 с.; Крисаченко В.С. Екологічна культура / В.С. Крисаченко. – К., 1996. – 272 с.
 8. Адаменко О.М. Соціальна екологія / О.М. Адаменко. – Івано-Франківськ, 1999. – 352 с.; Соціальна екологія [За ред. Л.П. Царика]. – Тернопіль, 2002. – 157 с.; Салтовський О.І. Основи соціальної екології / О.І. Салтовський. – К., 2006. – 212 с.
 9. Добробог Л.М. Діяльність державних установ і громадських об'єднань Донбасу по охороні навколишнього природного середовища. 1986-1992 роки. Дис... канд. іст. наук / Л.М. Добробог. – Донецьк, 1994. – 186 с.; Панченко П.П. Аграрна історія України / П.П. Панченко, В.П. Славов, В.А. Шмарчук. – К., 1996. – 360 с.; Васюта С.І. Соціально-екологічні проблеми України (70-90-ті рр.). Дис... д-ра іст. наук / С.І. Васюта. – К., 1996. – 315 с.; Алексієвець М.О. Екологічний рух в Україні (історичний аспект). Дис... канд. іст. наук / М.О. Алексієвець. – Чернівці, 1999. – 167 с.; Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945-2000 рр.) / Л.В. Ковпак. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2003. – 159 с.; Українське село в контексті політики тоталітарної держави (60-80-ті роки ХХ ст.). – К.: Український центр духовної культури, 2002. – 160 с.
 10. Васюта С.І. Соціально-екологічні проблеми України 70-90-х рр. Автореф. дис... д-ра іст. наук / С.І. Васюта. – К., 1996. – 36 с.

11. Алексієвець М.О. Екологічний рух в Україні (історичний аспект) / М.О. Алексієвець. – Тернопіль: Лілея, 1999. – 276 с.
12. Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945-2000 рр.) / Л.В. Ковпак. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2003. – 217 с.
13. Управління у сфері охорони довкілля та природокористування в Україні: проблеми та шляхи їх вирішення [Білобрат О., Котляренко В.]. – К., 2003. – 183 с.
14. Звіт Української академії аграрних наук. 1991-1995. – К., УААН, 1996.
15. Звітна доповідь президента УААН Зубця М.В. "Про підсумки діяльності Української академії аграрних наук за 2001-2005 роки та основні завдання на перспективу". Стенограма звітно-виборчих зборів 30-31 березня 2006 р. – 24 с.
16. Ситник В.П. Завдання наукових установ УААН щодо організації наукового менеджменту у сфері інтелектуальної власності та маркетингу інновацій / В.П. Ситник // Економіка АПК. Міжнародний науково-виробничий журнал. – № 1. – 2005. – С. 7.
17. Хто є хто. Економіка. Культура. Наука. Випуск IV. 2002-2003. – С. 25.
18. Київський літопис ХХІ століття. Визначні імена та підприємства України. Хто є хто. – К., 2000. – С. 80-81.
19. Реформування та розвиток підприємств агропромислового виробництва. – К.: УААН, 2003. – 132 с.
20. Проблеми екології у вузівських курсах гуманітарних дисциплін. – К.: Національний аграрний університет, 2000. – С. 58-59.
21. Поточний архів Національного аграрного університету. Звіт про роботу у 2005 році. – С.40-43.
22. Поточний архів Інституту геохімії навколишнього середовища НАН України. Звіт про розробку наукової програми "Проблеми з відпрацьованим ядерним паливом і радіоактивними відходами". – 2006. – Лютий.
23. Поточний архів Інституту фізіології рослин і генетики НАН України. Звіт про діяльність інституту у зв'язку із 55-річчям існування (1946-2001). – 2001. – Грудень.

Михайлюк В.П., Болотских М.В. Научные разработки учёных-аграрников по проблемам экологии сельского хозяйства (90-е гг. ХХ в. – 2005 г.).

Проанализированы основные работы учёных-аграриев по экологическим проблемам ведения сельского хозяйства в конце XIX – в начале XX в.

Ключевые слова: научные работы, учёные-аграрии, экологические проблемы, сельское хозяйство.

Mikhaulyuk V.P., Bolotskikh M.V. Scientific works of scientists-agrarians on the problems of ecology of agriculture (90th years of XX century - 2005).

The main works of scientists-agrarians on the ecological problems in agriculture in the end of XIX – the beginning of XX century are analyzed.

Key words: scientist works, scientists-agrarians, ecological problems, agricultural.

Михайлюк Віталій Павлович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Болотських Михайло Васильович – кандидат історичних наук, перший заступник міністра з надзвичайних ситуацій України.

Рецензент: **Сергієнко Ю.Г.**, док. істор. наук, професор.

Стаття подана 11.08.2011

Михайлюк В.В.

**ДЕКЛАРАЦІЇ ТА РЕАЛІЇ ЗМІН СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВОГО ТА
МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО СТАНУ ІНВАЛІДІВ
ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ У ВІДБУДОВІ ДОНБАСУ В
1943 – 1945 РР.**

Розглянуті політико-правові та соціальні наслідки реабілітації та залучення інвалідів Великої Вітчизняної війни до процесу післявоєнної відбудови Донбасу.

Ключові слова: інваліди Великої Вітчизняної війни, інвалідність, морально-психологічний стан, соціально-побутові умови, відбудова Донбасу.

Буремні роки Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. позначилися як на економіці держави, так і особливо на соціальному та морально-психологічному стані тих, хто прийняв в ній участь. Особливо це стосувалося і стосується такої соціальної категорії, як інваліди бойових дій.

Дослідження багатьох проблем Великої Вітчизняної війни показують, що саме соціальний аспект з відомих причин (насамперед, відсутність матеріальних можливостей), не дозволяв у повній мірі врегульовувати питання соціального та психологічного характеру стосовно такої категорії населення, як інваліди цієї війни [1].

Саме цю проблему без претензій на всю повноту викладу і порушив автор статті, що пропонується для публікації.

У 1943 р. почалося визволення України та усього Радянського Союзу, і тоді постала проблема: а хто ж буде відроджувати та оновлювати економіку, сільське господарство та промисловість, культуру та духовність держави.

Виникло і питання про ті кадри, які ще у 30-х рр. були гаслом: «Кадры решают все». Саме з цієї найголовнішої проблеми, яка розглядалася у кожній державі, що брала участь у тій страшній війні, і розпочинається вивчення суті та обумовлюється актуальність проблеми.

Потреби відбудови розрушеного у ході війни економічного потенціалу призвели до залучення державою тієї категорії суспільства, яка могла взяти в цьому участь. Серед цієї верстви у силу того, що основні людські ресурси були задіяні у військових діях у 1944 та подальших роках, партійно-державний апарат зробив особливу ставку на залучення військових поранених та фізично постраждалих у війні.

Звідсіля можна стверджувати, що не можуть залишитись без уваги ті люди, у яких війна відібрала не лише батьків чи дітей, друзів чи дах над головою, але ще й можливість на продовження повноцінного життя, а саме, інваліди Великої Вітчизняної війни. Сотні тисяч, або навіть мільйони військових та простих жителів на території України зазнали фізичних тортур. Деякі з них залишились без рук чи ніг, та назавжди стали вирізнитися від інших людей.

Вказана категорія до теперішнього часу, як правило, не уособлюється однозначно громадським суспільством. Саме зазначене надає можливість розглянути життя інвалідів війни з кардинально нової точки зору, користуючись історичними методами, серед яких основну роль буде відігравати напрям, що має просту назву «історія повсякденності». Це й постало одним з основних завдань даної публікації.

На думку автора, у цьому сенсі, можливо навести досить переконливі вислови В.Сарбея, проголошені у доповіді «За народознавчу історію України» на Всеукраїнській науковій конференції «Історична наука на порозі XXI ст.: підсумки та перспективи», що відбулася 15–17 листопада 1995 р. у Харкові, які цитує, зокрема, О.Удод у виступі «Історія повсякденності як методологічна проблема»: «Сьогодні, коли незалежна, суверенна Україна стоїть на соціальному роздоріжжі, суспільство потребує найґрунтовнішого, найвсебічнішого відображення та осмислення історичного минулого. Сама українська наука, майже двохсотрічна за віком, історіографія є достатньо зрілою, щоб взятися за створення новаторської за змістом і формою узагальнюючої праці з історії України, її корінного народу, її національних меншин. Це має бути історична праця, в якій би, насамперед, знайшли всебічне і комплексне відображення всі три найголовніші сторони (соціально-економічна, політична та духовно-культурна) багатовікового життя одного з найбагатолюдніших у Європі етносів – українського» [2].

З огляду на це, О.Удод дає узагальнююче визначення історії повсякденності - це людинознавча історія, а її актуальність зумовлена кількома групами факторів: 1) методологічна, або власне наукова актуальність; 2) світоглядна, або гносеологічна актуальність; 3) політична, або праксеологічна значущість історії повсякденності [3]. Слід підкреслити, що ці постулати особливо значимі для зображення як людини загалом, так і осіб, які потерпіли за часів війни, й, особливо інвалідів.

Історія повсякденності щодо інвалідів Великої Вітчизняної війни – це, перш за все, процес олюднення побуту, психологізація щоденного життя, ставлення інваліда до побутових проблем, до влади, держави і суспільства в цілому через призму особистісного сприйняття умов життя. Цей підхід, при дослідженні повсякденного життя інвалідів вказаного періоду, спонукає показати спочатку, як жили інваліди (на рівні конкретних особистостей, які не залишили власного відбитку в ході історії), що їх оточувало, як еволюціонувало повсякденне життя, а потім пояснити взаємозв'язок з економічним та політичним життям, щоб вийти на світоглядні висновки щодо гуманності (антигуманності) того чи іншого суспільства. Доля людини у конкретному суспільстві – це найоб'єктивніший критерій гуманності держави.

Іншим важливим моментом у розробці даної проблеми можна виділити відношення суспільства, в якому інваліди знаходились, до них самих. Основна увага може бути приділена державним програмам реабілітації інвалідів, соціальним пільгам, які їм надавалися, можливостям останніх брати безпосередню участь у відновленні держави, яка тільки оговтувалась від страшної війни.

В українській історіографії є роботи, що заслуговують на увагу при розгляді даної теми. Серед сучасних досліджень можна виділити праці П.Доброва, Т.Вронської, Л.Ковпака, О.Перехрест, О.Латиш, О.Клименко та багатьох інших.

Слід зауважити, що першочерговим завданням державних органів влади на завершальному етапі Великої Вітчизняної війни постало питання про залучення інвалідів війни до участі у відбудові народного господарства. Його вирішення розпочалося з власне реабілітаційного «відродження» цієї категорії населення.

Воно проводилося насамперед на основі партійно-державних директив: РНК СРСР «Про працевлаштування інвалідів Вітчизняної війни» (6 травня 1942 р.), «Про залучення на період війни інвалідів третьої групи, які отримують по державному страхуванню, на роботу в підприємствах і установах» (28 серпня

1942 р.); РНК УРСР і ЦК КП(б)У «Про працевлаштування, виробниче навчання й матеріально-побутове обслуговування інвалідів Вітчизняної війни» (23 лютого 1943 р.) тощо.

Значну роль при цьому відігравала й соціальна допомога населення, яка ініціювалася «з народу». Так, у Ворошиловградській (нині – Луганській) області зареєстровані масові випадки організації шпиталів у будинках. Зокрема, відразу ж після звільнення жителями Жовтневого району м. Ворошиловграда влаштували у своїх будинках по 5-6 ліжок, та розбирали по будинках 109 поранених бійців і командирів Червоної Армії, здебільшого потенційних інвалідів другої і третьої груп.

Приватні особи й церква ініціювали різного роду збори пожертвувань, але частіше «добровільно-примусова» ініціатива проявлялася від місцевих партійних органів, комсомолу або профспілок. У багатьох містах ці організації й місцеві військкомати намагалися забезпечити додаткову підтримку інвалідів. Проте села, де проживало більше 50% усіх інвалідів, залишилися практично ні з чим. У сільській місцевості полегшити нестачу продуктів були покликані селянські каси взаємодопомоги. Але вони, по-перше, утворювалися не у всіх населених пунктах, та, по-друге, були вже перевантажені допомогою вдовам й сиротам.

Державні органи влади прийняли ряд постанов та законів, що мали охороняти права цих людей, ввели для них певні пільги. Для інвалідів були встановлені спеціальні пенсії, що мали гарантувати їм прожитковий мінімум. Постановами та розпорядженнями облвиконкомів ці люди були звільнені від і необхідності сплачувати обов'язкові для всіх інших податки. Фронтовики — інваліди війни, які були нагороджені бойовими орденами, мали отримувати додаткові грошові винагороди (щомісяця). Вони також зараховувалися у першу чергу на нормоване обов'язкове постачання продуктами харчування та промисловими товарами тощо. Але багато в чому ті рішення та постанови залишалися на папері до кінця війни.

Пенсій, які виплачувалися інвалідам першої групи, тобто нездатним до праці й потребуючим стороннього догляду, не вистачало ні на що. Дві інші групи одержували ще менше. Держава зробила ставку на активну підтримку інвалідів їх родинами й навіть вимагала її від дружин, використовуючи «морально-педагогічні» розповіді, що публікувалися в жіночих журналах.

Важливу роль відіграла підготовка інвалідів у шпиталях до праці, до нормального повсякденного життя. Два фактори найбільш яскраво характеризують даний напрямок: по-перше, посилення культурно-масової роботи у шпиталях, не тільки за допомогою реалізації вимог партійно-державних директив, але й через агітколлективи цих шпиталів. Для медичних установ даного типу характерний приклад Ясиноватського шпиталю Сталінської (нині – Донецької) області. Трудовий колектив шпиталю, за власною ініціативою, завдяки заслугам санітара М.Ф.Федотова (баяніста) та лікаря-хірурга І.Л.Калініна (виконавця пісень), проводив задушевні концерти, що сприяли підняттю морального духу. У ході проведення концертів неодноразово говорилося про поранених і інвалідів, як продовжувачах традицій у мирний час. По-друге, безпосереднє залучення інвалідів у спортивну колективну роботу. Щодо цього характерна організація масових шахових змагань у ряді шпиталів як Ворошиловградської, так і Сталінської областей.

Значну частку у цій підготовці відігравала безпосередня моральна підготовка інвалідів до їхньої участі у відбудовчих роботах. Також щодо цього важливо відзначити два аспекти: перший – по партійно-державній лінії, який обумовлювався необхідністю виконання відповідних постанов керівних органів держави; другий – за допомогою розповідей організаторів домашніх шпиталів та

їх бесід з інвалідами про значимість гірняцької праці. В цьому відношенні показовий випадок, який відбувся в одному з домашніх шпиталів шахтарського району Сталінської області. Домогосподарка Н.Б. Валуєва, дружина шахтаря, який перебував на фронті, у бесідах із двома пораненими інвалідами, вихідцями з сіл Поволжя, часто розповідала про роботу чоловіка, про характер його праці. Зафіксований факт, що видужалий, проте комісований по інвалідності мешканець Поволжя С.Д. Дияконів виявив бажання залишитися на Донбасі й був прийнятий наземним електриком в одну з шахт.

У підготовці інвалідів до праці визначне місце займала реалізація державної політики перекваліфікації й перенавчання звільнених з рядів Червоної Армії по інвалідності. Архівні дані, зокрема, по м. Воршиловграду, говорять про те, що на грудень 1944 р. з 737, спрямованих на працевлаштування, перекваліфікувалися 490 інвалідів Великої Вітчизняної війни.

У цілому, за нашим даними, перекваліфікування на державному рівні пройшло 48% із усієї кількості інвалідів, які в 1943-1945 рр. брали участь у відновленні економічного, і, насамперед, гірничодобувного потенціалу Донбасу.

Цьому ж сприяла і організація артілей інвалідів шахтарських селищ Донбасу, які займалися допоміжною, проте важливою для налагоджування мирного життя й побуту роботою: були перукарями, шевцями, пекарями тощо. Так, жителі звільненого, Боково-Антрацитівського району Ворошиловградської області, інваліди Г.В.Пономаренко й К.І.Смелько у 1943 р. організували артіль із ремонту взуття для червоноармійців та промисловців області. Їхня праця опосередковано сприяла відновленню вугільної промисловості.

Серед морально-побутових умов реабілітації визначене місце займала організація повсякденного життя інвалідів, насамперед, їх побуту. Вона створювала значимий фонд усієї відбудовної роботи Донбасу в умовах нестачі кадрів, але була необхідна, а в деяких випадках, першорядна, по створенню нормальної трудової життєдіяльності. Цей напрямок реалізовувався в різних аспектах. Пріоритетним був той, який здійснювала місцева влада на основі партійно-державних директив. Однак, як свідчать архівні дані, а також, статті періодичної преси досліджуваного періоду, важливе значення мала ініціатива молоді комсомольського віку, окремих ініціативних жителів шахтарських міст Донбасу. Саме вони вносили запальний «молодіжний» елемент у затвердженні радянського післявоєнного повсякденного життя, яке обумовлювалося оптимізмом майбутньої Великої Перемоги.

Слід також зазначити, що ті позитивні зрушення, які відбувалися у відбудовних процесах, у повсякденному житті інвалідів мали свою негативну альтернативу. Негативні явища в соціальній історії аналізованої проблеми викликалися й знаходили свій прояв внаслідок ряду об'єктивних та суб'єктивних причин. Зокрема, аналіз ряду документів архівів, доступ до яких було дозволено лише в останні роки першого десятиліття XXI століття, показує неоднозначне відношення інвалідів до партійно-державної відбудовної політики, зокрема, у Донбасі. Особливо характерно це спостерігалось в тій групі інвалідів, яку було залучено до роботи в перші місяці 1945 р. та яка, зокрема, мала можливість ознайомитися на власні очі з повсякденним життям у країнах Європи.

Водночас важливе значення набуває питання щодо чисельності інвалідів Вітчизняної війни на різних етапах з 1943 р. Воно до сьогодні досить досконало не визначене. Однак можна спиратися на дослідників Г.М.Гордієнко, С.Ю.Зубкової та О.С.Лисенка [5], які вели статистичні підрахунки з проблеми. Слушним, на наш погляд, є висновки Г.М.Гордієнка: «Згідно з матеріалами Наркомату соціального забезпечення УРСР, протягом 1943 – 45 рр. в Україну повернулися майже всі інваліди-фронтовики. Так, пенсіонерів-інвалідів

Вітчизняної війни рядового, сержантського і старшинського складу на 1 січня 1946 р. нараховувалось 401 030 чол. З них інвалідів I групи – 7 399, інвалідів II групи – 167 110, інвалідів III групи – 226 521. До цієї кількості не входять інваліди Вітчизняної війни – офіцери, оскільки вони перебували на обліку в військових комісаріатах. Протягом 1945 р. у лікарсько-трудовах експертних комісіях (ЛТЕКах) пройшли первинний і повторний огляд і були визнані інвалідами Вітчизняної війни 819 817 фронтовиків. З них визнані: інвалідами I групи – 13 403; інвалідами II групи – 388 531; інвалідами III групи – 417 883. Слід зазначити, що кількість інвалідів Вітчизняної війни в УРСР у 1945 р. вже перевищувала кількість інвалідів праці (353 370 чол.). Станом на 01.01.1948 р. в УРСР у Міністерстві соціального забезпечення було зареєстровано 364 703 інвалідів Вітчизняної війни з числа рядових, сержантів і старшин. Інвалідів Вітчизняної війни офіцерського складу налічувалось 49 276 осіб. Тобто всього інвалідів-фронтовиків було 413 973 чол. [6].

Щоправда, існують дані, згідно з яких навесні 1945 року на території усього Радянського Союзу налічувалось близько 2 мільйонів інвалідів війни. Оскільки після війни до них додалися особи з демобілізованих, репатрійованих і партизанів, то кількість інвалідів повинна було б суттєво перевищувати ці показники. За мінімальними підрахунками, кількість інвалідів Великої Вітчизняної війни мала б становити 2,7 мільйони. Таким чином, число радянських інвалідів могло становити 8% загального складу армії (34 мільйони солдатів) - досить низький показник, якщо враховувати неймовірну жорстокість розв'язаної німцями війни на знищення, а також нещадне ставлення до людського життя у Червоній армії. Ця пропорція не відбиває реального числа поранень і захворювань і повинна трактуватися винятково як результат свідомо твердої практики визнання інвалідності [7].

У часовому просторі директивні документи, що приймалися владними структурами, за своєю змістовною спрямованістю можна поділити на декілька груп.

До першої належать постанови РНК СРСР та відповідні, по суті, дублюючими з невеликим урахуванням регіональної специфіки, постанови РНК УРСР та ЦК КП(б)У, що були прийняті ще до початку визволення України. Це, зокрема, рішення РНК СРСР «Про трудовлаштування інвалідів Вітчизняної війни» (6 травня 1942 р.) [8], «Про залучення на період війни інвалідів третьої групи, що отримують по державному страхуванню, на роботу на підприємствах та установах» (28 серпня 1942 р.) [9] та спільне РНК УРСР та ЦК КП(б)У (від 20 травня 1942), що мало назву як і постанова РНК СРСР від 6 травня 1942 р. [10]. За визначенням Г.Гордієнка, «ці офіційні документи вперше оголошують про існування нової категорії інвалідів – інвалідів Вітчизняної війни, окреслюючи контури особливого статусу цієї групи учасників війни. До травня 1942 р. у нормативній сфері не було розрізнення: всі покалічені під час бойових дій, починаючи з 1938 р., в СРСР мали означення «інвалід війни». У подальшому в усіх Заходи Радянської держави щодо соціального забезпечення інвалідів Вітчизняної війни в УРСР державних і статистичних документах проходитиме саме така назва даного контингенту – «інвалід Вітчизняної війни». За інвалідами інших військових конфліктів залишалась назва «інвалід війни» [11]. У цих документах закладалися підвалини майбутнього залучення інвалідів до праці по відбудові держави в умовах, коли найбільш здорові та працездатні робітники боролися за визволення Батьківщини проти фашизму.

По-перше, для проведення такої роботи утворювалися спеціальні обласні, міські та районні комісії по працевлаштуванню інвалідів, до складу яких входили замісники голів виконкомів, секретарі комітетів ВКП(б) та ВЛКСМ, голови

профспілкових організацій та завідувачі відділами соціального забезпечення. По-друге, для залучених до роботи інвалідів, визначалися пільги та гарантувалося створення необхідних виробничих та матеріально-побутових умов.

До другої групи керівних настанов відносяться документи, що безпосередньо регламентують організацію робіт із використанням інвалідів по відбудові промисловості та сільського господарства Донбасу. Вони приймалися з початку 1943 р., коли вказане завдання постало як практичне і було пов'язане з безповоротною ліквідацією окупації регіону. Це, зокрема, постанова РНК СРСР «Про трудове влаштування інвалідів Вітчизняної війни» від 28 січня 1943 р. та постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У «Про трудове влаштування, виробниче навчання та матеріально-побутове обслуговування інвалідів Вітчизняної війни» від 23 лютого 1944 р. Окремим документом виступає інструкція «Про порядок трудового влаштування інвалідів Вітчизняної війни» [12].

Стосовно відбудови Донбасу, його вугільної промисловості, слід відмітити постанову ДКО «Про відновлення вугільних шахт Донбасу» (22 лютого 1943 р.) [13], постанову РНК СРСР та ЦК ВКП(б) «Про невідкладні міри по відновленню хазяйства у районах, звільнених від німецької окупації» (21 серпня 1943 р.) [14], постанову ДКО «Про посилення уваги справі відновлення та розвитку вугільної та нафтової промисловості, чорної та кольорової металургії та електростанцій» (1 жовтня 1944 р.) [15] тощо.

Наведені та ряд інших документів аналогічного змісту визначали головні напрями стратегічної політики держави по відношенню до питань залучення інвалідів Великої Вітчизняної війни у справу відбудови Донбасу. Їх реалізація обумовлювала необхідність прийняття та виконання супроводжуваних рішень, що спрямовувались на забезпечення стратегії. На наш погляд, виділяються декілька етапів реалізації її політико-правового обґрунтування.

Перший – це фізична реабілітація. Він розпочався безпосередньо в шпиталях. Однією з основних складових цього етапу постало питання поліпшення роботи шпиталів. Вона здійснювалася по трьом напрямкам: перший – виконувався в межах загальнодержавної та всеукраїнської програм і був пов'язаний з розширенням мережі, а також, наповненням шпиталів медикаментами, медичним обладнанням та висококваліфікованими кадрами. Другим напрямком постала діяльність по забезпеченню повсякденних потреб поранених офіцерів і солдатів, що знаходились на лікуванні у шпиталях. Цей напрямок також був свого роду часткою загальнодержавного та загальноукраїнського заходів, але на відміну від першого, в ньому приймали участь й громадські організації. На протязі війни було прийнято постанови ЦК ВКП(б) «Про партійно-політичну роботу в шпиталях Наркомздраву СРСР» (12 січня 1942 р.) [16] та «Про культурно-просвітницьку роботу в шпиталях» (17 січня 1945 р.) [17]. Це були партійні документи, але, якщо в першому з них декларувалися суто ідеологічні доктрини, то друга була націлена на задоволення повсякденних потреб пацієнтів, зокрема, організувати виступи трудівників мистецтва, забезпечити шпиталі політичною та художньою літературою, регулярно демонструвати кінофільми та ін. [18]. Третій напрямок був пов'язаний із залученням для реабілітації хворих та поранених бійців та офіцерів широкого загалу громадськості. Ця робота проводилася у відповідності до постанови ЦК ВКП(б) «Про організацію Всесоюзного комітету допомоги по обслуговуванню хворих та поранених бійців та командирів Червоної Армії» (6 жовтня 1941 р.) [19]. На ці комітети покладалася роль в організації широкої суспільної допомоги органам охорони здоров'я у обслуговуванні поранених та хворих фронтників. Вони допомагали створити умови піклування про

поранених, та не тільки зберегти життя постраждалим у війні, а й створити умови до подальшої соціальної реабілітації інвалідів.

У цьому відношенні заслуговує на увагу діяльність сільських та міських трудівників, особливо молоді Луганщини. За завданням співробітників Комітету та за власною ініціативою ще до прийняття поранених і до розгортання шпиталів тільки у с. Криворіжжя Кадіївського району Ворошиловградської області, домогосподарки відпрацювали 3207 л/днів по ремонту шпиталю та пошуку матеріалів для оснащення харчоблоків, а після завершення робіт, готували палати до прийому хворих та розподіляли між собою, за якими будуть доглядати [20]. А ще у перші дні визволення м. Ворошиловград, за ініціативою комсомолок Жовтневого району міста, Усатової, Агапової та Потьомкіної, організовувалися шпитали у квартирах місцевих жителів, на 5-6 хворих, загальною місткістю на 1173 чоловіки [21].

Другий – саме моральна підготовка інвалідів до необхідності у майбутньому, навіть з фізичними вадами, приймати участь у продуктивній, соціально-значимій праці. Основними аспектами цього етапу постає робота Всесоюзного комітету по моральній реабілітації інвалідів через проведення агітаційних та соціальних лекцій, концертів, тощо.

Третій – підбір можливих напрямів праці та відповідно до цього – прийняття рішення ЛТЕК. З цією метою проводилися організаційні, такі як праця у спеціалізованих підприємствах та цехах, надомна праця, та інженерно-технологічні, які включали переобладнання робочого місця, зміну технологій та режиму праці, заходів.

Четвертий етап – навчання або перекваліфікації інваліда обраній професії. Він розпочинався одразу в шпиталях після обирання професії, або, якщо робота потребувала спеціальної підготовки, після виходу з лікарень, на спеціальних курсах, або безпосередньо на підприємствах. Спеціально обиралися такі професії, період навчання яким, для інваліда не перевищував півроку, а частіше, не більше двох місяців.

П'ятий етап – безпосереднє залучення інваліда до виробництва, після проходження усіх попередніх етапів підготовки. На цьому етапі формувалися трудові відносини, які мали чітке державне регулювання.

Отже, керівництво як Союзу так і радянської України спромоглися утворити досить чітку політико-правову систему для реабілітації та подальшого залучення інвалідів до праці. Цьому сприяла і активна громадська турбота населення.

Л і т е р а т у р а

1. Див., напр.: Бобровський А.С, автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук «Соціальна політика Радянської держави та її реалізація в Донбасі у 1943 – середині 1960-х років»; Перехрест І.В., автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук «Медико-санітарні наслідки Великої Вітчизняної війни для населення України та їх ліквідація у період відбудови (1943 – 1950 рр.)» тощо.
2. www.novadoba.org.ua/history/data/development/udod.html; Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м.Харків, 15-17 листопада 1995 р.) – Харків: Авеста, 1995. – С. 180-186.
3. www.novadoba.org.ua/history/data/development/udod.html.
4. Державний архів Луганської області. – Ф. П-179. – Оп. 3. – Спр. 154.
5. Зубкова Е.Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность – 1945 – 1953. – М., 1999. – С. 29, 70-71; Лисенко О.Є. Підсумки Другої світової війни та Україна // Український історичний журнал. – 2005. – № 6. – С. 128-138; Гордієнко Г.М.

- Заходи радянської держави щодо соціального забезпечення інвалідів вітчизняної війни в УРСР в 1942 – 1948 рр. // Наука. Релігія. Суспільство. -2008. - № 2. – С. 27.
6. Г.М.Гордієнко. Вказ. праця. – С. 27.
 7. Физелер Б. Нищие победители: инвалиды Великой Отечественной войны в Советском Союзе / Б. Физелер. - Неприкосновенный запас. - 2005, №2-3. – С. 578.
 8. Кузьменко Д.Г.Сборник документов и материалов по вопросам труда на период отечественной войны. М., на правах рукописи, 1944. – 380 с. - С.46-47.
 9. Хорохорина Патронов К.С. Сборник документов за период Великой Отечественной войны. М., 1956. – С. 57-58.
 10. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 348. – Оп. 3. – Спр. 12. – Арк. 33.
 11. Г.М.Гордієнко. Вказ. праця. – С. 26-27.
 12. Г.М.Гордієнко. Вказ. праця. – С. 29.
 13. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898-1986). Т. 7. 1938-1945. – 9 изд., доп. и испр. – М.: Политиздат, 1985. – 574 с. – С. 366-368.
 14. Там само. – С. 427-465.
 15. Там само. – С. 532.
 16. Там само. – С.278.
 17. Там само. – С. 544-546.
 18. Там само. – С. 544-546.
 19. Там само. – С. 245-246.
 20. Державний архів Луганської області. – Ф. П-179. – Оп. 3. – Спр. 154. – Арк. 60.
 21. Там само. – Арк. 58.

Михайлюк В.В. Декларации и реалии изменений социально-бытового и морально-психологического состояния инвалидов Великой Отечественной войны в восстановлении Донбасса в 1943-1945 гг.

Рассмотрены политико-правовые и социальные последствия реабилитации и привлечения инвалидов Великой Отечественной войны к процессу послевоенного восстановления Донбасса.

Ключевые слова: *инвалиды Великой Отечественной войны, инвалидность, морально-психологическое состояние, социально-бытовые условия, восстановление Донбасса.*

Mykhaylyuk V.V. Declarations and realities of changes in welfare and morale conditions of Great Patriotic War invalids in the reconstruction of the Donbass in 1943-1945.

The political, legal and social implications of rehabilitation and involvement of disabled Great Patriotic War invalids to the postwar restoration process of Donbass are examined.

Keywords: *Great Patriotic War invalids, disability, moral and psychological condition, social conditions, restoration of Donbass.*

Михайлюк Владислав Віталійович – аспірант кафедри всесвітньої історії Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Рецензент: **Литвиненко В.Ф.**, док. істор. наук, професор.

Стаття подана 08.08.2011

Мягкая А.А.

ВЛИЯНИЕ РЫНОЧНЫХ ОТНОШЕНИЙ И ЧАСТНОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА НА ВОССТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ЭКОНОМИКИ СССР В ГОДЫ НЭПА

Исследуются вопросы роли, значения и влияния рыночных отношений и частного предпринимательства на восстановление и развитие экономики СССР в 20-е гг. XX ст. Рассматривается рыночный аспект новой экономической политики.

Ключевые слова: НЭП, рыночные отношения, продовольственный налог, предпринимательство, частная собственность, хозрасчет, продрозверстка, кооперация.

Важность и необходимость внедрения рыночных отношений в хозяйственный механизм государства обусловлена в первую очередь тем, что на определённом этапе общественно-экономического развития при благоприятной конъюнктуре, удачном стечении обстоятельств они дают толчок, импульс для подъёма его экономики, поскольку содержат в себе элементы частной инициативы и материальной заинтересованности граждан.

Именно по этой причине советское руководство в 20-е годы после окончания гражданской войны вынуждено было прибегнуть к рыночным товарно-денежным отношениям как средству и механизму восстановления разрушенной многолетней войной экономики, способу ослабления социальных конфликтов и напряжённости в обществе, а также разрешить мелкое частное предпринимательство, что противоречило его идеологическим воззрениям и ориентирам. Мероприятия советского руководства в данном направлении внесли новизну в изучение и внедрение законов рынка в мировой производственной практике при абсолютно новом для этой эпохи соотношении руководящей роли государства и места в нём рыночных процессов; выявили позитивы и негативы рынка при решении конкретных задач в определённых отраслях хозяйственного строительства и тем самым придали дополнительный опыт в проведении государством рыночной политики, что актуально с нынешней эпохой истории нашей страны, поскольку рыночные отношения являются и на сегодняшний день прерогативой внешней и внутренней политики современного украинского государства.

Эта проблема не раз исследовалась и рассматривалась в советской и зарубежной историографии [1; 3; 4; 5; 6], но она носила, как правило, противоположный, полярный характер. Советские историки относились к НЭПу как к крайне необходимой вынужденной экономической мере правительства по преодолению хозяйственного кризиса в стране Советов, а зарубежные – как к желанию советской власти спасти страну от последствий голода и разрух гражданской войны.

Целью работы является попытка проследить влияние рыночных отношений в период НЭПа на восстановление советской экономики в 20-е годы.

Результаты предоставления некоторой экономической свободы в советском государстве очень скоро дали положительные последствия. Оживление хозяйства началось уже в первый год НЭПа. С 1921 г. был небольшой рост промышленности. Началась её реконструкция и строительство первых электростанций по плану ГОЭЛРО. В 1922-1923 гг. был побеждён голод,

увеличилось потребление хлеба и основных продуктов питания. В 1923-1924 гг. производство превысило довоенный уровень [1, 48].

Достаточно быстрое восстановление разрушенной войной экономики обусловлено целым рядом причин и факторов, одним из которых было именно развитие рыночных отношений и предпринимательства.

Решение о замене продразвёрстки продналогом, которое положило начало НЭПу, дало толчок развитию частной инициативы. Согласно Декрету ВЦИК от 21 марта 1921 г. предполагалось, что «все запасы продовольствия, сырья и фуража, остающиеся у земледельцев после выполнения ими налога, находятся в полном их распоряжении и могут быть использованы ими для улучшения и укрепления своего хозяйства...», разрешалось вести «свободный обмен, покупку и продажу остающихся у населения после выполнения натурального налога продуктов сельского хозяйства», налог должен был покрыть только «самые необходимые потребности армии, городских рабочих и неземледельческого населения», введён принцип прогрессивности налогообложения: «общая сумма налога должна быть постоянно уменьшаема по мере восстановления», «процент отчисления хозяйств середняков, маломощных хозяев должен быть пониженный. Хозяйства беднейших крестьян могут быть освобождены от некоторых, а в исключительных случаях и от всех видов натурального налога» [2, 212-214].

На практике продналог оказался меньше, чем продразвёрстка приблизительно в 2 раза. Возможность свободной реализации оставшейся продукции на рынке создавало активный материальный стимул для крестьянина и соответственно для успешного развития хозяйства в будущем. Разрешалось брать землю в аренду и нанимать работников, однако при этом устанавливались большие ограничения, в 1923 г. натуральный налог был заменён денежным. Экономическое стимулирование невозможно без возрождения торговли и товарно-денежных отношений, что сопровождалось разрешением частной торговли и введением стабильной валюты – червонца. В 1922-1924 гг. советское руководство во главе с Г. Сокольниковым и М. Владимировым осуществило денежную реформу, тем самым стабилизировало финансовую систему, червонец был обеспечен золотым запасом СССР [3, 222]. В сферу внутренней торговли допускался частный капитал, однако при получении специального разрешения со стороны государственных учреждений на проведение торговых операций. Товарообмен был возрождён после 1921 г. главным образом силами частных предпринимателей и торговцев. Их роль оставалась господствующей особенно в розничной торговле вплоть до середины 20-х годов, после чего государственная и кооперативная торговая сеть стала брать верх [4, 235]. В стране в 20-е годы активно стали функционировать товарные биржи и торговые фирмы, посредством которых реализовывались готовая продукция, сырьё и оборудование. Внешняя торговля осталась в руках государства, несмотря на позицию Г. Сокольникова, который признавал некоторую её либерализацию [5, 9].

Возрождение кооперации как системы самостоятельных хозяйственных организаций дало возможность частично устранить неблагоприятные для потребителя последствия монополии государственных предприятий, которые, поставленные в условия конкуренции, вынуждены были работать более эффективно, что стимулировало дальнейший общегосударственный экономический рост.

Дополнительный импульс экономическому росту дали появление мелкого частного предпринимательства внутри страны и привлечение иностранного капитала извне. Национальное частное предпринимательство стало возникать

в связи с децентрализацией мелких и частично средних предприятий и передачей их в частную собственность. Арендованные частные предприятия иногда насчитывали 200-300 наёмных работников, но в общем значительно меньше. Деятельность мелких предпринимателей (нэпманов) способствовала быстрому восстановлению мелкой и в первую очередь лёгкой промышленности, которые производили товары широкого потребления, крайне необходимые для улучшения уровня жизни граждан после войны, разрухи и голода, а также налаживанию товарооборота между городом и деревней, промышленностью и сельским хозяйством. Однако удельный вес частного сектора в мелкой промышленности был меньше, чем в оптовой торговле и посреднической деятельности.

В целом частный сектор в промышленности, включая отечественных предпринимателей, занимал небольшую долю – в 1923-1924 гг. около 20% промышленных предприятий, которые производили не более 5% всей продукции [6, 130-131]. Да и сумма иностранных капиталовложений была невелика. Иностранные предприниматели, не доверяя советской власти (в памяти была утрата долгов Царской России и Временного правительства; отсутствие гарантий правовой защиты частной собственности), не спешили с капиталовложениями.

С переходом на рыночные отношения связана перестройка и реорганизация самого аппарата государственного управления экономикой. В первую очередь была ослаблена чрезмерная централизация. Были ликвидированы главки, на смену им пришли тресты, то есть объединения предприятий на хозрасчётной основе, на самоокупаемости, под которой понималась не только безубыточность, но и получение дополнительной прибыли. Приток прибыли в государственный бюджет направлялся на расширение производства, финансирование государственных издержек и улучшение благосостояния граждан. На хозрасчётных предприятиях последовательно вводится принцип сдельной заработной платы, которая была весомым элементом внедрения рыночных отношений в экономику и наиболее удобным средством материального стимулирования и поощрения рабочих.

К 1925 г. восстановление экономики по основным показателям было завершено. Стоит отметить, что дальнейшее её развитие в годы НЭПа было небезоблачным, о чём свидетельствуют периодические кризисы: «товарный голод» и рост цен в 1925–1926 гг.

Хлебозаготовительный кризис 1927–1928 гг., нарастание «ножниц» между рыночной и заготовительной ценами на зерно, проблемы с продовольственным снабжением городов (введение карточек на хлеб) и финансовыми накоплениями в промышленности [7, 26-27], в результате чего советское руководство в 1929 году вновь прибегло к чрезвычайным мерам.

Причины кризисов следует искать в противоречиях между идеологическим курсом, жёстко директивной командно-административной системой управления большевиков и наличием рыночных, товарно-денежных отношений, частного предпринимательства в экономике послевоенного периода. Безусловно, большевики к ним прибегли исключительно по необходимости, чтобы удержаться у власти и поднять экономику путём материального стимулирования граждан.

Таким образом, рыночные отношения и частное предпринимательство стали одним из весомых элементов восстановления и развития советской экономики в годы НЭПа. Её восстановление, восхождение на довоенный уровень в кратчайшие сроки произошло именно благодаря их наличию, активному внедрению в структуру народного хозяйства при патронирующей

роли государства. Частная торговля привела к оживлению товарно-денежных отношений, внутреннего товарооборота. Внедрение хозрасчёта дало стимул материальной заинтересованности граждан в результатах своего труда. Развитие рыночных отношений и рост внутреннего товарооборота происходили благодаря действиям мелких частных предпринимателей. Заслугой их также было восстановление мелкой промышленности, которая в своё время ввиду тотального огосударствления фактически остановилась. Привлечение иностранного капитала, акционерное предпринимательство увеличили поток инвестиций в экономику Советского Союза и способствовали развитию инфраструктуры страны. Все эти факторы и действующие силы обусловили быстрое восстановление и развитие экономики СССР в годы новой экономической политики. Но при этом советская экономика развивалась дисбалансированно, её сопровождали периодические кризисы. Всё это время перед советским руководством стояла проблема соединения в единой хозяйственной системе плана и рынка, совместимости социальной справедливости и материального накопления. Противоречивость этих процессов В. Ленин попытался обосновать идеологически. В 1922 году госкапитализм он рассматривает как переходное общество от капитализма к социализму.

Сильной стороной подобных воззрений стоит отметить поиск путей подъёма экономики и усовершенствования общества вразрез с теорией, поскольку теория не всегда совместима с практикой (на практике существует немало непредвиденных нюансов, побочных эффектов) и для принятия новаторских нетрадиционных решений необходимо некоторое отступление от принятых догм.

Слабой стороной, безусловно, был сам идеологический подход к роли частной собственности и денег как к социальному злу, не учитывая того факта, что социальное зло не в самих деньгах, а в злоупотреблении ими; соответственно преувеличение роли экономического фактора над нравственным, поскольку на практике деньги выступили как средство справедливого вознаграждения за труд и как средство осуществления торговых операций и нормального функционирования экономики, как баланс и расчёт поступлений в её развитие, финансовых накоплений. Именно по этой причине В. Ленин и большевистское руководство прибегли к рынку, деньгам и капитализму как средству восстановления и развития экономики. Внедрённые меры быстро дали свои результаты и продемонстрировали принципиально новую государственно-рыночную модель экономики.

Л и т е р а т у р а

1. Раух Георг фон, Хильгер Густав. Ленин. Сталин / Г.Ф. Раух, Г. Хильгер – Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. нем. изд. 1982. – 127 с.
2. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам / Сб. документов и решений. – М., 1967. – 234 с.
3. Губарев В.К. История Украины. Конспект лекций / В.К. Губарев. – Донецк, 2006. – 345 с.
4. Боффа Джузеппе. История Советского Союза: В 2-х т-ах. – Т.1. / Дж. Боффа. – М.: Международные отношения, 1994. – 607 с.
5. Горинов М.М. Альтернативы и кризисы в период нэпа / М.М. Горинов // Вопросы истории КПСС. – 1990 – Январь. – № 1. – М.: Правда. – С. 9.
6. Борисов Ю.С. Эти трудные 20-30-е годы / Ю.С. Борисов // Страницы истории советского общества. – М.: Изд-во полит.литературы, 1989. – 276 с.

7. Правда В.И. и Касьяненко О.В. Ленинские идеи об акционерном предпринимательстве / В.И. Правда, О.В. Касьяненко // Вопросы истории КПСС. – М.: Сент. 1990. – № 4. – С.26-27.

М'ягка Г.О. Вплив ринкових відносин і приватного підприємництва на відновлення й розвиток економіки СРСР у роки НЕПу

Досліджуються питання ролі, значення та впливу ринкових відносин і приватної власності на відбудову й розвиток економіки СРСР в 20-ті рр. XX ст. Розглядається ринковий аспект нової економічної політики.

Ключові слова: НЕП, ринкові відносини, продовольчий податок, підприємництво, приватна власність, госпрозрахунок, продрозкладка, кооперація.

Myagkaya A.A. The impact of market truck and private enterprise on reconstruction and development of economy of the Soviet Union in New Economic Policy years

The problems of the role, significance and impact of market truck and private property on reconstruction and development of economy of the Soviet Union in the twentieth of XX century are investigated in this article. The market aspect of New Economic Policy is examined.

Key words: NEP, market truck, food tax, enterprise, private property, self-supporting running, food apportionment, cooperation.

Мягкая Анна Алексеевна – кандидат исторических наук, доцент кафедры истории Украины Восточногоукраинского национального университета имени Владимира Даля.

Рецензент: **Євдокимов М.О.**, док. істор. наук.

Стаття подана 13.05.2011

УДК 94 (477) "20"

Нестеренко А.О.

ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ЗАГАЛЬНОУКРАЇНСЬКИХ ТА РЕГІОНАЛЬНИХ НЕДЕРЖАВНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ТА КУЛЬТУРНИХ ЗАПИТІВ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ НА ЗЛАМІ ХХ – ХХІ СТ.

У статті розглядаються особливості та напрямки діяльності загальноукраїнських та регіональних громадських організацій в Україні на сучасному етапі.

Ключові слова: неурядові загальноукраїнські й регіональні громадські об'єднання та організації на селі, реалізація соціально-економічних та культурних запитів селян, освіта, культура, соціальна політика.

В процесі реформування політичної та економічної системи України, розвитку ринкових відносин, утвердження нових форм власності та форм господарювання важливе значення має діяльність громадських організацій, як недержавних інститутів громадянського суспільства, що покликані захищати соціально-економічні та культурні права громадян, проводити роз'яснювальну роботу по суті цих процесів, їх місця і ролі у розвитку України як демократичної, правової, соціальної, соборної, незалежної держави. У сільській місцевості громадські організації здійснюють різні види діяльності: господарську,

інформаційну, політичну тощо, але, найбільш масовими є громадські організації освітньо-культурного напрямку. Громадські об'єднання в переважній більшості, займаються проблемами міста, тоді як на селі вони у 90-х рр. ХХ ст. були майже відсутні. Однією з найголовніших перепон в існуванні і діяльності громадських організацій «на селі» є відсутність групи людей, які б цим займалися. Звідси витікає інша проблема – обмежений доступ сільського населення до необхідної інформації про наявність і діяльність недержавних громадських організацій на території України. Наукова спільнота в останній час накопичила визначений аналітико-узагальнюючий матеріал стосовно діяльності неурядових загальноукраїнських та регіональних організацій в тому числі і в сільській місцевості. Він знайшов відображення у доробках Георгізової І.Л., Горбачової О.С., Вінцукевич К.В. тощо [1]

Метою даної статті є дослідження особливостей діяльності неурядових загальноукраїнських та регіональних організацій на селі.

Соціальний склад сільських громадських організацій традиційний, до них входять працівники закладів освіти, охорони здоров'я, культури, співробітники органів місцевого самоврядування на громадських засадах, орендатори-фермери, селяни тощо. У районних центрах і великих населених пунктах діють осередки громадських організацій спеціалістів агропромислового комплексу. Так, наприклад, за приблизними даними у 2005 році у громадських організаціях вказаних напрямків налічувалося понад 3 мільйона осіб. Переважна більшість із них — понад 70 відсотків мали вищу і середню спеціальну освіту [2]. Що засвідчує невисоку громадську активність найбільш вразливих соціальних верств села.

Практична реалізація напрямків їх діяльності залежить від багатьох чинників, що характеризують соціально-економічні й культурні запити селян у відповідний період та у конкретному регіоні. Громадські організації враховують демографічні показники села, сферу зайнятості, соціальну ситуацію, особливість культурного розвитку тощо.

У досліджуваній період, при поверхневому аналізі, помітні деструктивні чинники на селі, що визначають його соціально-економічний та культурний стан на сучасному етапі - зменшення кількості сіл та чисельності мешканців в існуючих населених пунктах за рахунок відтоку молоді та старіння сучасного населення села. Так, за роки правління Кравчука - Кучми з географічної карти України зникло близько 600 сіл.

Як наслідок, у 90-ті роки ХХ століття у сільській місцевості України різко зменшилася кількість об'єктів соціальної сфери. Так, у 2004 році в українському селі, у порівнянні із 2000 роком скоротилась кількість клубів з 20987 до 6973 (майже в три рази), а бібліотек — з 18,7 тисяч до 15,1 тисяч [3]. Зменшилась кількість загальноосвітніх шкіл. По-суті припинилась робота по газифікації сіл, будівництву житла і об'єктів соціального призначення, доріг. Погіршилося комунально-побутове обслуговування населення.

Подальше реформування й вдосконалення форм господарювання та виробничих відносин в агропромисловому комплексі зумовлює об'єктивну необхідність повноцінного функціонування існуючої соціальної сфери та її подальшого розвитку за рахунок залучення до громадської роботи широких верств села.

У липні 2002 року було затверджено Державну програму розвитку соціальної сфери села на період до 2005 року. Першочерговим завданням Програми стала активізація діяльності усіх державних та недержавних інститутів, щоб не допустити подальшого звуження мережі сфери обслуговування в сільській місцевості. Виконання програми повинно було

сформувати в селах високорозвинену соціальну інфраструктуру, що забезпечуватиме надання високоякісних послуг сільському населенню в усіх сферах його життєдіяльності за місцем проживання і сприятиме покращанню демографічної ситуації. Відповідно вказаної програми Кабінет Міністрів України 23 вересня 2002 року прийняв Постанову «Про орієнтовні обсяги введення в експлуатацію будівництва, реконструкції і відновлення об'єктів соціальної сфери села», якою затвердив орієнтовні обсяги введення в експлуатацію завершених, реконструйованих і відновлених об'єктів соціальної сфери села та індивідуального житлового будівництва на період до 2005 року.

Отже, у 90-х роках ХХ ст. та на початку ХХІ ст. в аграрному секторі України з одного боку загострилися соціально-економічні проблеми села, а з іншого відбувалося організаційне становлення нової інфраструктури.

Численні проблеми сучасного українського села стають об'єктом для діяльності громадських організацій, як загальноукраїнського, так і місцевого рівня. Протягом здійснення аграрної реформи в Україні змінюються форми господарської й освітньо-культурної роботи громадських організацій серед сільських жителів.

Покажемо, у цьому сенсі є досвід Всеукраїнського товариства «Просвіта» імені Тараса Шевченка (zareєстроване Міністерством України в січні 1992 року). За станом на 1 січня 1995 року воно налічувало 1 мільйон чоловік. Значну кількість його складу становили працівники агропромислового комплексу. Колективними членами «Просвіти» були Херсонський комбайновий завод, управління сільського господарства і продовольства при Херсонській обласній державній адміністрації. У різних регіонах України діяли 400 міських і районних та 5000 первинних організацій «Просвіти».

Основний склад товариства - вчителі, викладачі ВНЗ, члени демократичних політичних партій, близько 12 тисяч фермерів, членами товариства «Просвіта» є понад 2000 депутатів різних рівнів рад [4]. За дорученням первинних організацій вони виконують певну культурно-освітню роботу серед селян-аграріїв.

Для виконання програмних завдань «Просвіта» має широкі можливості: вона видає 14 газет і 7 журналів; у її розпорядженні спеціальна телестудія; вона має своє видавництво.

Через організації, що знаходяться у сільських населених пунктах, «Просвіта» проводить гуманітарно-освітні заходи серед хліборобів.

Громадсько-політичними організаціями творчої інтелігенції є товариство «Україна» (голова правління - видатний громадський діяч, поет І. Драч) та Всеукраїнський фонд культури (голова правління - народний депутат, академік Б. Олійник). При об'єднанні «Україна» діють літературна, художня, медична, молодіжна секції.

Товариство «Україна» і Всеукраїнський фонд культури організують зустрічі громадян міст і сіл б видатними діячами науки, літератури та культури України, видають праці про українську історію та культуру, організують виставки творів діячів мистецтва.

Масовою громадською організацією є Всеукраїнська спілка краєзнавців, яка у травні 2005 року відзначила своє восьмидесятиріччя. Її осередки діють у всіх населених пунктах України. Вони проводять заходи, які сприяють вихованню у громадян почуття національної самосвідомості, поваги до духовних скарбів - мови, історії, культури, традицій українського народу, всіх національностей, що входять до нього, до скарбів рідної природи.

Члени Спілки, які працюють у наукових і навчальних закладах, брали участь у підготовці фундаментальних праць «Збережемо тую славу», «Дорога

до храму», збірники наукових праць з проблем регіонаознавства, краєзнавства, довідники «Краєзнавці України». Видано документальні нариси, путівники, довідники, докладні описи регіонів, населених пунктів (третомник «Історія Броварського рейну», «Енциклопедія Валківського району», «Історія регіонів Лисянщини»). За участі членів спілки видаються науково-документальні серії «Реабілітовані історією». Почата реалізація програми «Пам'ять втрачених сіл», готується друге видання багатотомної «Історії міст і сіл України» [5].

Важливе значення має й прийняття Закону України «Про сільськогосподарську, дорадчу діяльність» [6]. В ньому визначені правові засади здійснення дорадчої діяльності в Україні та шляхи регулювання відносин в цій сфері, поліпшення добробуту сільського населення та розвиток сільського населення. Основними завданнями дорадчої діяльності визначено: підвищення рівня знань і вдосконалення практичних навичок прибуткового ведення господарства об'єктів господарювання, які здійснюють діяльність у сільській місцевості, та сільського населення в умовах ринкової економіки; надання суб'єктам господарювання, які здійснюють діяльність у сільській місцевості, та сільському населенню дорадчих послуг з питань економіки, технологій, управління маркетингу, обліку, податків, права, екології тощо; надання дорадчих послуг органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування з питань підготовки та реалізації планів соціально-економічного розвитку, формування громадянського суспільства; поширення та впровадження у виробництво сучасних технологій, новітніх досягнень науки і техніки.

Національна асоціація сільськогосподарських дорадчих служб України зареєстрована у Міністерстві юстиції України 10 жовтня 2003 року. Це незалежна Всеукраїнська громадська організація, яка об'єднує суб'єктів дорадчої служби, що професійно займаються сільськогосподарською дорадчою діяльністю. Членами Асоціації є біля 500 професійних дорадників, понад 1000 потенційних дорадників та 30 сільськогосподарських дорадчих служб у 24 областях України і Автономній Республіці Крим.

Завданнями Асоціації є: інформаційно-методична підтримка членів Асоціації - дорадників і дорадчих служб та координація їх діяльності; навчання і підвищення кваліфікації дорадників та експертів-дорадників, підготовка та публікація навчально-методичних матеріалів з дорадчих питань; участь у формуванні правового поля для сільськогосподарської дорадчої діяльності; організація та координація міжнародного співробітництва членів Асоціації в галузі дорадчої діяльності; підвищення рівня знань і вдосконалення практичних навичок прибуткового ведення господарства суб'єктів господарювання, які здійснюють діяльність у сільській місцевості та сільського населення; надання дорадчих служб органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування з питань підготовки та реалізації планів соціально-економічного розвитку, формування громадянського суспільства; поширення нових знань, сучасних технологій та ринкової інформації; представництво і захист законних прав і та інтересів членів Асоціації в органах влади усіх рівнів відповідно до законодавства.

Партнерами Асоціації сільськогосподарських дорадчих служб України є: Українська Академія Аграрних Наук, Національний аграрний університет та інші вищі аграрні заклади освіти; національні об'єднання аграрного сектору: Національна сільськогосподарська палата України, Українська аграрна конфедерація, Асоціація фермерів та приватних землевласників України, Всеукраїнський союз сільськогосподарських підприємств, Національна спілка сільськогосподарських кооперативів України, Національна асоціація агроторгових домів України, Національна асоціація кредитних спілок України,

Союз аграрних бірж України, Всеукраїнська спілка сприяння розвитку сільського зеленого туризму тощо.

У грудні 2003 року рада Національної асоціації сільськогосподарських дорадчих служб України затвердила «Соціальну програму діяльності сільськогосподарських (аграрних, сільських) дорадчих служб на 2004 рік».

Асоціація, як визначено у її статуті, спрямовує свою діяльність на сприяння підвищення рівня прибутковості сільськогосподарського виробництва, розвитку підприємництва та підвищенню рівня зайнятості в сільській місцевості, задоволення та захист професійних, соціальних, економічних, майнових та інших спільних інтересів членів Асоціації [7].

Асоціація здійснює заходи, які сприяють: а) впровадженню освітньої діяльності для сільського населення та сільськогосподарських товаровиробників, членів Асоціації та інших осіб із питань менеджменту, маркетингу, права, екології, застосування сучасних технологій та з інших питань, що пов'язані із сільськогосподарською дорадчою діяльністю; б) поширенню та впровадженню сучасних досягнень науки, техніки і технологій, демонстраційні покази форм і методів роботи сільського населення і сільськогосподарських товаровиробників [8].

Національна асоціація сільськогосподарських дорадчих служб України бере участь у здійсненні ряду українсько-іноземних програм вирішення соціально-економічних проблем в агропромисловому комплексі України, в організації та проведенні міжнародних конференцій з питань дорадництва.

У 2004-2005 роках здійснювався українсько-німецький проект створення офіційного центру сільськогосподарського дорадництва в Полтавській області, який підтримується Міністерством захисту прав споживачів, продовольства та сільського господарства Федеративної Республіки Німеччини. За його підтримки 22-25 листопада 2005 року у селищі міського типу Шацьк Волинської області проведена п'ята міжнародна науково-практична конференція «Проблеми та перспективи розвитку сільської місцевості в Україні. Роль сільськогосподарського дорадництва» [9].

За сприяння Міністерства у справах міжнародного розвитку Великої Британії проводились семінари у 14 областях і Автономній Республіці Крим з комплексного розвитку сільських територіальних громад та сільської місцевості.

Міністерство закордонних справ Республіки Польща організувало допомогу у проведенні навчальних семінарів у 11 областях України.

Успішно реалізується програма реформування та модернізації сільськогосподарського сектору України у здійсненні якої беруть участь Канадське агентство міжнародного розвитку, уряди провінцій Саскачеван, Манітоба, Альберта.

У підготовці конференції прийняли участь представники ряду громадських організацій: Національна асоціація сільськогосподарських дорадчих служб України (президент Р. Шмідт); Асоціація фермерів та приватних землевласників України (президент І. Томич - голова Комітету Верховної Ради України з питань аграрної політики та земельних відносин); Українська аграрна конфедерація (президент Л. Козаченко); Селянська спілка; Національна сільськогосподарська палата України (президент М. Гладій).

Їх представники виступали із доповідями та повідомленнями. Серед них були члени сільських осередків Національної асоціації дорадчих служб України.

Своєрідну роль у вирішенні соціальних проблем та проведенні освітньо-культурної роботи у сільській місцевості, як і в цілому в Україні, відіграють ветеранські організації, членами яких є ветерани війни та праці. Такі організації є у кожному населеному пункті. Для роботи з ними були створені волонтерські центри, які координують дії структурних об'єднань, груп, ланок, осередків. Роль

організаторів і координаторів діяльності волонтерів у містах і селах виконують первинні ветеранські організації. Волонтери-організатори активно співробітничать з місцевими органами влади. Разом із службами охорони здоров'я, соціального захисту населення і Товариства Червоного Хреста вони надають допомогу вказаним категоріям людей похилого віку за участю школярів у веденні домашнього господарства [10].

16 грудня 2004 року відбулося IV Всеукраїнське зібрання волонтерів-пенсіонерів, який визначив завдання подальшого розвитку волонтерського руху пенсіонерів України. У його рішеннях акцентовано, що важливо і необхідно розширити волонтерський рух у сільській місцевості, залучивши до нього молодь, зокрема учнів загальноосвітніх шкіл і середніх спеціальних навчальних закладів [11].

У жовтні 2011 року в рамках програми "Схід-Схід: партнерство без кордонів" і "Посилення впливу громадянського суспільства" Міжнародний фонд "Відродження" оголосив конкурс "Обмін кращими практиками самоорганізації та громадської діяльності в селах, селищах і малих містах між неурядовими організаціями України".

Мета конкурсу: поширити найкращі практики самоорганізації й успішний досвід громадської діяльності між громадськими активістами та неурядовими організаціями різних регіонів України в малих громадах (зокрема в сільській місцевості), здобутий як на національному, так і міжнародному рівнях; підвищити ефективність впливу громадськості сіл, селищ і малих міст (із населенням до 50 000 осіб) на прийняття рішень місцевої влади та вирішення значущих суспільних проблем; сприяти активнішому залученню сільських громадських активістів до діяльності третього сектору на національному та міжнародному рівнях.

Таким чином, розвиток інфраструктури в сільській місцевості, поліпшення освітньо-культурної роботи серед усіх верств сільського населення об'єктивно вимагає залучення якнайбільше сільськогосподарських товаровиробників до складу громадських організацій та більш активної участі в їх діяльності. Громадські організації загальноукраїнського типу в основному спрямовують свою активність на культурно-освітню та інформаційну діяльність серед мешканців села. Але, створення мережі громадських організацій на селі різноманітних напрямків діяльності є одним з важливих факторів цілеспрямованого вирішення соціальних проблем у сільській місцевості.

Безперечно, що громадські організації загальноукраїнського рівня виконують важливі функції по захисту прав мешканців села, але, проблеми повсякденного життя: реалізація сільгосппродукції, працевлаштування, забезпечення економічною та юридичною інформацією, забезпечення освітніх та культурних потреб тощо, на наш погляд, здатні повною мірою вирішити лише громадські організації місцевого типу, які детальніше володіють інформацією щодо проблем та наявністю ресурсів по їх вирішенню. Треба зазначити, що останнім часом їх створення та розвиток значно активізувалося. Подібне явище можна пояснити наступними чинниками: розвитком демократичних процесів в країні, невирішеністю головного аграрного питання – питання власності на землю, невирішеністю соціально-культурних проблем села.

Для координації діяльності численних громадських організацій на містах, за ініціативою місцевих органів влади, органів місцевого самоврядування створенні координаційні ради з реалізації спільних проектів та конкурсів покликаних вирішити нагальні питання.

Так, на Луганщині громадські організації Всеукраїнська громадська організація «Спілка сільських жінок України» у співдружності з Луганськими обласними громадськими організаціями «Слобідський селянський розвиток» та

«Аграрна дорадча служба» об'єднали свої зусилля й почали реалізовувати спільний проект: «Підтримка громадянського суспільства в сільській місцевості через розвиток лідерства серед сільської молоді та жінок».

Ініціатори проекту вважають, що серед сільських жінок та сільської молоді є багато потенційних громадянських лідерів, які зможуть об'єднати рідні громади навколо вирішення їх найбільш актуальних проблем. Однак лише наявних лідерських якостей для цього недостатньо. Необхідні спеціальні знання та навички роботи з людьми. В цьому можуть допомогти більш досвідчені працівники громадських організацій, що вже кілька років працюють у сільській місцевості Луганщини та за її межами.

Саме на розвиток лідерських якостей сільських жінок був спрямований перший цикл навчань, проведених протягом весни 2007 р. В сільській місцевості Луганської області пройшли навчальні семінари у селах Антрацитівського, Новоайдарського та Старобільського районів, а також тренінг для сільських лідерів у смт Новоайдар. Загальна кількість учасників навчань перевищила 100 осіб, переважну частину яких, звичайно, складала громадсько-активні жінки [12].

5 травня 2011 року в приміщенні Луганської обласної державної адміністрації відбулась конференція «Розвиток громадянського суспільства через зміцнення та розвиток громадських організацій». Конференцію організовано ГО «Агентство стійкого розвитку Луганського регіону» у партнерстві з Проектом ПРООН «Розвиток громадянського суспільства», Проектом ЄС/ПРООН «Місцевий розвиток орієнтований на громаду» та Головним управлінням економіки Луганської облдержадміністрації.

Участь в конференції прийняли біля 70 представників найбільш активних сільських громадських організацій Луганської області, координатори районних та сільських ресурсних центрів розвитку громад, представники органів місцевого самоврядування з якими співпрацюють запрошені громадські організації.

За відгуками учасників, мета заходу - зміцнити інституційний розвиток сільських громадських організацій Луганської області через проведення майстер-класів досвідченими фахівцями та представити досвід роботи Проекту ПРООН «Розвиток громадянського суспільства» та досвід побудови партнерства ГО «Агентство стійкого розвитку Луганського регіону» - була досягнута [13].

Кількість громадських організацій області, що позицінують себе як захисники селян постійно зростає. Так, наприклад, в Старобільському районі Луганській області зареєстровані 76 громадських організацій різних напрямків діяльності : ветеранські, правозахисні, фізкультурно-оздоровчі, дитячі, інвалідні та інші. Згідно програми розвитку ПРООН СВА „Місцевий розвиток орієнтований на громаду” у 2010-2011 роках в місті та на сільських територіях створені 22 громадські організації, діяльність яких направлена на формування стратегії розвитку територій, залучення інвестицій, покращення соціально-економічного стану своїх громад та участь в міжнародних програмах розвитку, а також на одержання матеріальної допомоги на проведення заходів, направлених на реконструкцію та відновлення об'єктів соціально-комунальної сфери.

В умовах довготривалого переходу до відкритого демократичного суспільства молодь, що проживає в сільській місцевості фактично позбавлена уваги до своїх проблем та належного соціального захисту й підтримки з боку держави. Через зубожіння сфери культурного дозвілля, відхід від організованих форм суспільно корисної діяльності, недостатню укомплектованість кадрами районних центрів соціальних служб для молоді місцеві громадські організації докладають зусиль по вирішенню подібних проблем. Так, на Кіровоградщині у рамках програми "Майстерня громадської активності" у 2011 р. стартував проект «Лицарське виховання». Мета проекту – поліпшення соціально-психологічного

клімату в середовищі сільської молоді та створення умов для розвитку недержавних організацій в сільській місцевості шляхом проведення начальньо-відпочинкового наметового табору для молоді [14].

На Буковині завершено реалізацію проекту «Підвищення інституційної спроможності сільських громадських організацій Чернівецької області – шлях до вирішення найнагальніших локальних проблем», спрямованого на здобуття нещодавно створеними сільськими громадськими організаціями Чернівецької області знань, вмінь та навичок, які дозволили б їм ефективно вирішувати локальні проблеми їхніх громад. Проект реалізовувався товариством «Український Народний Дім в Чернівцях» за підтримки Міжнародного фонду «Відродження».

Партнером проекту виступала Чернівецька обласна універсальна наукова бібліотека імені М.Івасюка, яка сприяла заснуванню та діяльності районних комунікаційних центрів на базі районних бібліотек, проведенню запланованих в ході реалізації проекту семінарів та тренінгів для сільських громадських організацій, а також забезпечуючи участь працівників бібліотечної мережі області у заходах проекту [15].

Таким чином, неурядові організації місцевого типу на зламі ХІХ – ХХ ст. дещо активізували свою діяльність у сільських громадах, що безперечно сприяло підвищенню громадської активності найбільш вразливих категорій населення сіл та вирішенню соціально-економічних й культурних проблем.

На погляд авторки, подальше вивчення проблеми можна провадити за напрямки їх суспільно-політичної та соціально-економічної діяльності в контексті повсякденного життя селян.

Л і т е р а т у р а

1. Георгізова І.Л. Жіночі організації України в громадсько-політичному житті суспільства наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. / Георгізова Іванна Леонідівна / Дис. канд. політ. наук. 23.00.02 – Політичні інститути та процеси. – К., 2008. 196 с.; Горбачова О. С. Громадські організації в Україні другої половини 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст.: процес становлення та розвитку / Горбачова Ольга Сергіївна / Дис. канд. іст. наук. 07.00.01 – історія України. – К., 2008. 218 с.; Вінцукевич К. В. Громадські організації у політичному процесі сучасної України / Вінцукевич Катерина Валентинівна / Дис. канд. політ. наук. 23.00.02 – Політичні інститути та процеси. – К., 2010. 189 с.
2. Розрахунки проведені за даними Міністерства юстиції у документі «Перелік громадських організацій України». - 2005. Жовтень.
3. Чуб Н. Вопиющее положение немых селян. - Киевский вестник. Всеукраинская утренняя газета. - 2005, 26 ноября.-№ 121 (6119).
4. Поточний архів Всеукраїнського товариства «Просвіта» імені Тараса Шевченка. Статистичний звіт про чисельність та організаційну побудову товариства. 1996. Лютий.
5. Волга Л. Краєзнавство промовляє до наших сердець. - Урядовий кур'єр. - 2005, 2 червня. - № 101.
6. Про сільськогосподарську дорадчу діяльність. Закон України. - Урядовий кур'єр. - 2004, 8 вересня.
7. Статут Всеукраїнської громадської організації «Національна Асоціація сільськогосподарських дорадчих служб України». Національна Асоціація сільськогосподарських дорадчих служб України. В документах, матеріалах і фотографіях. Березень 2003 - квітень 2004. - К., 2004. - С. 10.
8. Там само.-С. 11.
9. Програма п'ятої міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми та перспективи розвитку сільської місцевості в Україні. Роль сільськогосподарського дорадництва». - С. 3.

10. Сыровец А. Волонтерское движение на Киевщине. - Киевский вестник. - 2005, 15 ноября.
11. Добровольцы подводят итоги. - Киевский вестник. - 2005, 27 декабря. - № 134 (6132).
12. Громадські організації об'єднали свої зусилля. // Електронний ресурс: http://icp.org.ua/ukr/events/partner/2007/06/27/gromads_ki_organizat_335.html
13. «Розвиток громадянського суспільства через зміцнення та розвиток громадських організацій» - відбувалась конференція з майстер-класами для сільських громадських об'єднань Луганщини // Електронний ресурс: http://www.open.lg.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=387%3A1-r-&catid=1%3Alatest-news&Itemid=38&lang=uk
14. Стартував проект «Лицарське виховання» // Електронний ресурс: <http://www.civicua.org/calendar/view.html?q=1662985>
15. Сільські громадські організації Чернівецької області – до зрілості через навчання // Електронний ресурс: http://www.blok.cv.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=410:2011-09-05-08-15-50&catid=13:gromadsksektir&Itemid=21.

Нестеренко А.А. Особенности деятельности всеукраинских и региональных негосударственных организаций в обеспечении социально-экономических и культурных потребностей сельского населения на сломе XIX – XX ст.

В статье рассматриваются особенности и направления деятельности всеукраинских и региональных общественных организаций в Украине на современном этапе.

Ключевые слова: неправительственные всеукраинские и региональные общественные объединения и организации в селах, реализация социально-экономических и культурных запросов селян, образование, культура, социальная политика.

Nesterenko A.O. Features of the allukrainian and regional non-governmental organizations in providing social, economic and cultural needs of the rural population on the edge of the XIX - XX centuries.

The article examines characteristics and activities of the Ukrainian and regional nongovernmental organizations in Ukraine today.

Keywords: non-governmental and regional public associations and organizations in rural areas, the implementation of socio-economic and cultural needs of peasants, education, culture, social policy.

Нестеренко Анастасія Олександрівна – аспірантка кафедри всесвітньої історії Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Рецензент: **Бєльдюгін В.А.**, канд. істор. наук, доцент.

Стаття подана 15.06.2011

УДК 94(477)

Панченкова Н.О.

ІДЕЙНІ ЗАСАДИ ЛІВОГО РАДИКАЛІЗМУ В УКРАЇНІ ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Стаття присвячена висвітленню головних ідейних засад лівого радикалізму в Україні на початку ХХ ст.

Ключові слова: ідеї, лівий радикалізм, есери, анархісти, політичний терор.

В Україні наприкінці XIX – на початку ХХ ст. відбувався процес визрівання в суспільстві політичної свідомості. Він був позначений створенням політичних

партій як загальноросійських, що мали свої осередки по всій імперії, так і суто українських. Відомо, що загальноросійські партії виникли раніше українських і мали значну популярність та підтримку серед українського населення. Серед них особливо вирізнялися три сили: партія соціал-демократів, партія соціалістів-революціонерів та угруповання анархістів. Ці партії за загальноприйнятим поділом були лівими й виступали за вкрай рішучі дії в політичній боротьбі, тобто були радикальними. Спектр практикованих ними методів політичної боротьби був досить широким. Серед них терор, агітація, пропаганда, робота у Державній Думі тощо. У своїй діяльності соціалісти-революціонери та анархісти в основному зосередилися на терорі, що дає можливість ідентифікувати їхні організації як терористичні.

Дослідженню діяльності ліворадикальних організацій присвячена чимала кількість праць, зокрема роботи Р. Городницького, К. Гусева, К. Морозова, Д. Пронякіна та ін. [1]. Вивченню проблеми революційного терору багато уваги приділяють закордонні дослідники Ю. Антонян, О. Будницький, Г. Гейфман, Куромія Гіроакі та ін. [2]. Проте в чисельних дослідженнях не знайшла свого висвітлення проблема ідеології ліворадикальних організацій, що діяли в Україні на початку ХХ ст.

Мета публікації – висвітлити головні ідейні засади лівого радикалізму в Україні на початку ХХ ст.

Російська імперія на початку ХХ ст. непохитно проводила свій внутрішньополітичний курс в українських землях, який зводився до ідеї побудови наднаціональної “Святої Русі” на основі постулату: “православ’я, самодержавство, народність”.

Принцип самодержавної внутрішньополітичної доктрини – православ’я – означав виняткове панування православної церкви, яка була тісно пов’язана з державою й суттєво впливала на ідеологію Російської імперії. Церква ідеологічно підтримувала потреби Російської держави, її курс на “збирання російських земель” з центром у Москві. Цар був не лише головою держави, а й головою православної церкви та захисником “душі нації”. Імператор Микола II, як і його попередники, був переконаний, що царська влада має божественне походження і тісно пов’язана з православною церквою. Є свідчення, що він навіть мав наміри покинути царський престол та стати патріархом Руської православної церкви [3; 225].

Роль релігії в духовному житті українського народу була високою. В народі були досить сильними патріархальні традиції, віра в сильного, всемогутнього “батьку царя”, в його справедливість, доброту. В підтримці цієї віри провідну роль відігравала церква. Лише церква створювала умови, завдяки яким влада ніби панувала над людськими серцями та думками. Вона повчала, що лише цар, наче Бог, чинить на землі правду, бажає добра народу і краще за всіх знає що є добро [4; 213]. Звідси поставав незаперечний постулат: царська воля – це Божа воля, а будь-яка влада в країні – то влада від Бога. Покора царю була першим обов’язком та найвищою чеснотою православного. С. Степняк-Кравчинський у своїй книзі “Росія під владою царів”, що вийшла друком у Лондоні в 1885 р., писав: “Якби селяни були вільнодумцями та мали можливість втілити в життя свої дивні ідеали, то вони б наказали Білому царю залишитися на престолі, але прогнали й, мабуть, перебили усіх губернаторів, поліцейських та чиновників” [5; 48]. Тобто церква виконувала роль ідеологічної секції самодержавної влади: надавала самодержавству священного характеру, робила особу царя предметом поклоніння, втіленням справедливості.

Як і принцип самодержавства, принцип православ’я втрачав популярність і, в першу чергу, серед молододі, енергійної частини суспільства. Протягом ХІХ

ст. набув обертів процес втрати церквою свого впливу на народ. Традиційна соціально-релігійна позиція церкви, що визнавала поділ суспільства на багатіїв та бідних, вже не влаштовувала віруючих. Стала середньовічна система християнства не могла сприяти втіленню в життя євангельського ідеалу. Наслідком таких процесів стало розповсюдження іншого ідеалу, заснованого на матеріалізмі. Першою від церкви відцуралася частина освіченого прошарку суспільства. На зламі століть схолодів до віри і простий люд. У поширенні атеїстичних настроїв на українських землях наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. чітко простежувався досить сильний відбиток соціальних чинників. Це, в свою чергу, зумовлювало пошук соціальної правди. З часом невизнання церкви все більше переростало у заперечення ідей Христа. Відомий анархіст М. Бакунін називав Христа ледарем та волоцюгою, вважав, що його потрібно було свого часу кинути до в'язниці [6; 301]. Войовничий атеїзм М. Бакуніна сприйняли його послідовники. Другий номер анархістського журналу "Голос труда" наголошував: "...Ваш Бог – не всемогутній, не добрий Бог, а Бог – злочинець. Створивши світ, він не може керувати ним так, щоб усі люди жили у згоді" [7; арк. 307]. Поряд із поширенням атеїстичних настроїв у країні складалося уявлення, що лише радикальне перетворення суспільно-політичних відносин назавжди вирішить проблеми індивідуального й духовного існування людини.

Інший принцип державної системи – народність – повинен був стверджувати панування одних "великорусів" на основі нівелювання національних особливостей всіх інших народів імперії. Протягом свого існування імперія постійно жила в страху перед національним пробудженням народів, а тому русифікаторська політика була важливою його внутрішньополітичною доктриною. Російська держава формувалася як "тюрма народів", де "на всіх мовах все мовчить". Російська мова визнавалася єдиною державною мовою. Своєрідністю суто української ситуації було те, що до загального для імперії царського гніту додавався гніт національний. В руслі великодержавної політики йшло "обрусіння" українства, особливо це торкнулося представників привілейованих прошарків. "Закон Божий та російська мова, – писав у 1870 р. опікун Київського округу, – два головних важеля у справі обрусіння краю, його культурного закріплення за російською народністю" [8;51]. Офіційна ідеологія визнавала українців частиною російського етносу. Спроби українців розвивати національну культуру, не кажучи вже про створення власної держави, розцінювалися як посягання на єдність російського народу. Жорсткій позиції самодержавства по відношенню до різних народностей імперії протистояли ідеї національної рівності, національного самовизначення та самоврядування. Українці, що мали історичний досвід державотворення, відчували потяг до побудови своєї національної держави, мабуть, найгостріше в імперії.

Заходи, за допомогою яких монархічний ідеал втілювався в життя, народили думку про хибність культивованих в суспільстві ідеологічних засад російської держави. Ідеологічне насилля викликало зворотню реакцію. В суспільстві визрів протест проти ідеології існуючого ладу. Слід відзначити, що нові вчення розроблялися перш за все на основі заперечення ідеологічних підвалин самодержавного ладу з позицій лівого радикалізму. Справа в тому, що радикальні ліві угруповання, які діяли в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., мали не національний, а загальноімперський характер. Тому і пошук витоків ідей лівого радикалізму слід шукати в більш широкому просторі, ніж терени України.

Монархічний ідеал вибудовувався навколо особи царя та спрямовувався на зміцнення його влади. Народу відводилася роль "покірного раба". Не дивно, що саме народ посів головне місце у теоретичних пошуках ідеологів лівих течій.

Загально визнаними попередниками лівих течій в Російській імперії були О. Герцен та М. Чернишевський. У 50-60-х рр. XIX ст. вони створили вчення "російського соціалізму", більш відомого під назвою народництва. В його основі – переконання у можливості побудови соціалізму в Росії на основі селянської общини, яку ідеологи нового вчення розглядали як "осередок соціалізму". На думку О. Герцена, знищення держави як знаряддя пригнічення селянства було головною умовою втілення в життя соціалістичного ідеалу [9;91]. Проте він не вказував практичного шляху здійснення такого кроку. Тому логічна поява у О. Герцена надій на "внутрішню", моральну революцію. Як відомо, згодом "моральна революція" на ниві примітивного мислення зробила свою справу. Сила стає чи не найголовнішим заходом боротьби за власні інтереси, до того ж морально виправданим.

Але справжніми "батьками" насильницьких методів боротьби з самодержавством стали С. Нечаєв, М. Бакунін, П. Кропоткін, П. Ткачов, П. Лавров, які обґрунтували й намагалися втілити в життя принципи, що склали ідеологічну основу діяльності лівих радикалів. Теоретики розробляли свої вчення, спираючись на риси, притаманні народному характеру: схильності до насилля й безмежної, нестримної агресії. Їм не потрібно було вигадувати щось химерне, доводити його життєздатність в межах Російської держави. Вони лише вдало абсорбували "бунтарський дух" народу, на основі якого і побудували власні концепції радикальної зміни існуючого ладу.

Основоположник та класик світового анархізму М. Бакунін був переконаний, що народним масам притаманна пристрасть до «руйнування», за допомогою якого «виникають нові світи» [10;319]. Він не лише створив концепцію анархічного ідеалу свободи, а й намагався на практиці його здійснити. Найкращім засобом для досягнення поставленої мети Бакунін називав шлях бунтарський, бойовий [10;520]. Він вітав фізичне усунення шкідливих політичних осіб, вважаючи це початком розкладу заснованого на насиллі суспільства. На зміну поодинокому терору, на його думку, має настати доба народного терору.

Багато дослідників вважають, що лівий радикалізм був ідейним продовженням поглядів П. Ткачова. Він вважав, що лише революційна меншість шляхом застосування терору здатна визволити народ з-під гніту самодержавства. На практиці ця думка значила необхідність оголошення війни існуючій владі шляхом терору та захоплення влади революційною партією. Але, не дивлячись на те, що П. Ткачов був палким прихильником радикальних методів, він обмежував їх лише процесом руйнації старого суспільства [11; 96].

Характерним було й негативне ставлення радикальних лівих течій до держави як політичного інституту. Вона у поглядах ліворадикальних теоретиків асоціювалася з насиллям, пригніченням людської гідності, обмеженням її особистого розвитку. А відтак лише знищення держави, на їхню думку, мало забезпечити прогресивний розвиток суспільства [10;299]. Великий анархіст П. Кропоткін взагалі вважав народну природу анархічною, яка взагалі не потребує державності.

Модернізація ідеї політичного терору відбулася на початку XX ст. Тут насамперед відзначилися активісти партії есерів та анархісти. Одна з активних учасниць народницького руху С. Перовська у свій час влучно зазначила: "Ми розпочали велику справу, мабуть, два покоління будуть змушені полягти заради неї, але зробити це потрібно..." [12; 27]. І дійсно, майже без істотних змін в теоретичні пошуки нового покоління перекочували вище означені принципи: віра у бунтівний дух народу, принцип жертвності та моральної виправданості терору, агітаційний вплив теракту на суспільство.

Спираючись на ідеї попередників, партія соціалістів-революціонерів із самого початку існування офіційно оголосила політичні вбивства головним інструментом у своїй боротьбі з самодержавним ладом. Лідери соціалістів-революціонерів ладні були на практиці заперечити модну в ті роки формулу “Терор роблять, але про терор не розмовляють” і намагалися створити теоретичну базу виправдання терору. Есери розглядали терористичну тактику своєї партії на перших етапах її становлення як продовження традицій “Народної Волі”, членів якої вони вважали своїми прямими попередниками й духовними батьками. Однак розповсюдження марксизму не дозволило їм ігнорувати його головні ідеї. Тому есери виводять свою ідеологію не лише з принципів, проголошених народниками, але й з робіт К.Маркса. Есери наполягали на тому, що практика терору є невід’ємною частиною загальної боротьби трудящих мас. Головним партійним теоретиком став Віктор Чернов.

У червневому номері “Революційної Росії” (1902 р.) була вміщена його стаття “Терористичний елемент у нашій програмі”, де він доводив доцільність та моральну виправданість практики терору. Чернов називав терор одним з технічних засобів боротьби, який лише підсилює вплив усіх інших паралельних форм боротьби, а його власний вплив підсилює дію останніх [13; 84]. Автор підкреслював, що у робітничому середовищі вже визріли умови для застосування такої тактики. Погоджуючись з критиками тероризму в тому, що краще було б, якщо відсіч “лиходіям уряду” давав сам народ, В.Чернов говорив, що це поки нереально. Але неготовність народу до гідної відповіді лише поглиблює психологічну необхідність для терористів взяти цю справу на себе. Народ немов делегує їм своє право на самозахист.

Григорій Гершуні, як член партійного керівництва соціалістів-революціонерів, давав власне визначення терористичній справі. Він підкреслював, що теракт не просто фізичне знищення, вбивство носія влади, це насамперед втілення в життя бажання народу. Терорист виконує вирок, винесений в серцях свідомих громадян. Лише тоді стає все ясно – здійснився народний суд! Тільки тоді вбивство, від якого природньо жахається людська душа, стає великим подвигом, а вбивця – національним героєм. Гершуні підкреслив: “З цього виходить лише один висновок – терористичний акт допустимий не тоді, коли його можна робити, а коли його необхідно робити” [14; арк. 54].

Есерівський терор початку ХХ ст. підсилювався діями анархістів. Так вже сталося, що на терені України анархізм проявився більш, ніж де в імперії. Анархісти також поставили терор за основу своєї діяльності. Американський дослідник тероризму Дж. Белл підкреслював, що організація “Народна Воля” стала зразком для наслідування багатьма терористичними організаціями, в особливості для анархістів [15; 37-38]. Їхній вплив на теренах України пояснювався незрілістю політичних відносин у суспільстві, дещо анархістським менталітетом зубожілого українського селянства та політичною наївністю робітництва. Чималу роль, на погляд авторки, зіграла і географічна близькість до країн Західної Європи, де анархізм набув значного розвитку. Особливу роль у поширенні ідей анархізму зіграла Одеса.

На думку дослідниці Г. Гейфман, анархісти не намагалися підводити теоретичну базу під тактику терору та обмежувалися зверненнями в стилі маніфестів [2;78]. Російський дослідник революційного тероризму О. Будницький притримується зовсім протилежного погляду. На його думку, заперечувати ідеологічну підготовку анархістського терору неправомірно: “Дії завжди передувало слово й анархістським терактам передувало відповідне теоретичне обґрунтування...Дійсно, більшість виконавців терактів мало про теорію досить

віддалене уявлення, але “першопоштовхом” в даному випадку була ідея, думка” [2;219]. Авторка повністю поділяє думку О.Будницького, бо дійсно спочатку були вироблені головні постулати анархістської доктрини, а згодом відбулися спроби втілити в життя за допомогою терору анархістського ідеалу.

Анархістський терор являв собою самостійний різновид цього засобу боротьби, але ґрунтувався на інших принципах, ніж тероризм есерів. У центрі анархістського вчення стоїть вільна, необмежена зовнішньою волею, суверенна, творча особистість, яка здатна на практиці вирішувати як практичні, так і теоретичні питання. Анархізм вимагав повного щастя кожної людини й, на думку його прибічників, відкривав широкі горизонти гармонічного розвитку суспільства [16;307]. Терор у діяльності анархістів мав застосовуватися безкомпромисно та вести до остаточної ліквідації і держави, і капіталістичного ладу, на зміну якому має прийти суспільство, вільне від пригнічення та навіть без мінімального контролю, який неминуче здійснює будь-який уряд [2;175].

Взагалі-то анархізм не був єдиною системою ідей. Під цим терміном об’єднувалися часом зовсім протилежні системи поглядів. Не було єдності й у питанні про засоби боротьби з режимом. Явний пріоритет віддавався терористичним заходам цієї боротьби, однак мотиви дій були різними у різних напрямках. Проте в його основі був спільний принцип знищення державності, устрій справедливого суспільного ладу на фоні гармонійного розвитку особистості. Власну програму анархісти позначили девізом Бакуніна “Дух руйнації є одночасно творчим духом” [17, арк. 42]. На багатьох їхніх листівках та прокламаціях часто зустрічається як епіграф цей вислів головного натхненника й ідеолога анархістського руху.

Таким чином, витоки обґрунтування ідеї використання терору як засобу боротьби з царатом були закладені ще у поглядах громадських діячів другої половини ХІХ ст., в яких містилися радикальні заклики до вирішення назріваючих у країні проблем. Саме доробок суспільно-політичної думки народників у єднанні з природною рисою народного характеру (схильності до насилля) використали ліві радикали. Радикальні ідеї були притаманні насамперед російській різночинній інтелігенції, але розповсюджувалися й на теренах України. Заклики російських революціонерів на зразок “Геть російське самодержавство!” змусили деяких українських революціонерів стати на край радикальних позицій разом із представниками інших національностей Російської імперії.

Л і т е р а т у р а

1. Городницький Р.А. Боевая организация Партии социалистов-революционеров в 1901-1911 гг. / Р.А.Городницкий. – М.: РОССПЭН, 1998. – 239 с.; Гусев К.В. Эсеровская богородица [О М.А.Спирidonовой] / К.В.Гусев. – М.: Луч, 1992. – 158с.; Морозов К.Н. Партия социалистов-революционеров в 1907-1914 гг. / К.Н.Морозов. –М.: РОССПЭН, 1998. – 624 с.; Пронякин Д.И. Анархизм: “исторические” претензии и уроки истории / Д.И.Пронякин. –Л.: Лениздат, 1990. – 159с.
2. Антонян Ю.М. Терроризм. Криминалогическое и уголовно-правовое исследование / Ю.М.Антонян. – М.: Изд-во Щит-М, 1998. – 306 с.; Будницький О.В. Терроризм в российском освободительном движении: идеология, этика, психология (вторая половина ХІХ - начало ХХ вв.) / О.В.Будницький. – М.: РОССПЭН, 2000. – 399 с.; Гейфман А. Революционный терор в России, 1894-1917 / А.Гейфман. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1997. – 448 с.; Куромія Гіроакі. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870-1990-ті роки / Гіроакі Куромія. – К.: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2002. – 510 с.

3. Волкогонов Д.А. Ленин. Политический портрет: В 2-х кн. / Д.А.Волкогонов. – М.: Новости, 1994. – Кн. 2. – 1994. – 512 с.
4. Франк С.Л. Из размышлений о русской революции // Новый мир. – 1990. – №4. – С. 207–226.
5. Степняк-Кравчинский С.М. Россия под властью царей / С.М.Степняк-Кравчинский. – М.: Мысль, 1964. – 407 с.
6. Бердяев Н.А. Сочинения / Н.А.Бердяев. – М.: Раритет, 1994. – 416 с.
7. Центральний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК України) – Ф. 281. - Оп. 1. – Спр. 532.
8. Грекулов Е.Ф. Церковь, самодержавие, народ (II половина XIX - начало XX в.) / Е.Ф.Грекулов. – М.: Наука, 1969. – 184 с.
9. Герцен А.И. Собрание сочинений. В 30-ти т. / А.И.Герцен. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – Т. 17. – 1959. – 541 с.
10. Бакунин М.А. Философия. Социология. Политика: [Сборник] / М.А.Бакунин. – М.: Правда, 1989. – 621 с.
11. Ткачѳв П.Н. Сочинения: В 2-х т. / П.Н.Ткачѳв; [Сост. и примеч. Б.М.Шахматова; Общ. ред. А.А.Галактионова и др.]; АН СССР, Ин-т философии. – М.: Мысль, 1975 – Т. 2. – 1976. – 645 с.
12. Ляшенко Л.М. Революционные народники / Л.М.Ляшенко. – М.: Просвещение, 1989. – 141 с.
13. Партия социалистов-революционеров. Документы и материалы. В 3-х тт. – М.: РОССПЭН, 1996. – Т. 1. – 1996. – 686 с.
14. ЦДІАК України. – Ф. 318. – Оп. 1. – Спр. 1517.
15. Bell J.B. A time of terror. – Basic Books. INC. – New York, 1978. – 292 p.
16. Кропоткин П.А. Этника / П.А.Кропоткин. – М.: Политиздат, 1991. – 433 с.
17. ЦДІАК України. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 790.

Панченкова Н.А. Идеологические основы левого радикализма в Украине в начале XX в.

Статья посвящена исследованию главных идеологических основ левого радикализма в Украине в начале XX в.

Ключевые слова: идеи, левый радикализм, эсеры, анархисты, политический террор.

Panchenkova N.A. Ideological bases of the left radicalism in Ukraine at the beginning XX of century

The article is sanctified to research of main ideological bases of the left radicalism in Ukraine at the beginning XX of century.

Key words: ideas, left radicalism, socialists-revolutionaries, anarchists, political terror.

Панченкова Наталія Олександрівна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Рецензент: **Литвиненко В.Ф.**, док. істор. наук, професор.

Стаття подана 30.05.2011

Пенькова Н.С.

СПЕЦИФІКА ФОЛЬКЛОРНОЇ ТРАДИЦІЇ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Висвітлюються особливості регіонального фольклору на підставі аналізу соціокультурних, етнічних факторів та взаємної рецепції культур Південно-Східної України.

Ключові слова: фольклорна традиція, регіональний фольклор, етнічні фактори, взаємна рецепція, культура.

Розуміння культури як «відкритих дверей до душі кожного народу» актуалізує інтерес до його різноаспектного розгляду. Головним стає осмислення основних тенденцій культурного розвитку крізь призму дослідження її джерел, оскільки «культури без коренів, без генетичної лінії не існує». Одним з джерел культурних традицій, що висвітлюють народну самосвідомість, є фольклорні традиції.

Науковий інтерес до питань розвитку регіонального фольклору як соціального феномена, відновлювання забутих сторінок із життя регіону, дослідження еволюції фольклорної традиції значно збільшується у період незалежності нашої держави. Актуальність аналізу особливостей фольклорної традиції виникає у зв'язку з тенденціями і перспективами державного розвитку багатонаціональної культури.

Процеси розвитку фольклорної традиції Південно-Східної України неодноразово були у полі зору дослідження істориків та етнографів. Г.Тітов у своїй роботі зібрав етнографічні дані про життя та звичаї представників різних народів, які мешкали на даному регіоні [1]. Цікаві спостереження належать А. Афанасьєву-Чужбинському. Він підкреслював локальну специфіку фольклорної традиції у різних населених пунктах Нижнього Подніпров'я [2]. На багатонаціональність населення Катеринославського краю та відносно велику кількість культурних традицій звернула увагу В.А. Бабенко [3]. Різноманітний фольклорний матеріал, переважно про Запорожжя і запорожців, представлено у історичних працях Я. Новицького [4-7] і Д. Яворницького [8-9]. У вивченні приазовської болгарської фольклорної традиції значний внесок зробили С. Цветко [10], К. Дінчев [11], Н. Шумада [12-13]. І все ж таки було надано недостатньо уваги фольклорним процесам, які відбувались у поліетнічному регіоні Південно-Східної України. Нерівномірність вивчення фольклору різних народів перекидає уявлення про характер взаємодії тут різних культур, дослідження якого стало предметом статті.

Мета статті – визначити специфічні особливості регіонального фольклору, проаналізувати соціокультурні та етнічні фактори взаємовідношень та взаємної рецепції культур Південно-Східної України.

Унікальною особливістю Південно-Східної України є те, що її населення ніколи не було етнічно однорідним. У регіоні мешкали представники 125 різних етносів. У цій ситуації важливе значення має вивчення історії, стилістичних проявів культурного «обличчя» краю, дослідження проявів культурних взаємозв'язків та взаємовпливів усіх етносів, які мешкали у межах єдиного геополітичного простору.

Специфічні особливості регіонального фольклору тут обумовлені історико-географічними та демографічними факторами, оскільки довгий час на цій території мешкала чоловіча військова спільнота – запорозьке низове військо. Це

обумовило особливий, ґендерний характер фольклорного репертуару, що став міцним історичним пластом у культурі регіону.

Ще при запорожцях там виникли і російські гарнізони, а частина земель віддана сербам. Після ліквідації Запорозької Січі (1775 р.) територія почала заселятися селянством з різних губерній України та Росії. Частину земель віддали німецьким колоністам. У другій половині XIX ст. на ці землі також переселилися болгари. У регіоні утворилося багатонаціональне середовище. Другою домінантною специфічною рисою фольклорної традиції Південно-Східної України стала її поліетнічність.

Бурна економічна колонізація краю на зламі епох XIX – XX ст. створила безпрецедентні умови, що вимагала пристосування до оточення, яке змінилося. Процес культурної адаптації населення залежав від різних факторів: часу переселення, місця, звідки були поселенці, їхнього віку, компактності або дисперсності мешкання представників одного етносу. Все це породжувало у регіоні розвиток діалогу культур. Для українців, росіян та інших слов'янських народів його розвиток полегшувався мовною близькістю.

У місцях компактного мешкання представники різних етносів зберігали особисті модуси мислення, побуту та фольклорну культуру, про що свідчать відмінності, які збереглися в усній народній творчості. К.В. Чістов вважав одним з основних стабілізаторів фольклорного тексту (як традиції у цілому) – соціальну групу, її фольклорний попит («фольклорне знання») та традиції сприйняття [14]. Чим більше та цілісніше була група, тим стабільніше і довговічніше фольклорна традиція. Серед слов'янського населення регіону були три стабільні групи з високим культурним імунітетом, який дозволив зберегти і донести до наших часів особову фольклорну традицію: запорожці та їх безпосередні нащадки, таврійські болгари та росіяни.

Усна народна творчість Запорожжя була українською, що цілком закономірно, урахувуючи етнічний склад запоріжців. Фольклорний репертуар козаків був практично непроникний для іншомовного, навіть родинного впливу. Нащадки запоріжців трансливали споконвічний регіональний фольклор, були гордими за своїх предків та зберігали пам'ять про них. З перших років колонізації краю усний поетичний спадок Запорожжя передавався новому населенню. Тому історичні пісні, легенди й перекази запорожців знало усе багатомовне населення краю (перша опублікована пісня про зруйнування Січі була записана зі слів німця [15]). Оновлення й збагачення фольклорного репертуару у регіоні проходило за умов написання нових творів як реакції на дії, що відбувалися, а також і під впливом періодичної преси. Останній фактор сприяв згладжуванню рис, нав'язував єдині варіанти творів по всій території України.

Основною причиною високого культурного імунітету у болгарських поселеннях Південно-Східної України було найпізніше переселення, у порівнянні з іншими етносами. В наслідок переселення цілими селами вони компактно заселялися в регіоні.

Російська культура постійно підтримувалася і на різних рівнях відновлювалася (перманентні міграційні процеси, переселення з різних регіонів Росії, а звідси й збільшення фольклорних діалектів, які зберегли регіональні особливості фольклорної традиції, трансляції засобами масової інформації «обраних» творів, які увійшли до репертуару населення). Російська фольклорна традиція у регіоні складалася переважно з творів «привезених» з російських губерній й функціонувала в межах одного чи кількох населених пунктів, а інколи і в одній родині. Там, де населені пункти утворювалися в наслідок переселення з однієї місцевості великої кількості родин, відбувалися процеси адаптації до нового середовища мешкання. Там формувалися нові, пов'язані з певними

геокліматичними та історичними умовами, образи-символи у ліричних піснях, змінювалися топонімічні мотиви усної неказкової прози. У фольклорних текстах з'являлася українська лексика.

Населені пункти часто формувалися вихідцями з різних земель. Тому поряд з'являлися російські та українські подвір'я, що провокувало різні типи до взаємної культурної рецепції. У таких населених пунктах у обрядах виникали спільні елементи, часто виконувалися одні й ті ж самі ліричні пісні. Часто спостерігався переклад українських казок російською (протилежний процес не фіксувався), виконувалися російською українські християнізовані колядки напередодні Нового року. У той же час основна частина репертуару все ж таки залишалася власною.

Аналогічні процеси спостерігалися в індустріальних містах. Відбувалося своєрідне обернення російськомовного населення цих міст до обрядової культури сусідніх, переважно українських сіл. Внаслідок зазначеного обряди весілля в цих населених пунктах включали ряд елементів традиційного українського весілля, а пісні виконувалися російські та українські. Весільні примовки та побажання імпровізувалися російською та українською мовами. У похоронній обрядовості використовувалося багато традиційних українських (поряд зі спільнослов'янськими) обрядових дій.

При дисперсному розселенні, як правило, сильнішим був вплив фольклорної традиції більш численних представників одного з етносів. У результаті в багатьох населених пунктах переважною ставала традиція одного з етносів. У місцях спільного мешкання росіян та українців у обрядовості домінував український фольклор. У необрядовому фольклорному репертуарі було дуже багато українських пісень; інколи вони перекладалися російською, але частіше виконувалися українською.

Значний експедиційний матеріал та багаторічні спостереження дали основу для висновків: в іноетнічному середовищі фольклор здобув особливе значення у зв'язку з тенденцією до сакралізації власної культури, до підкреслення своєї етнічної естетики, до канонізації звичаїв та обрядів. Різноманітність форм взаємної фольклорної рецепції (позичення та пристосування населення) – одна з характерних рис фольклору регіону.

Подальше дослідження соціоестетичного фольклорного руху Південно-Східної України кінця ХІХ – початку ХХ ст. може стати необхідним доповненням до виявлення історичних особливостей та закономірностей розвитку культури.

Аналіз знакового простору, який відрізняється різноманітністю та динамізмом, виявлення механізмів культурної спадкоємності, розкриття знаково-символічної природи мовної культури сприятимуть діалогу культур різних етносів.

Л и т е р а т у р а

1. Титов Г. Письма из Екатеринослава / Г. Титов – Одесса: Типография Брауна и К., 1849. – 29 с.
2. Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию / Афанасьев-А. Чужбинский – В 2-х ч. – СПб.: Изд. 2-е книгопродавца А.О.Базунова., 1863.
3. Ч. 1.– 1863 – 468 с.
3. Бабенко В.А. Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края / В.А.Бабенко – Екатеринослав: Типография губернского земства. – 1905. – 144 с.
4. Новицкий Яков Мифологичні легенди, релігійно-легендарні твори (апокрифи), демонологія / Новицкий Я. П. – Запоріжжя: АА Тандем, 2007. – 116 с.
5. Новицкий Я. П. С берегов Днепра: Путевые заметки и исследования / Новицкий Я. П. – Екатеринослав: Типография Губернского Земства, 1905. – 205 с.

6. Новицкий Я.П. Народная память о Запорожье. Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине (1875-1905) / Я.П. Новицкий (репринтное воспроизведение издания 1911.). – Рига: Спридитас, 1990. – 119 с.
7. Новицкий Я.П. Остров Хортица на Днепре, его природа, история, древности / Я.П.Новицкий – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1997.– 88с. (Старожитності Південної України –Випуск 1).
8. Яворницький Д.И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа/ Д.И.Яворницький – К.: Веселка, 1995. – 447 с.
9. Яворницький Д.І. Вольності запорозьких козаків / Д.І. Яворницький – Дніпропетровськ: Січ, 2002. – 359 с.
10. Цветков С.І. Генеза мотива крилатого змія в болгарських народних піснях / С.І.Цветко // Етнографічний вісник. – Кн. 9. – К., 1930. – С. 3-30.
11. Динчев К. Локально-региональные аспекты болгарской фольклорной культуры (теория, методы и результаты собирания в связи с восточнославянской исследовательской традицией: автореферат дис. на соискание уч. степени доктора филолог. наук: спец. 23.00.04 «Политические проблемы международных отношений и глобального развития». К. Динчев – К.: Рос. акад. Управления, 1991. – 32 с.
12. Шумада Н.С. Українсько-болгарські фольклористичні зв'язки (період болгарського відродження) / Н. С. Шумада – К.: АН Укр. РСР, 1963. – 163 с
13. Шумада Наталя. Народна культура болгар України: освоєння нового простору в часі / Н. Шумада // Матеріали до української етнології. Збірник наукових праць. – Вип.4 (7). – К.: 2004.– С. 165-173.
14. Чистов К.В. Народные традиции и фольклор / К.В. Чистов // Очерки теории. – Л.: Наука, 1988. – 237 с.
15. Лазаревский А. Запорожская песня, записанная немцем от немца / А.Лазаревский // Киевская старина.– 1883. – № 10. – С. 322-324.

Пенькова Н.С. Специфика фольклорной традиции Юго-Восточной Украины (вторая половина XIX - начало XX ст.)

Выявляются особенности регионального фольклора на основе анализа социокультурных, этнических факторов и взаимной рецепции культур Юго-Восточной Украины.

Ключевые слова: фольклорная традиция, региональный фольклор, этнические факторы, взаимная рецепция, культура.

Pen'kova N.S. Specific of folklore tradition of South-East Ukraine (second halves of XIX – the beginning of the XX century)

The article is devoted a specific regional folklore based on the analysis of socio-cultural, ethnic factors and mutual reception cultures of South-Eastern Ukraine.

Key words: folk traditions, regional folklore, ethnic factors, mutual reception, culture.

Пенькова Наталія Сергіївна – аспірантка кафедри всесвітньої історії Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Рецензент: **Кривуля О.О.**, канд. істор. наук, доцент.

Стаття подана 18.03.2011

Підченко С.А.

НАПРЯМИ ТА ФОРМИ ВИКОРИСТАННЯ ІНФОРМАЦІЙНО-ДОКУМЕНТАЛЬНИХ РЕСУРСІВ НАЦІОНАЛЬНОГО АРХІВНОГО ФОНДУ

У статті розглядаються напрями та форми використання архівної інформації на підставі вивчення особливостей роботи державних архівів України з питань організації та ініціативного інформування, експозиціонування, публікації архівних документів.

Ключові слова: *Національний архівний фонд, архівна інформація, інформаційна діяльність, користувач архівною інформацією, інформаційний потенціал.*

Головним об'єктом національних інтересів України в архівній справі є збереженість архівно-інформаційних ресурсів і, насамперед, Національного архівного фонду (НАФ) України як глобальної інформаційної системи, що одночасно є складовою загальнодержавних стратегічних інформаційних ресурсів та національного культурного надбання. Як важливий інформаційний інструмент управління державою архівно-інформаційні ресурси є вагомим першоджерелом, що відображає правові та організаційні підвалини становлення і розвитку української державності; містить відомості, необхідні для забезпечення державного суверенітету і територіальної цілісності України, збереження конституційних основ держави та державного устрою, збереження стабільності міжетнічних та міжконфесійних відносин у суспільстві, ефективного функціонування державних структур усіх рівнів та органів місцевого самоврядування, подальшого прогресу, економічного, інформаційного простору та інших сфер життєдіяльності суспільства, а також суспільно-правового захисту громадян.

На сучасному етапі розвитку архівної справи питання використання інформаційних ресурсів НАФ України набули надзвичайної актуальності. Необхідність їхнього дослідження зумовлена посиленням значення інформації (в тому числі архівної) в інформаційному суспільстві. Вагомим наразі є аналіз та узагальнення українського досвіду у застосуванні традиційних форм використання документної інформації в архівах, музеях, бібліотеках, у виробленні спільних проектів регіонального, державного рівнів з використання інформаційних ресурсів НАФ України. Тому поставимо за мету визначити основні напрями і форми використання архівної інформації за період незалежності України. З цього питання будемо досліджувати основні напрями використання інформаційних ресурсів НАФ на підставі вивчення особливостей роботи держархівів України з питань організації і ініціативного інформування, експозиціонування, публікації архівних документів.

Потреба в ретроспективній документальній інформації притаманна всім сферам життєдіяльності держави і суспільства. Згідно з Основними правилами роботи державних архівів України її використання – один з найважливіших напрямів роботи архівних установ [1, 193]. Згідно зі ст. 18 Закону України "Про Національний архівний фонд і архівні установи" архівні установи надають документи НАФ для користування фізичним та юридичним особам, виокремлюючи відповідно до їхніх потреб напрями використання архівної інформації [2, 20].

У практиці науково-інформаційної діяльності державних архівів виділяють кілька напрямів використання архівної інформації: у сфері управління; державної політики; економіки; науки і техніки; для реконструкції пам'яток історії та культури.

Багатоаспектна діяльність користувачів архівної інформації та архівістів спрямована на виявлення, організацію та аналіз джерельної бази вивчення історії наук (гуманітарних, технічних, природничих, медичних тощо). Цьому напряму притаманна більша активність користувачів порівняно з архівістами [3, 10].

У культурно-духовному житті через ретроспективну інформацію забезпечується популяризація знань у різних галузях освіти, культури і мистецтва, особливо у зв'язку з вивченням історичних подій, біографій національних, державних та культурних діячів, історії установ освіти, науки і культури тощо.

На сучасному етапі помітно зросла суспільно-політична та наукова роль архівних документів як цінного джерела для об'єктивного дослідження складних подій історичного минулого. Саме архівні документи найбільш повно та різнобічно відображають історичний процес, містять величезну інформацію як про досягнення в суспільному розвитку, так і про труднощі, суперечності, негативні явища.

Життя показує, що вченим необхідно постійно звертатися до архівів, читати і перечитувати історичні документи під новим кутом зору, скрупульозно вивчати і перевіряти ті факти, які були опубліковані раніше. Час вимагає від істориків широкого підходу до архівних документів, залучення всього їхнього комплексу, необхідного для розвитку історичної науки [4, 200 – 201].

Архівні документи використовуються в культурно-духовному житті для підготовки ювілейних виставок, музейних експозицій, доповідей, нарисів, брошур, проведення екскурсій, використовують документи у засобах масової інформації, публікації документів і нарисів. Їх використовують письменники, кінорежисери, представники ЗМІ в процесі творчості.

Треба зазначити і про співпрацю державних архівів із навчальними закладами, яка реалізовується шляхом залучення архівної інформації для проведення уроків, організації позакласної роботи [5, 282].

За сучасних умов інформатизація дає змогу на якісно новому рівні вирішити низку питань науково-інформаційного забезпечення функціонування держави, розвитку економіки, культури й науки, створюючи для цього комп'ютерні системи історичної й культурологічної інформації довідкового типу, не виключаючи необхідності підтримки традиційного НДА [6, 35].

Не менш важливим напрямом використання інформаційних ресурсів НАФ є соціально-правовий напрям, що передбачає виконання запитів, які забезпечують права й законні інтереси громадян, для вирішення завдань соціального захисту, забезпечення установлених пільг і підтвердження юридичних, майнових та спадкових прав громадян [5, 283]. Архівні документи використовують для виконання замовлень на проведення генеалогічних досліджень, що надходять від громадян України та іноземних громадян, які стають все більш важливим напрямом інформаційної діяльності державних архівів [7, 115].

Ефективним засобом розкриття інформаційного потенціалу НАФ та доведення суспільного значення архівів традиційно є ініціативне інформування, яке здійснюється шляхом підготовки спеціальних інформаційних документів: інформаційних листів, довідок-орієнтувальних, тематичних інформаційних переліків, списків-довідників. Формами ініціативного інформування вважають

також реклами, буклети, плакати, документальні фільми, фотоальбоми, оскільки цей вид використання має рекламно-довідкове значення то й наближає інформацію НАФ до потенціального користувача [5, 283–284; 1, 197–198]. Найбільшою активністю в ініціативному інформуванні відрізняються ЦДАВО України, центральні кіно-фото-фоно та науково-технічні архіви, держархіви Київської, Вінницької та Черкаської областей [8, 4].

Найважливішою з суспільних функцій архіву є виконання соціально-правових, персональних і тематичних запитів громадян, які надають інформацію з певної проблеми, теми за визначений хронологічний період, про перебіг життя та уточнення біографічних фактів фізичної особи, встановлення родового та родинного зв'язку, громадянський стан, освіту та навчання, трудовий стаж, службу у Збройних Силах СРСР, Українському війську, нагородження, присвоєння почесних звань, репресії, депортації; перебування в евакуації та ін. [1, 198–199]. Для отримання такої інформації здійснюється широкий архівний пошук за багатьма фондами державних, адміністративних, освітніх та інших установ.

До форм використання архівної інформації належить і виконання генеалогічних запитів, яке архівні установи колишнього СРСР отримали лише у 1989 р.

Замовниками тематичних запитів здебільшого є державні органи влади, наукові установи, редакції газет і журналів, музеїв. Вони потребують виявлення архівної інформації з певної теми. Наприклад, тільки за 2002 р. Державний архів СБУ отримав 350 звернень від наукових установ, освітніх закладів, громадських організацій [9, 44].

Неменш активною формою пропаганди архівних документів є експозиційна робота архіву, організація документальних виставок, які надають можливість значній кількості відвідувачів наочно знайомитися з унікальними документами НАФ України. Так, наприклад, Інститут рукопису НБУВ України з метою популяризації фондів щорічно використовує понад 10 тис. документів [10, 22]. Тематику виставок, як правило, пов'язують з актуальними питаннями громадсько-політичного життя країни, присвячують історичним датам, ювілеям видатних державних, громадських та культурних діячів, іншим подіям, які цікавлять громадськість. Важливого значення набуває тиражування виставок (виготовлення фотокомплектів, наборів ксерокопій), експонування їх за кордоном, в українських дипломатичних і культурних установах. З 2001 р. у ЦДІАК України була впроваджена нова форма виставкової діяльності – виставка “одного документа”. Архівні установи України почали широко використовувати можливість власних веб-сторінок для організації експозиційної діяльності.

Документи НАФ широко використовуються через засоби масової інформації. Найактивнішими в цьому напрямку є працівники ЦДКФФА ім. Г.С.Пшеничного, ЦДАМЛМ України, ЦДІАЛ України, а також держархівів Закарпатської, Одеської, Тернопільської, Херсонської областей; у підготовці радіопередач та участі в них: ЦДАМЛМ України; держархіви Вінницької, Волинської, Запорізької, Тернопільської, Хмельницької, Чернівецької та Чернігівської областей; у підготовці для преси публікацій – ЦДІАЛ України, ЦДАГО України, держархіви Закарпатської, Вінницької, Львівської, Сумської та інших областей.

Традиційною формою використання НАФ залишається користування документами у читальному залі. Згідно зі статтею 15 Закону України “Про Національний архівний фонд та архівні установи” до роботи з документами НАФ допускаються громадяни України та іноземні громадяни на підставі особистої заяви і документа, що посвідчує особу [1, 49]. Наприклад, у спеціальному

читальному залі Інституту рукопису НБУВ щорічно працюють понад 4 тис. фахівців з різних галузей знань. Серед читачів є працівники системи Національної Академії наук України, викладачі вищих навчальних закладів, співробітники музеїв, представники преси, громадських організацій та зарубіжні дослідники – науковці з країн СНД, Польщі, Німеччини, Австрії, Угорщини, Ізраїлю, Франції, США, Канади та з інших країн світу [10, 21–22].

До найефективніших засобів поширення архівної інформації належить публікація документів. Вона здійснюється шляхом наукової кооперації праці істориків, археографів, архівістів. Вперше в Україні документи і літературні пам'ятки Правобережної і Західної України XIV–XVIII ст. почала публікувати Тимчасова комісія для розгляду давніх актів у 1845 р. Взагалі до 2002 р. українськими архівістами підготовлено 460 збірників документів та документальних видань.

У видавничій тематиці державних архівів поважне місце посіла тема злочинів компартійного режиму проти українського народу: голодоморів 1921–1923, 1932–1933, 1947 рр., колективізації, репресій тощо [11, 581].

Наприкінці 1990-х рр. стала очевидною потреба звернути увагу на проблему підготовки і випуску повноцінних сучасних довідкових архівних видань. Тільки за 1998–2000 рр. друком вийшло 12 довідково-інформаційних видань, у тому числі комплексний довідник “Архівні установи України” [12, 8]. Отже, на початку XXI століття державні архівні установи розпочали та плідно продовжують систематично розпрацьовувати інформаційну складову Національно архівного фонду.

Справжньою революцією стало впровадження комп'ютерних технологій для використання архівної інформації у тих місцях, де вона не зберігається. Інформаційне суспільство, що на межі століть прийшло на зміну традиційному, “паперовому”, докорінно змінило обличчя архівних служб і національних архівів. Сьогодні в Інтернеті зафіксовано понад 5 тис. архівних сайтів, тобто сайтів архівів, музеїв, бібліотек, що заявили про себе як сховища документальних джерел і писемних пам'яток. Український досвід представлення архівних інформаційних ресурсів в Інтернеті налічує не багато часу. Формально вихідною точкою можна вважати відкриття офіційного веб-сайту Держкомархіву [12, 161–163].

Архівні сайти використовують в дистанційній освіті, по-перше, офіційний сайт Державного комітету архівів України, інформаційний потенціал дозволяє користувачам ознайомитися зі структурою архівної галузі держави, історією її розвитку, проблематикою, науковими досягненнями, нормативно-методичними матеріалами. Навчальним матеріалом можуть бути інформаційні ресурси сайту “Архівні ресурси української археології та історії”. Величезний за обсягом матеріал надає сайт Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. Інформація, надана на ньому, допомагає задовольнити будь-яку потребу користувача, в тому числі і з навчальною метою [13, 149–150].

Отже, в сучасних умовах неухильно збільшується кількість споживачів архівної інформації, відбувається оновлення форм і засобів її використання. Розвиток практичних форм роботи державних архівних установ з питань забезпечення суспільства ретроспективною інформацією супроводжується науково-методичними пошуками як на базі наукових (УНДІАСД, ІУАД, Інституту рукопису НБУВ), так і центральних установ (ЦДІАК, ЦДКФФА, ЦДАГО).

На рубежі тисячоліть інформатизація архівної справи сконцентрувалася на формуванні ресурсів у всесвітній мережі Інтернет і наданні безпосередньої можливості отримання інформації в онлайн-режимі. Нові технології створили можливість для використання архівної інформації у тих місцях, де вона

не зберігається. Користувачам різних банків даних, існуючих у світі, не обов'язково особисто відвідувати архіви, бібліотеки.

Л і т е р а т у р а

1. Основні правила роботи державних архівів України / За заг. ред. Л.О.Драгомірової, К.Є.Новохатського. – К., 2004. – 350 с.
2. Про Національний архівний фонд та архівні установи: Закон України від 13 грудня 2001 р. [зі змінами] // Офіційний вісник України. – 2002. – № 2. – С. 16–31.
3. Юдіна Л.М. Використання інформаційних ресурсів Національного архівного фонду України: науково-методичні засади, напрями та форми (1993-2004 рр.): Автореф. дис. канд. іст. наук: спец-ті 07.00.10 / УНДІАСД. – К., 2005. – 20 с.
4. Болдирев В.В. Роль архівних документів у розвитку історичної науки // Актуальні проблеми розвитку архівної справи в Україні. Доп. та повідомл. наук. конф. 15–16 березня 1995 р. – К., 1996. – С. 200–201.
5. Архівознавство: підручник для студентів іст. ф-тів вищ. нав. Закладів України / За заг. ред. Я.С.Калакури та І.Б.Матяш. – К.: Видавн. дім „КМ Академія”, 2002. – 356 с.
6. Боряк Г.В. Документальні архівні та інформаційні системи: до проблеми інтеграції // Актуальні проблеми розвитку архівної справи в Україні: Доп. та повідомл. архівної конф. 15–16 березня 1995 р. – К., 1996. – С. 33–42.
7. Боряк Г.В. Чергові і стратегічні завдання архівних установ // Вісник Державного комітету архівів України. – 2003. – Вип. 1(13). – С. 107–123.
8. Архівисти дивляться в майбутнє / Г.Портнов, Н.Маковська, О.Музучук та ін. // Урядовий кур'єр. – 2003. – 9 грудня (№ 232). – С. 4.
9. Боряк Г.В. Голосуючи „за” чи „проти” доступу до архівів спецслужб (За підсумками останнього десятиліття в Україні) // Архіви України. – 2004. – № 3. – С. 40–45.
10. Дубровіна Л.А. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського як архівна установа / Л.А.Дубровіна, Н.М.Зубкова // Архіви України. – 1999. – №1–6. – С. 13–24.
11. Нариси історії архівної справи в Україні / За заг. ред. І.Б.Матяш та К.І.Климової. – К.: Видавн. дім „КМ Академія”, 2002. – 612 с.
12. Національний архівний фонд України: засоби інтелектуального доступу до документів. Міжнародний довідник. – К., 2002. – 168 с.
13. Боряк Г.В. Електронні архівні публікації в Інтернеті: проблеми репрезентації інформаційних ресурсів // Архіви України. – 2002. – № 4–6. – С. 141–169.
14. Сукало А. Використання можливостей архівних сайтів у дистанційній освіті // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. зб. наук. праць. – К., 2002. – Вип. 5: Архіви – складова інформаційних ресурсів суспільства. – С. 146–151.

Пидченко С.А. Направления и формы использования информационно-документальных ресурсов Национального архивного фонда

В статье рассматриваются направления и формы использования архивной информации на основе изучения особенностей работы государственных архивов Украины по вопросам организации и инициативного информирования, экспонирования, публикаций архивных документов.

Ключевые слова: *Национальный архивный фонд, архивная информация, информационная деятельность, пользователь архивной информацией, информационный потенциал.*

Pidchenko S.A. Direction and forms of use of information-documentary resources of National archival fund

In article directions and forms of use of the archival information on the basis of studying of features of work of the state archives of Ukraine concerning the organization and initiative informing, an ex-posing, publications of archival documents are surveyed.

Key words: *national archival fund, the archival information, an information work, the user the archival information, information potential.*

Підченко Світлана Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри архівознавства Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Рецензент: **Довжук І.В.**, док. істор. наук, професор.

Стаття подана 28.04.2011

УДК 396+94(4)“375/1492”

Сапицька О.М.

СЕРЕДНЬОВІЧНЕ ЖІНОЦТВО У КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ

Крізь призму історії жінок та гендерного підходу до історії повсякденності проаналізовано висвітлення різних аспектів життєдіяльності жінок середньовіччя у дослідженнях сучасних вчених-медієвістів.

***Ключові слова:** середньовічні жінки, гендерний підхід, історія жінок, історія повсякдення, вчені-медієвісти.*

Історія повсякденності – нова галузь історичного знання, предметом вивчення якої є сфера людського повсякдення в множинних історико-культурних, політичних, економічних, юридичних, соціальних, етнічних і конфесійних контекстах. Реконструкція повсякденності досить складна: по-перше, ця сторона дійсності всеохоплююча, по-друге, в історика часто немає (або занадто багато) джерел, що належать саме й тільки до неї. Повсякденність – первинна, безумовна для всіх людей, скрізь і завжди, хоча й неоднорідна, неоднакова за змістом і значенням [17].

Виникнення історії повсякденності як самостійної галузі вивчення минулого на протиположності „глобальної” історії є однією зі складових так званого „історико-антропологічного повороту” у гуманітарній думці Заходу, що почався наприкінці 60-х рр. ХХ ст. Можливо, це було наслідком певної „кризи методології наративної історії” та традиційної історії взагалі, що сприймала Людину в історії як абстрактну істоту.

На думку сучасних інтерпретаторів ідей голландського соціолога німецького походження Н. Еліаса, цей учений вперше ввів у світову гуманітарну науку бачення прогресу як сплетіння на рівні повсякденного життя різноманітних практик виховання, пізнання, праці, влади та способів їхнього упорядкування, закріплених різними інститутами, оскільки вважав, що вивчення суспільства відірвалося від вивчення індивіда.

Активними дослідниками повсякденності на першому етапі виступили саме медієвісти. Наразі в історіографії кожної країни переважають ті або інші підходи до вивчення історії повсякденності. Однак превалюють декілька: мікроісторія та „его-історія” (Німеччина, Італія, США), історико-антропологічний підхід Ф.Броделя [7] (французька Школа Анналів, Росія).

Мікроісторика поставили собі завданням досліджувати не стільки звичайний досвід, скільки досвід екстремального виживання в умовах війн, революцій, терору або голоду, висунули аналіз перехідних і переломних епох у центр історії повсякденності. Але мікроісторичний підхід до дослідження не вільний від виходу на загальні поняття [15], хоча мікроісторія може досліджувати

долі окремих людей, у тому числі і їхній індивідуальний вибір, продиктований макроісторичними процесами.

Для Ф.Броделя і його послідовників характерним був вибір досить великих часових відрізків для виявлення глобальних соціальних трансформацій. Одним з результатів звернення медієвістів до історичної антропології, до підходів і методів досліджень суміжних гуманітарних дисциплін (зокрема, етнології та антропології), стала розробка таких тем, як родина й родинні відносини, взаємини чоловіків і жінок взагалі, шлюбність, сексуальна поведінка, статус і роль жінки в умовах феодального суспільства.

Загальним же для цих підходів було нове розуміння минулого як „історії знизу”, що зробило предметом історичного дослідження життя „маленької людини”. Це сприяло подоланню снобізму у відношенні людей не просто незнаменитих, але й різного роду маргіналів і відщепенців. Розбійники, психопати, відьми, анархісти, інваліди, повії, представники сексуальних меншостей, злочинці – всі вони отримали право потрапити в центр історичного дослідження [17] поряд із представниками еліти й рядового населення.

Особливістю вітчизняного розуміння історії повсякденності є її віднесення скоріше до розділу культурології або навіть етнології, а тому при дослідженні повсякденності користуються етнологічними методами та дорівнюють її до історії побуту. Однак співвідношення історії побуту (як предмета етнографічних описів) та історії повсякденності (як нового напрямку саме в історичних дослідженнях) досить складне.

Але на сучасному етапі методологія історії повсякденності об'єднує в собі все різноманіття інструментарію „макро-”, та „мікроісторії”; активно розвивається гендерна історія, яка все ж спирається на фундамент традиційної наративної. Учені виробили інструменти аналізу певних явищ не тільки в індивідуальному контексті (страсті, афекти, депресії тощо), але й у соціально-хронологічному, політичному, етнокультурному тощо контекстах.

На думку деяких дослідників [17], використовуючи все сучасне різноманіття методів і підходів, історик може простежити, як на уламках одного укладу життя та одного повсякдення у результаті їхнього руйнування виникає нова повсякденність, що, у порівнянні з попередньою, здається дивною та „неповсякденною”. Такий аналіз містить у собі перспективу прогнозування майбутнього, оскільки дозволяє простежити розвиток системи цінностей, роль у цьому окремих особистостей, які намагаються чи намагалися „змінити життя” як у державному масштабі, так і на локальному рівні.

На відміну від етнологів та антропологів, які традиційно займаються цими проблемами, істориків біологічний бік життя людини цікавить не сам по собі, але як соціокультурне явище, тобто в його взаємозв'язках із соціальними, господарськими процесами та пануючою системою світосприйняття людей, їхньою вдачею та мораллю. Побутові ж деталі допомагають історикам відшукати в історії те, що виражало на той момент „дух часу”, співвіднести приватне існування людини з ходом історичних подій. Істориків цікавить те, як певна сфера життєдіяльності людини впливала на її поведінку, індивідуальне та групове, на соціальну напруженість у суспільстві. У цьому ж контексті і медієвісти вивчають специфіку взаємодії у середньовічному суспільстві чоловічих та жіночої суспільних структур і їхню роль у забезпеченні його внутрішньої рівноваги, єдності та динаміки [24, 283].

Проте дослідження в цій галузі пов'язані з певними труднощами, оскільки історик у підсумку має звести свої мікроісторичні дослідження в єдину систему взаємозв'язків. На відміну від етнологів, які мають справу з масовими джерелами, що вони або збирають під час польових експедицій, або черпають із

офіційних документів, історик-медієвіст рідко має у своєму розпорядженні потрібні свідчення „у чистому виді”. А система відносин середньовічного родичання, становище жінок, інші аспекти цієї багатопланової теми не можуть бути відтворені безпосередньо із джерела якого-небудь одного типу. Вони практично завжди є об'єктом наукового конструювання, матеріалом для якого є свідчення найрізноманітніших джерел: торговельних книг і хронік, літературних пам'яток, податкових описів, заповідальних актів, збірників правових настанов тощо. Чималі труднощі для дослідника створює й середньовічна термінологія, що має мало загальної з поняттями, використовуваними сьогодні [24, 284].

Так, наприклад, як відзначила американська дослідниця Дайян Еліот [3], у ранньому християнстві звичний медієвістам термін „Христова наречена” (як визначення черниці або незаміжньої літньої незайманки) спочатку використовувався для опису зв'язку між душею будь-якої людини та Богом. Жінкою „наречена” стала пізніше – з метою зміцнення патріархальної влади.

Донедавна багатопланова тема генезису статусу жінки в середньовічному суспільстві розглядалася або в контексті уявлень про Середньовіччя як епоху абсолютного панування ворожої стосовно жінки релігійної догми, або в рамках категорій, традиційних для феміністської історіографії: дискримінація жінки в умовах патріархальних відносин і поступова емансипація в міру наближення до Нового часу; чи у образі Прекрасної Дами з куртуазної літератури. Тобто спостерігалось дві крайності – ідеалізація або повне приниження ролі жінки у середньовічному суспільстві.

Нові дослідження виявили, що реальність не зовсім укладається в ці спрощені схеми вже хоча б тому, що європейське середньовіччя охоплює більше тисячі років, які умовно можна поділити на ранній (VI-VII ст.), центральний (VIII-XIII ст.) та пізній (XIV-XV ст.) періоди. І різниця у всіх аспектах життя середньовічного суспільства навіть у рамках кожного з означених періодів була досить істотною. Всупереч існуючій у традиційній історії думці про статичність історії жінок норми та стереотипи жіночої поведінки змінювалися від сторіччя до сторіччя.

Взагалі, книги з історії жінок публікувалися ще у 1930-1950-і рр., але вони, як правило, були присвячені життєписам вузького кола жінок, які відіграли видатну роль у політичних подіях або зробили помітний внесок в історію культури, а узагальнюючі роботи, не маючи фундаменту спеціальних досліджень, мали відверто публіцистичний характер.

Натомість традиційна історична наука пропонувала (і часто продовжує це робити) нам літописи, що відтворювали події чоловічої історії – війни та зміни династій монархів, дипломатію й боротьбу за владу, виникнення та занепад держав, завоювання й відкриття нових земель, колонізацію і національно-визвольні рухи, соціальні революції [14, 44]. Тому багато істориків (особливо нового покоління) стали займатися історією жінок, обґрунтовано вважаючи, що вивчення минулого, як й аналіз сучасності, має спиратися на інформацію, що стосується обох статей.

Прихильникам цього напрямку вдалося розкрити багато невідомих сторінок історії жінок самих різних епох, народів і регіонів, але такий описовий підхід незабаром виявив свою обмеженість: він міг призвести до створення так званої „her-story” („її історії”), приреченої у найкращому випадку на паралельне існування з тією історіографією, що дискримінувала жінок, і яку феміністки небезпідставно називали „his-story” („його історією”) [19, 11].

Тому в 1980-і рр. у рамках „gender studies” („гендерних досліджень”) народжується гендерна історія, втім, все ще пов'язана з історією жінок. Гендер – це відображення життя у світі, де всі ми жінки або чоловіки. Гендерна ієрархія –

найміцніша і найбільш довговічна із всіх ієрархічних систем. Вона сторіччями відтворювала гендерні моделі поведінки та формувала гендерну ідентичність. Гендерна система, політичні й економічні фактори в суспільстві завжди взаємозалежні.

Вперше гендерний підхід в історії знайшов застосування саме у медієвістиці. Вчені-медієвісти намагалися показати, що жінки середньовіччя стали непомітними й безмовними завдяки їхнім сучасникам-чоловікам, які „не пускали” їх на сторінки хронік або „забували” про жінок при складанні правових кодексів [11].

Отже, центральним предметом досліджень гендерних істориків стає вже не історія жінок, а історія гендерних відносин, тобто тих самих відносин між чоловіками й жінками, що, будучи одним з найважливіших аспектів соціальної організації, особливим образом виражають її системні характеристики та структурують відносини між індивідами (у тому числі й внутрішньогрупові), що усвідомлюють свою гендерну приналежність у специфічному культурно-історичному контексті („гендерна ідентичність”)[19,14].

Найважливіші положення гендерного підходу були викладені американським істориком Джоан Скотт [21].

Взагалі, на думку К.Х. Делокарова, саме негаразди у підвалинах сучасної індустріальної цивілізації, що знайшли вираження в різних галузях, змусили суспільство звернутися до гендерної проблеми. Характерно, що ця „проблема статі” стала соціально усвідомленою відносно недавно, в останні 100-150 років [8, 71].

Перехід від «монологічної» історії жінок до «бінарної» гендерної історії й поява узагальнюючих історичних праць у теоретичному контексті гендерних досліджень розкрили перед дослідниками нові обрії, а історія повсякденності, історія приватного життя стає у наш час популярним напрямком досліджень серед вчених. Увагу істориків усе частіше привертають гендерно-диференційовані просторові характеристики й ритми життєдіяльності, матеріальний світ і соціальне середовище, специфіка жіночих комунікативних мереж, жіноча субкультура тощо.

На думку Т.Б.Рябової, факторами, що вплинули на середньовічні погляди на жінку стали ідейні джерела, найбільш важливими з яких були патріархальна традиція й християнське вчення. Уявлення про природу жінки мають давню історію; андроцентрична культура протягом тисячоліть формувала ідеали та культурні зразки, у яких жінці відводилася роль створіння менш досконалого, ніж чоловік. Патріархальна традиція в значній мірі й визначила середньовічне ставлення до жіноцтва.

Інша духовна складова – це християнська доктрина. У середньовічній культурі – чи то ортодоксальна доктрина, чи єретичні течії – але авторитет Священного Писання та праць ранньохристиянських письменників був величезний; кожна фраза одержувала численні трактування, маючи статус вирішального аргументу в дискусіях та суперечках [20,2]. Наприклад, навіть покарання для жінок, виголошені у справах з викорінювання девіантних форм сексуальної поведінки у середньовічній Іспанії, були, як правило, м’якші, ніж для чоловіків, що цілком відповідало логіці авторів релігійних трактатів про меншу відповідальність жінки через її неповноцінність та „зло”, закладене в неї від природи.

У питанні про оцінку статусу жінки, як пише один з авторитетів у цьому питанні французький історик Робер Фосс’є: „Ми жертви одночасно й наших джерел і нашого підходу як істориків сучасних [24,287]”. Тобто у дослідженнях, як правило, оперують джерелами, що належать до такої сфери громадського

життя, де жінка відігравала менш важливу роль, ніж чоловік (економіка, політика, управління). Навпаки, ті сфери повсякденного життя, де панували цінності, далекі сучасній свідомості: виробництво й розподіл предметів першої необхідності, ведення господарства, нагляд за челяддю, прислугою (зв'язка ключів на поясі – один із частих аксесуарів в іконографії жінки-городянки), виховання дітей, емоційні відносини, або, як правило, ігноруються, або розцінюються у відповідності зі стереотипами феміністської історіографії як „службові”, „підневільні”, „принизливі” тощо.

Однак в умовах цивілізації, орієнтованої на споживче господарство, саме будинок, домогосподарство були її справжнім ядром, найбільш істотним осередком життя. Саме тут протікало життя середньовічної людини. І жінка там головувала. Чоловік, що панував поза сферою домогосподарства, виявлявся немов би залежним від жінки в цій життєво важливій сфері. Тобто все ж існувало кілька сфер „жіночого панування”. В умовах натурального господарства та замкнутості економічних структур ці галузі мали важливе соціальне значення, і тому пріоритет жінки в них французькі історики назвали „таємним матриархатом” [7;12].

Але й поза домогосподарством в багатьох регіонах видно протиріччя між офіційним невизнанням участі жінки у суспільній, політичній, судовій сферах і реальною практикою. Так, в Англії, Німеччині XIII-XV ст. жінки-городянки виступали в судах як поручительки за жінок, відомі вони й на офіційних посадах оцінниць шовку, керівниць, головних майстринь шовкопрядильних цехів. Фактично за жінкою визнавалася правова можливість розпоряджатися майном, привнесеним нею в родину у виді приданого, та частиною нажитого разом із чоловіком. Саме із цього визнання випливали залучення її до справ опіки над дітьми та гарантована частка в спадщині у випадку вдівства (можливість включення в професійну, виробничу діяльність: успадкування майстерні, торговельного підприємства, ведення справи покійного чоловіка до повноліття дітей). При цьому, як показують дослідження, правовий статус незаміжньої жінки був краще, ніж у тієї, що була одружена.

Ріст соціального престижу жінки у XI-XII ст. відбувався наряду із процесом оформлення подружньої родини, становленням нового погляду на взаємини обох статей як на відносини духовного єднання (що було закладено в концепції християнського шлюбу), емоційної близькості й партнерства в рамках шлюбного союзу. Важливо зрозуміти, що мова йде про партнерство, а не про рівність у сучасному сенсі. В основі партнерства був принцип взаємодоповнюваності, що жорстко фіксував ролі функції в домогосподарстві – статус чоловіка й дружини, так само, як синів і дочок. Ідеал жінки – смиренна господарка, що користується авторитетом, дружина, мати. Це був найвищий рівень суспільного буття жінки в середньовічному світі. Нижче й поза ним практикувався антифемінізм. Джерела цієї концепції містяться у розвитку міської громади та рості господарського й соціального значення „малої” подружньої родини.

З формуванням цього ідеалу жінки пов'язаний і розвиток уявлень про сферу „можливих для жінки занять”. Поки монастирі зберігали свої функції зберігання та передачі знань, центрів духовного життя, жінка не була в принципі відлучена від отримання знань – чи то черниця, чи молода жінка, що виховувалася в монастирі. Монополізація вищої освіти університетами, куди доступ жінці був закритий, змінила ситуацію докорінно. Більше того, у пізнь середньовіччя починає дискутуватися питання про те, чи взагалі потребує жінка освіти [24,288-289].

Єдність панувала лише в основному питанні, що стосувалося формування жіночого характеру та ідеальних норм поведінки. Основні норми – це

смирність, здатність до жалю, терпіння, визнання чоловічої переваги, готовність вважати та бачити себе „веденою”, відмова від самостійності та власної волі [24,291]. Втім, подібний ідеал жінки був орієнтований на домогосподарку, хоча це була ще епоха широкого поширення участі жінки у виробничій сфері. Щоправда, вже в XIV ст., і тим більш в наступні сторіччя спектр жіночих професій починає звужуватися. Жінка втрачає позиції в галузях, що вважалися її винятковою сферою: пивоварство, текстильне виробництво (ткацтво насамперед), свічкова справа. У контексті подібної тенденції образ жінки й жіночності, що пропагувався виховними трактатами, все більше й більше знаходить реальний ґрунт, а в Новий час одержує й „наукове” обґрунтування в теоріях про нібито „природну” – біологічну схильність жінки до рукоділля та хатньої роботи.

Однак офіційне неприйняття активної діяльності жінок в будь-якій сфері – у політиці, адміністративному керуванні, професійній і суспільній системах не означало, що вони дійсно були до цих справ непричетні. Одна справа офіційно визнаний рівень участі, інша – фактичні форми причетності. Становище регентші, співправительки, опікунки, як свідчать численні факти, відкривало жінкам вищих соціальних прошарків доступ до вирішення відповідальних політичних питань, що стосувалися країни, сеньйорії, міста.

Недарма „чоловік – голова, але жінка – шия. Куди шия повернена, туди й дивиться голова” – ця народна мудрість була присутня (з незначними нюансами) у фольклорі всіх європейських етносів. Жінки мали ефективні канали неформального впливу: влаштовуючи шлюби, вони встановлювали нові сімейні зв'язки; обмінюючись інформацією та поширюючи чутки, формували суспільну думку; заступництвом допомагали або перешкоджали політичній кар'єрі чоловіків.

Про небайдужість жінок до справ міського керування і їхню активність при вирішенні питань життя міста побічно свідчать анекдоти того часу, „прикладні” проповідників, що незмінно користувалися успіхом у слухачів, де засуджувалися балакучі чоловіки, які ділилися зі своїми дружинами таємницями засідань міських рад, і висміювалася дурість жінок, коли вони намагалися вплинути на прийняття там рішення. За гротеском і злим гумором, проте, вловлюється ставлення суспільства як чоловіків, так і жінок, кожних по-своєму, до офіційної політичної дискримінації жінки.

Розходження в соціально-економічному статусі жінок середньовіччя (особливо пізнього) перш за все обумовлювалося особливостями історичного розвитку того або іншого регіону, де вони мешкали. Наочно це дуже добре простежується у шлюбно-сімейній моделі поведінки. Так, північноєвропейська модель пізнього середньовіччя для неелітарних прошарків населення передбачала роботу прислугою як етап життєвого циклу, стадію дорослішання, що проходили молоді люди обох статей. Цей інститут забезпечував високий ступінь емоційної та певної економічної незалежності від батьківської родини вже у досить юному віці.

У Південній Європі, навпаки, дівчата, чекаючи нареченого, залишалися зі своїми батьками, тому що варіант „покинути будинок і шукати собі роботу” являв загрозу для їхніх „чеснот” і міг згодом бути перешкодою для шлюбу – єдиний „кар'єри”, що була досяжна для жінок з бідних родин.

Пізній шлюбний вік англійських жінок як представниць північноєвропейської моделі свідчив про те, що вони одружувалися вже цілком дорослими людьми, маючи більшу самостійність в ухваленні рішення, коли й за кого виходити заміж, і негайно брали на себе керування домашнім господарством. Таким чином, ці жінки не були так залежні від своїх чоловіків, як,

наприклад, дружини в патриціанських купецьких родинах італійських міст, де середній вік першого шлюбу для жінок обмежувався п'ятнадцятьма роками, а для чоловіків заходив за тридцять років [19,62] (це було актуально також і для більшості населення Франції). Втім, соціальний фактор у диференціації моделей шлюбної поведінки також мав не останнє значення.

Майнові відносини чоловіка й жінки визначалися спеціальним шлюбним договором, що встановлював права чоловіка та жінки на спільно нажите майно, межі розпорядження чоловіком приданим дружини, а також квоти спадкування на довічне користування (тоді як право власності передавалося дітям). Правда, наприкінці Середньовіччя встановлюється практика передачі прав власності на цю квоту (звичайно половина майна) комусь одному із сім'ї. Спільне володіння майном не виключало так званого зондергута – особистого майна чоловіка й жінки: зброя – у чоловіків, плаття, предмети побуту – у жінок. Договір установлював також умови ведення домогосподарства дружиною: при роздільному майні їй виділялися кошти „на ведення будинку”.

У досліджуваній період не тільки „народна” мова, але і юридична для позначення різних статей називала чоловіків „люди меча”, а жінок – „люди прядки”. У літературі поетичний жанр, пов'язаний з жінками та визначений П. Лежентієм як „пісні про жінку”, одержав назву „пісні полотна”, тобто пісні, що розспівувалися у гінекеях, у прядильних майстернях. Коли між IX й XI ст. вищий прошарок господарського класу, „laboratores”, домігся певного соціального підвищення, це ж стосувалося й жінок, що належали до цієї категорії. З іншого боку, як відзначає Ле Гофф [12], жінки з вищих прошарків суспільства завжди користувалися певною повагою, що підтверджується й середньовічними джерелами: „Якщо простолюдни карають своїх дружин кулаками, то шляхетних дам лише корять [9]”.

При розгляді питання про становище жінки у феодальному суспільстві й про зміну цього статусу часто згадується куртуазна любов. Цим поняттям звичайно позначають нову на той час форму відносин між чоловіком і жінкою, що сучасники називали „fine amour”, тобто „витончена любов”. Однак уже в першій половині XIII ст. поряд з екзальтованим шануванням абстрактної Прекрасної дами існує презирливе відношення до жінки-дружини, сестри та навіть матері.

Як відзначалося вище, наразі проблемою є те, що новий підхід до вивчення історії має обмеження у джерельній базі для ранніх періодів історії. Навіть дослідники західноєвропейської історії пізнього середньовіччя й раннього Нового часу, незважаючи на наявність великої кількості приватних архівів і великого корпусу літературних пам'яток, стикаються із серйозними труднощами навіть у своїх спробах реконструювати історичну індивідуальність чоловіків, не говорячи вже про жінок із середніх і нижчих соціальних прошарків. Зокрема, прагнучи відновити внутрішній світ жінки віддалених епох, учені змушені звертатися, головним чином, до нечисленних представниць еліти, нащадкам яких до того ж вдалося зберегти й пронести свої фамільні архіви крізь століття та всі історичні катаклізми.

У світлі дефіциту джерел досить цінною знахідкою стала унікальна книга 1457 р. на староанглійській мові, нещодавно виявлена професором Джеймсом Велдоном з університету Уїлфріда Лоріера в архіві Національної бібліотеки Неаполя [22]. Книга складається з 73 сторінок, переплетена вручну й написана від руки на аркушах, зроблених із лляної тканини. Цей збірник доводить, що англійські жінки у XV ст. були „енергійними, розумними й начитаними” і часто відігравали немаловажну роль у суспільстві.

У збірнику розглядається безліч різних тем: там є медичні рецепти ліків для знеболювання при пологах; інструкції, як умовити кролика вибратися зі своєї

нори; спосіб, що допомагає краще зберегти груші; посібник з виготовлення сургучу. Усього в збірнику налічується 140 рецептів та керівництв з різних питань. Більшість вказівок відноситься до медицини, але є й інструкції із приводу домашнього господарства – як краще зберегти айву або приготувати густий бульйон тощо.

Манускрипт призначався для багатой людини дворянського походження. На це вказує згадування кориці, що у XV ст. коштувала великих грошей, її було нелегко дістати навіть багатим людям. А зміст книги, у тому числі велика увага, приділена пологам, говорить сам за себе – ця книга писалася саме для жінок.

Однак, незважаючи на труднощі з джерельним матеріалом, навіть приблизну кількість наукових праць, присвячених історії жінок, теоретичним основам гендерної історії середніх століть, що вийшли за останні три десятиліття, підрахувати дуже важко. В останні два десятиліття щорічно під рубриками „історія жінок” та „гендерна історія” друкувалося безліч монографічних досліджень по всіх хронологічних періодах і регіонах Європи, а також зростала кількість узагальнюючих робіт різного рівня. Велика систематизована бібліографія з гендерної проблематики кількома мовами за 60-90 рр. XX ст. представлена у книзі Л.П. Репіної [19].

Одним із оригінальних досліджень у західній історіографії (хоча й досить спірним за деякими ключовими моментами), написаних за останній час, де представлена середньовічна жінка в різноманітті повсякденного життя, є, на наш погляд, дослідження бельгійця Б. Ліетара „Душа грошей”.

Автор доводить, що у часи „центрального середньовіччя” люди жили краще, а ключем до розгадки таємниці благополуччя давніх суспільств є „жіноча частина душі” грошей. Відповідно у цьому дослідженні з позицій економцентричності досить широко висвітлена роль жінок у середньовічному західноєвропейському суспільстві. „Але особливо цікаво досліджувати один вид соціальних відмінностей. Як поводитися із середньовічними жінками? Загальноприйнятий розподіл на середні віки й сучасність, що довго здавався стійким і важливим у світлі чоловічої діяльності, виявляється зовсім іншим, якщо до нього підходити з точки зору жіночого досвіду [13].”

Крім усього іншого, вчений, ґрунтуючись на великій кількості фактів, цифр та імен, розглядає такі питання, як статус жінок у римський період і середньовіччя, виробнича діяльність жінок, жінки й власність, жінки й інтелектуальне життя, вільне самовираження жінок у куртуазному мистецтві, жінки в політиці, придане нареченої тощо.

Відповідно до досліджень Ліетара підвищення статусу жінки в період „центрального середньовіччя” визнавала навіть церква. Так, спеціальна установа, що відала фінансами, незалежна в юридичному й фінансовому відношеннях, за назвою „la Maison de l'Ouvre de Notre Dame” (Справа Нашої Пані) була при кожному соборі, а у 1290 р. вона стає офіційним муніципальним органом під тією ж назвою [2,50,150]. Хоча це твердження, на наш погляд, досить суперечне. Духівництво могло визнавати жінку скоріше як архетип (Богородиця), що має вкрай мало загального зі „звичними” представницями жіночої статі.

Всі позитивні еволюційні тенденції X-XIII ст. (формування єдиної й різноманітної християнської Європи, період внутрішнього й зовнішнього підйому, коли економічний, гендерний, демографічний, релігійний, інтелектуальний і художній прогрес був найбільш помітний) досягли своєї кульмінації близько 1300 р., після чого пішов раптовий спад і регресія, що тривали кілька століть (Ле Гофф характеризує цей період як „скоріше мутацію й трансформацію, ніж занепад [12,1]”).

Утвердження централізованого імперського королівства збіглося із жорсткими соціальними, економічними, юридичними репресіями проти жінок у суспільстві. Згідно з Ліетаром, логіка такого взаємозв'язку, можливо, визначалася тим, що чоловікам легше підкорятися авторитарному королю тоді, коли вони самі можуть бути „королями у власному будинку”. Тому, коли церква зміцнила інститут „королівської влади божественного походження”, вона прямо пов'язала світську й військову владу з „природною” перевагою в ній чоловічого архетипу.

Учений аналізує зв'язок між благополуччям суспільства та ступенем домінування в ньому культу жінки, що зайвий раз підтверджує висновки про істотну різницю в офіційному та неформальному статусі жінок не тільки в середні століття, але й протягом всієї „патріархальної історії”. Разом з тим, Ліетар не заперечує, що в досліджуваний період існувала досить жорстка дискримінація жінок, але зауважує, що в „центральне середньовіччя” жінки в країнах Західної Європи мали набагато більше свобод у всіх сферах життя, ніж у наступні століття аж до середини ХХ ст.

Це підтверджує й французький дослідник Ле Гофф [12], відзначаючи, що хрестові походи, через що жінки Заходу залишалися на самоті, привели до росту їхньої влади й прав. Звідси можна зробити висновок, що із закінченням епохи хрестових походів кількість чоловіків в Європі була значно менша від жінок, що також стало одним із чинників погіршення офіційного статусу жіноцтва у пізньосередньовіччя.

Жіночій ролі в повсякденному житті середніх століть і раннього Нового часу (500-1500 рр.) присвячена робота С. Бардслі [1]. Дослідниця вивчає місце жінок у релігії, приділяючи особливу увагу місцю жіноцтва у ранній християнській церкві, життю черниць та жінок з релігійних сект, а також досвіду єврейських й ісламських жінок у Західній Європі. У цьому дослідженні вивчаються всі види робіт, виконуваних селянками, городянками й дворянками, жіночі ролі в родині, очікування й досвід жінок на кожному етапі шлюбно-сімейного життя, активні й пасивні ролі жінок у середньовічній культурі, досвід жінок у політичному та громадському житті. С. Бардслі також аналізує, яким чином закони обмежували або захищали жінок, розглядає види злочинів, у яких жінок найчастіше обвинувачували. У підсумку дослідниця також робить висновок, що середньовічні жінки були соціальною групою, підлеглою своїм чоловікам і батькам, але деякі жінки при певних обставинах ухилялися від підпорядкування.

Це дослідження можна віднести до „історії жінок”, оскільки гендерний підхід як такий у ньому відсутній. Бінарна опозиція „чоловіче-жіноче” зафіксована слабо.

Мабуть, єдиним дослідженням у західній історіографії за останнє десятиліття, де реалізується гендерний підхід до вивчення повсякденної історії середніх століть, є книга одного із самих авторитетних французьких істориків-медієвістів Робера Фосс'є – „Люди середньовіччя” [23]. Але й це дослідження не можна назвати абсолютно комплексним, оскільки автор зосередив свою увагу лише на створенні колективного портрета „безмовної більшості” – простолюдинів, селян, ремісників, що становили 90 % середньовічного суспільства. Саме їх автор вважає головними діючими особами середньовіччя. Право, війна, родина, шлюб, навколишнє середовище, віра, почуття й цінності – на все це Фосс'є пропонує подивитися очима простих людей. Представники еліти залишаються трохи осторонь від уваги дослідника.

Ще один перспективний напрямок гендерної історії можна умовно назвати персональною, або новою біографічною історією („его-історія”), де індивідуальні біографії як форма мікроаналізу використовуються для прояснення соціального

контексту, а не навпаки, як це практикується в традиційних історичних біографіях. Вивчаються різні життя, але прожиті так би мовити на загальному історичному полі. Хоча слід зазначити, що за останнє десятиліття небагато подібних досліджень побачили світ. Але навіть ці дослідження нерівноцінні за своїм методологічним профілем (деякі з них [4]).

Так, наприклад, серед французьких медієвістів однією із самих помітних фігур у жанрі „его-історії” є Режін Перну, яка спеціалізується на „жіночих” біографіях. Найбільш відомі роботи, що належать цьому авторові, – це біографії Алієнори Аквітанської, Бланки Кастильської і Жанни д’Арк. За своєю методологією дослідження Р. Перну не містять елементів мікроісторичного аналізу, являючи типовий приклад історичної біографії жанру „глобальної” історії.

Вітчизняна гендерна медієвістична історіографія в основному орієнтується на західноєвропейські дослідження, у яких висвітлюються загальні й приватні аспекти історії середньовічних жінок.

У російській історіографії останніх років з середньовічної жіночої проблематики можна відзначити дисертацію І.І. Болдиревої [6], присвячену жінкам в англосаксонському суспільстві наприкінці IX-середині XI ст. На підставі значної джерельної бази дослідниця дійшла висновку, що ріст економічної незалежності англійських жінок (особливо знатних вдів), а також зусилля законодавців рубежу X-XI ст., спрямовані на захист інтересів окремих категорій жінок, свідчать про деяку еволюцію правового статусу жінки у порівнянні з рядом попередніх століть. Але така еволюція не охоплювала всі аспекти цього статусу.

Також вона вказала, що гендерні опозиції англосаксів зводилися до архаїчних образів й атрибутів війни та миру. Відповідно до їхньої уяви, ідеальний чоловік – хоробрий і вправний воїн, його дружина – „пряля миру”, мудра й вірна охоронниця домівки. У світській культурі та народній традиції англосаксів жіноче зло персоніфікується в образі грубої, чоловікоподібної й войовничої жінки, що не тільки сіє в суспільстві сум’яття та проливає кров, але й не завжди має певний сімейний статус [6,16].

Серед робіт російських дослідників також можна виділити роботу Л.П. Репіної [19], яка розглядає становлення й розвиток жіночих та гендерних досліджень в історіографії, а також наводить найбільш значимі результати гендерно-історичних досліджень, що змушують читача багато в чому переглянути сформовану в історіографії картину європейського минулого. У дослідженні використовується конкретно-історичний матеріал, що відноситься до історії найбільших західноєвропейських країн, а також проводиться співставлення даних по різних регіонах Європи.

Крім того, у книзі міститься великий освітній компонент, що враховує потреби сучасного історичного знання: представлена навчальна програма спеціального курсу, що має за мету розкрити теоретичні передумови, дослідницькі підходи, методологічні пошуки й результати конкретних досліджень по основних напрямках і сюжетних вузлах гендерної історії Європи. Включено значний обсяг текстів джерел з гендерної історії та велика систематизована бібліографія.

На наш погляд, однією з ключових позицій у цьому дослідженні відносно жінок епохи середньовіччя є заява вченої, що „не всі жінки сприймали моделі поведінки, що пропонувало їм традиційне суспільство, але розмаїтість можливостей, що виявилася в цілому ряді досліджень, у цілому окреслює їхні межі, вихід за які був *трагічною* (курсив наш. - С.О.) долею одиниць [19,34]”. Поряд з моральними стимулами конформізму, безперечно, важливу роль відігравала й та обставина, що матеріальне й соціальне благополуччя жінки

багато в чому залежало від її відповідності еталону добропорядної дружини і матері та від протидії тим, хто ухилявся від цього стандарту [19, 55].

Пізніше (кінець середньовіччя – початок Нового часу) неприйняття патріархальним західним суспільством протестуючих проти його підвалин жінок вилилося в сумнозвісне „полювання на відьом”. Широко поширена думка про фізичну, економічну, політичну неспроможність жінок затверджувала хибний висновок про те, що вони більшою мірою, ніж чоловіки, потребували допомоги магічних сил для досягнення бажаних цілей. У той час як чоловік мав можливість вдатися до двобою або до судового розгляду, жінці залишалися тільки лайка, прокльони або чари [19,54]. Але слід зазначити, що „полювання на відьом” все ж не стало просто полюванням на жінок, адже переслідування були головним чином спрямовані проти жінок певного типу, характеру й способу життя.

Східнослов'янське ж суспільство в цьому питанні ставилося до жінок більш ліберально, можливо тому, що „голосно протестуючих” проти патріархальних підвалин жінок на Русі було недостатньо для вбачання чоловіками погрози підриву їхнього статусу.

Внаслідок посилення культурно-антропологічного напрямку в медієвістиці, насамперед при спробах нового висвітлення історії родини та питань історичної демографії, виник інтерес до „історії материнства” як складової загальної історії жінок. Антропологи в перших дослідженнях з цієї проблематики в материнстві бачили „природну” і навіть „біологічну” зумовленість жінки як матері. Певною мірою такий підхід диктувався джерелами: дослідники йшли слідом за проповідниками, теологами, дидактиками, літераторами середньовіччя, для яких саме цей розподіл акцентів був очевидним.

Медієвісти ж скоріше орієнтувалися на дослідження конкретних, традиційних аспектів середньовічного батьківства. Такими були, насамперед, теми, пов'язані з історією медицини. Тому одним з досить розроблених виявилось питання про виконання матерями в ранньому середньовіччі функцій домашніх лікарів. Безпосередньо пов'язаними з „материнською” темою минулого були й інші аспекти історії медицини (перебіг пологів і допомога при важких пологах) і особливо мікропедіатрії (відповідальність жінок за життя дітей, особливості грудного вигодовування та дієти матерів, що годують, і найнятих годувальниць тощо).

На думку Н.Л. Пушкарьової [16], більшість фахівців з середньовіччя та раннього Нового часу не сумнівалося у тому, що для кожної епохи було своє розуміння материнського феномена в цілому й материнській любові зокрема. Перед дослідниками виявилися поставленими завдання вивчення материнства з погляду особливостей його сприйняття різними соціальними верствами, на різних часових відрізках минулого й сьогодення.

Своє слово повинні були сказати й медієвісти, і взагалі дослідники доіндустріального періоду – епохи, коли будинок був найважливішим життєвим простором людини, а материнство надавало жінці соціальну значущість і цінність. У певному сенсі саме значущість жінки як матері, її здатність стати нею були, на думку ряду американських феміністок, однією з причин стрімкого розвитку фемінофобських, сексистських формулювань у системі писаного й звичаєвого права.

Медієвістки із чітко вираженими феміністськими поглядами легко погодили історію середньовічного материнства з історією сексуальності, оскільки таке тлумачення саме собою напрошувалося при вивченні середньовічних пенітенціаліїв (збірників покарань за гріхи). Вони ж у новітній літературі кінця 90-х рр. доводять, що чоловіки – автори законів й укладачі хронік у період раннього середньовіччя – старанно занижували значущість материнства та

вигодовування дитини, оскільки самі не могли виконувати такі функції, а тому невисоко оцінювали їхню значущість. Тобто, радикально налаштовані феміністки вважають, що на підсвідомому рівні чоловіки заздять жінкам через їхню здатність до народження нового життя. Деякі з дослідниць материнства доіндустріальної епохи спеціально підкреслювали, що лише через материнство та все, що з ним пов'язане, жінки того часу позбувалися статусу „жертв” і могли (через самореалізацію) відчути власну „волю” й „значущість”.

Гіпотеза медієвістів зводилася до того, що усвідомлення цінності материнської любові й материнського виховання супроводжувало весь процес переорієнтації цінностей у концепції родини та жінки в християнстві. Для раннього середньовіччя була характерна висока оцінка невинності й бездітності, аскетизму у всьому, включаючи шлюбні відносини. Пізніше ж священники й проповідники виявилися змушені визнати „безвихідність” цього шляху виховання парафіян. Медієвістки, що обрали сферою своєї аналітичної діяльності пізніє середньовіччя, показали, що саме в текстах цього періоду з'явилися образи багатодітних матерів, і що саме в моді „високого середньовіччя” – як те відбиває й іконопис – стали типовими плаття, які дозволяли вільно виношувати дитя під час вагітності.

Також публікації медієвістів за останні роки (наприклад, стаття Є.Ю. Арнаутової [5]) скорегували раніше зроблені висновки про байдуже відношення до дітей у середовищі простолюдинів у період, коли родина в сучасному розумінні ще не була сформована.

У вітчизняній історіографії за останнє десятиліття, на жаль, немає робіт, що висвітлювали б гендерну історію або історію жінок у середні століття на території України, та й у зарубіжжі також. У дисертаційних дослідженнях українських вчених останніх років єдине згадування про жінок українського середньовіччя (XII-XIV ст.) міститься в науковому доробку А.М.Петрика [14] у контексті дослідження ним шлюбної політики галицько-волинського боярства. Якоюсь мірою таку відсутність інтересу до жіночої середньовічної проблематики можна пояснити недостатньою кількістю історичних джерел для розробки цієї теми.

Хоча з історії середньовічних жінок на східнослов'янських територіях все-таки є дослідження як російських, так і західних учених. Побут княгинь і бояринь, діяльність деяких з них на адміністративно-управлінському поприщі, в галузі дипломатії висвітлені в закордонній історіографії досить повно. Закордонному читачеві деякою мірою репрезентований майновий та правовий статус давньоруських жінок панівного класу.

Як відзначає Н.Л. Пушкарьова [18], більшість закордонних учених, які вивчали соціальний статус давньоруських жінок, виділяють в його еволюції два періоди: „прогресивний” (до XV ст.) і „регресивний” (з кінця XV – початку XVI і до XVIII ст.). У числі причин зниження соціального статусу жінок вони називають негативний вплив візантійської церковної доктрини та ординського ярма; „викорінення первісної матріархальної волі” і посилення „автократичних тенденцій” у період складання єдиної Російської держави; остаточне покріпачення селян, поява дворянства та умовних утримань; необхідність збереження в цілісності майна та „чистоти крові” бояр і князів й у зв'язку із цим створення „системи самотництва”.

Разом з тим, закордонна література з історії давньоруської родини й соціального статусу жінок у цілому представляє складне історіографічне явище. Крім методологічної обмеженості, для багатьох робіт характерна порівняно вузька джерельна база, що залишилася в основному на рівні дореволюційних російських досліджень, з незначним залученням археологічного, етнографічного,

агіографічного тощо матеріалу. Тому цілісної картини соціальних можливостей давньоруських жінок, чітких подань про їхні ролі й місце в середньовічному суспільстві в закордонній історіографії немає, що надає вітчизняним історикам велике поле для дослідницької діяльності.

Отже, у пошуках кореляції між статусом жінок і характером громадської організації історики, слідом за антропологами, підкреслили її непрямий характер і вказали на те, що ускладнення суспільних структур спричиняло зниження авторитету жінки в родині, скорочення її майнових прав, установлення подвійного стандарту норм поведінки й моралі. У цих умовах жінки були змушені встановлювати й розвивати свій неформальний вплив через широку мережу соціальних зв'язків за межами родини й домогосподарства в обхід патріархальних норм суспільства, що стало особливо помітним уже в пізні середньовіччя та одержало подальший розвиток уже в Новий час. До того ж гендерна система, що мала за мету забезпечити панування чоловіків над жінками, часто давала можливість жінкам знаходити владу над чоловіками, піддаючи їх безчестю, а їхню мужність сумніву. Неefективність здійснення патріархальної влади у власному будинку могло послужити достатньою підставою для втрати чоловіком владних повноважень у публічній сфері.

На основі досліджень останніх років (хоча в порівнянні з 80-90 рр. ХХ ст. за останнє десятиліття спостерігається певний спад у дослідженнях з нашої проблематики) можна зробити висновок, що у західноєвропейських і східноєвропейських суспільствах у період ІХ-ХІІІ ст. асиметрія гендерної системи була набагато слабкішою, ніж у більш пізні періоди. Коли розвиток економіко-соціального життя в певній державі досягав піку свого розвитку в умовах середньовічного способу виробництва, починало підсилюватися гендерне й соціальне розшарування суспільства, за яким ішов різкий спад, що ще більш посилював і закріплював офіційну гендерну нерівність у всіх соціальних верствах з усіма наслідками для повсякденного життя як жінок, так і чоловіків, що звідси випливали. У період економічного спаду чоловіки прагнули виключити конкуренцію з боку жіночої праці, для жінок в цих умовах статуси дружини й матері виходили на перший план. Наслідки цього в глобальному масштабі проявилися у тому, що виключення жінок із суспільного виробництва в одному поколінні (пізні середньовіччя) відразу ж було закріплено відповідними гендерними уявленнями в наступному поколінні, що згодом трансформувалися в норми гендерної поведінки (ранній Новий час і наступний період аж до ХХ ст.).

Підводячи деякі підсумки огляду публікацій з „історії жінок” і гендерних досліджень середньовічного буття, варто підкреслити, що в статті розглянута лише незначна частина з величезної кількості публікацій з цієї теми. Проблемою ж історіографії з досліджуваної проблематики є те, що часто під маркою „гендерної історії” пишуться роботи, що розробляють історико-фемінологічну проблематику, тобто й далі розробляється „her-story” – „її історія”, на протигагу до „his-story” – „його історії”, що людство знало досі. А комплексних робіт, що б поєднували численні нові дослідження з „her-story” і великий комплекс доробків з традиційної „his-story” у єдині дослідження, що відбивали б всі аспекти повсякденного життя середньовічного соціуму, навіть у західній історіографії (не говорячи вже про вітчизняну) надзвичайно мало. У контексті цього вчені повинні розуміти, що перебільшення історичної ролі однієї статі (чи верстви, чи соціальної групи – залежно від об'єкта дослідження) спотворює об'єктивну реальність, перетворюючи її на суб'єктивне бачення історії.

Також потрібно відзначити, що надзвичайно велика кількість робіт з гендерної та історико-фемінологічної середньовічної проблематики відбивають тільки західноєвропейську повсякденність, невелику кількість досліджень

присвячено Давній Русі, Московському царству. Середньовічну повсякденність жінок країн Сходу досліджують лише одиниці вчених, роботи яких чомусь залишаються непоміченими широкою громадськістю.

Л і т е р а т у р а

1. Bardsley Sandy Women's Roles in the Middle Ages. – Greenwood Publishing Group, 2007. – 231 p.
2. Icher Francois Building the Great Cathedrals. – New York: Harry N. Abrams Inc., 1998. – 200 p.
3. Mystical Marriage in the Middle Ages: Divine or Diabolical? // Режим доступа: <http://medievalnews.blogspot.com/2009/11/mystical-marriage-in-middle-ages-divine.html>. – Заголовок с титул. екрана.
4. Абрамсон М.Л. Алессандра Строщи и ее семья (Флоренция, XV век) // Человек в мире чувств. Очерки по истории частной жизни в Европе и некоторых странах Азии до начала нового времени/ Под ред. Ю.Л. Бессмертного. – М., 2000. – С. 29-69; Сурта Е. Средневековая женская мистика: Хильдегарда фон Бинген // Иной взгляд: Международный альманах гендерных исследований. Март 2001. – Минск. – С. 15-17; Перну Р. Алиенора Аквитанская. – СПб., 2001.; Суприянович А.Г. Когда мать – не женщина: «Откровения божественной любви» Юлии из Нориджа // Диалог со временем: Альманах интеллектуальной истории. Вып. 3. – М., 2000. – С. 149-162.
5. Арнаутова Ю.Е. „Святой! Помоги мне, иначе я потеряю свое дитя” (Дети и детские недуги в зеркале средневековых миракул XII—XIII вв.) // Социальная история. Ежегодник 2000. – М., 2000. – С. 285-306.
6. Болдырева И. И. Женщина в англосаксонском обществе и его письменной культуре конца IX - середины XI вв. / Автореф. дис...к.и.н. (07.00.03). – Саратов, 2009. – 23 с.
7. Бродель Ф. Структуры повседневности: Возможное и невозможное // Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV - XVIII вв. в 3-х т. – М., 1986. – Т.1. – 621 с.
8. Делокаров К.Х. Женщина и ценности западноевропейской индустриальной цивилизации // Общественные науки и современность. – 2000. – № 4. – С. 68-74.
9. „Книга рыцаря Делатур Ландри, написанная в назидание дочерям” // Пятнадцать радостей брака и другие сочинения французских авторов XIV – XV веков / Сост. и отв. ред. Ю.Л. Бессмертный. – М., 1991. – С.174.
10. Кісь О. Андроцентричний дискурс в історичних науках // Філософсько-антропологічні студії ' 2001. Спецвипуск. – К.: Стилоос, 2001. – С.43-58.
11. Косых Е.С. Гендерный подход в истории // Режим доступа: <http://mmj.ru/index.php?id=36&article=119>. – Заголовок с титул.экрана.
12. Ле Гофф Жак Цивилизация средневекового Запада. – М.: Прогресс, 1992. – 376 с.
13. Лиетар Б. Душа денег // Режим доступа: <http://artifact.org.ru/detailirovka-voprosov-globalnoy-teorii/lietar-b-dusha-deneg.html>. – Заголовок с титул.экрана.
14. Петрик А.М. Боярство Галицько-Волинської держави (XII-XIV ст.) / Автореф. дис...к.и.н. (07.00.01). – Львів, 2007. – 23 с.
15. Польская С.А. Микроистория в зеркале исследований современной французской медиевистики // Режим доступа: <http://www.newlocalhistory.com/node/239>. – Заголовок с титул.экрана.
16. Пушкарева Н. Л. Материнство как социально-исторический феномен (Обзор зарубежных исследований по истории европейского материнства) // Режим доступа: http://www.bim-bad.ru/biblioteka/article_full.php?aid=631&page_pl_news4=2. – Заголовок с титул.экрана.
17. Пушкарева Н.Л. „История повседневности” как направление исторических исследований // Режим доступа: http://www.perspektivy.info/history/istorija_povsednevnosti_kak_napravlenije_istoricheskij_issledovanij_2010-03-16.htm. – Заголовок с титул.экрана.
18. Пушкарева Н.Л. Женщины Древней Руси // Режим доступа: <http://www.bibliotekar.ru/polk-11/index.htm>. – Заголовок с титул.экрана.

19. Репина Л.П. Женщины и мужчины в истории: Новая картина европейского прошлого. Очерки. Хрестоматия. – М.: Издательство РОССПЭН, 2002. – 352 с.
20. Рябова Т.Б. Женщина в истории западноевропейского средневековья. – Иваново: Издательский центр „Юнона”, 1999. – 110 с.
21. Скотт Дж. Гендер: Полезная категория исторического анализа // Введение в гендерные исследования. Часть II. Хрестоматия / Под ред. С. Жеребкина. – Харьков-СПб., 2001. – С. 405-436.
22. Средневековые англичанки жили по учебнику // Режим доступа: <http://www.donbass.ua/news/technology/discoveries-and-studies/2009/06/03/srednevekovye-anglichanki-zhili-po-uchebniku.html>. – Заголовок с титул. екрана.
23. Фоссье Р. Люди средневековья / Пер. с франц. Карачинского А. Ю., Некрасова М. Ю., Эгипти И. А. – СПб.: ЕВРАЗИЯ, 2010. – 352 с.
24. Ястребицкая А.Л. Средневековая Европа глазами современников и историков. Книга для чтения. В.5-ти ч. Ч. 3. Средневековый человек и его мир. – М.:Интерпракс,1994. – 400 с.

Сапицкая Е.М. Женщины средневековья в контексте истории повседневности

Сквозь призму истории женщин и гендерного подхода к истории повседневности проанализировано освещение разных аспектов жизнедеятельности женщин средневековья в исследованиях современных ученых-медиевистов.

Ключевые слова: женщины средневековья, гендерный подход, история женщин, история повседневности, ученые-медиевисты.

Sapitskaya O. Medieval women on the history of everyday life context

Through the lens of women's history and gender approach to the history of everyday life the lightning of various aspects of life of the women of the Middle Ages in modern medievalists studies are analyzed.

Key words: women of the Middle Ages, a gender approach, the women's history, the history of everyday life, medievalists.

Сапицька Олена Михайлівна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Рецензент: **Михайлюк В.П.**, док. істор. наук, професор.

Стаття подана 02.09.2011

УДК 378(477) „1965/1975”

Сафонова Н.М.

ІДЕОЛОГІЧНА ЗААНГАЖОВАНІСТЬ СУСПІЛЬНИХ НАУК В ДІЯЛЬНОСТІ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ УРСР (друга половина 60-х–перша половина 70-х рр. ХХ ст.)

Розглянуто і проаналізовано зміцнення ідеологічної ролі суспільних наук у вищій школі УРСР у 60-70-і рр. ХХ ст.

Ключові слова: суспільні науки, ідеологізація, навчальний процес, вищі навчальні заклади, студенти, викладацькі кадри.

На нинішньому етапі українського державотворення увага до історичного минулого вищої школи пояснюється визнанням важливості освітянського

майбутнього. Проблема розвитку системи вищої освіти розглянута у досить широкому колі наукових праць та публікацій. Серед них дослідження В.П. Андрущенка, Л.В. Батченка та Д.Ю. Череватського, Т. Васильчук, Н. Головка, О. Жабенка, В.С. Журавського, М. Зезиної, В.Г. Кременя, Р.Ю. Кігеля, В.М. Литвина, С. Майбороди, О.І. Навроцького, С. Ніколаєнка, В.А. Яблонського та ін. Дехто з науковців – Ю.Алексєєв, В. Даниленко, Т. Куцаєва, В. Курило та ін. – розглядали роль суспільних наук в освіті за радянські часи в тій чи іншій мірі [1]. Проте функцію останніх щодо зміцнення і водночас поширення комуністичної ідеології, яку влада відводила суспільним наукам, детально не була предметом розгляду науковців. Надолуження цієї прогалини видається цікавим і корисним. Метою статті є розкриття на прикладі архівних документів ідеологічної складової ролі суспільних наук в умовах діяльності вищих навчальних закладів часів так званої «стабілізації».

Характерною рисою другої половини ХХ ст., розпочинаючи з повоєнних часів, є те, що в ідеологічній сфері радянське керівництво певним чином повторює і відтворює заходи минулого в нових умовах. Так, колись постановами ЦК КП(б)У від 15 вересня 1947 р. «Про поліпшення викладання та політико-виховної роботи в вищих навчальних закладах УРСР» та від 28 червня 1950 р. «Про стан і заходи поліпшення політичної і виховної роботи комсомольських організацій серед міської і сільської молоді Української РСР» наголошувалось на застосуванні різних форм комуністичного впливу на свідомість молодих людей [2, 223]. З часом процес десталінізації вплинув позитивно на розвиток системи освіти, суспільних наук тощо. Видання низки наукових журналів з середини 50-х рр. («Економіка Радянської України», «Радянське право», «Український історичний журнал» та ін.), послаблення цензури сприяло усвідомленню проблем суспільного життя, творчій енергії вчених, молодих людей, студентства, суспільства в цілому. Зрозуміло й те, що дозована лібералізація духовного життя у 60-х роках за своєю тимчасовістю не могла кардинально змінити вектор діяльності вищої школи того періоду, але вплив її був досить значущим з огляду на подальший розвиток освітянської ситуації. У період соціально-економічних та політичних трансформацій 60-70-х рр. минулого століття реформаційні процеси в системі вищої освіти України активізувалися. Проте неможливо залишити поза аналізом і той факт, що існуюча у період «відлиги» критика сталінізму зберігала недоторкану ідеологічну роль суспільних наук, яку влада відводила останнім. З усуненням М.Хрущова з посади Першого секретаря ЦК КПРС нове політичне керівництво здійснювало подальше реформування системи освіти. Водночас ідеологічна заангажованість суспільних наук у вищій школі набула особливого, більш сталого характеру.

Саме про таку тенденцію свідчать архівні матеріали цього періоду. Контроль поточної діяльності вищих навчальних закладів, роботи кафедр суспільних наук, суворий нагляд і координація дій з боку органів керівництва освітою характеризують досліджуваний період. Як приклад, протокол № 9 засідання колегії МВССО УРСР від 21.06.1965 р., який містить розгляд доповідної записки відділу викладання суспільних наук (т. Полурез В.І.) про наслідки перевірки роботи кафедри марксизму-ленінізму Жданівського металургійного інституту. Колегія визначила, що в роботі кафедри мають місце серйозні недоліки. Серед них вказувалося на те, що в багатьох лекціях і семінарських заняттях зверхньо розкриваються основні питання марксистсько-ленінської теорії, відсутня критика буржуазних ревізійністських теорій, недостатньо здійснюється зв'язок із сучасністю, з практикою комуністичного будівництва. На кафедрах слабо поставлена наукова робота, не ведеться творчих дискусій з актуальних питань практики комуністичного будівництва,

слабо поставлена наукова робота. Для викладачів не організуються теоретичні семінари, на кафедрі не проводиться системна робота, спрямована на підвищення ідейно-теоретичного рівня викладання [3]. Вказано на слабкість методичної роботи, яка по суті зведена до формального затвердження тез лекцій і планів семінарських занять, на кафедрі не узагальнений досвід кращих викладачів. При цьому надані зауваження, що значна частина викладачів не володіє вузівською методикою викладання, а завідувач кафедрою О.П. Воробйов суворо попереджений. В той же час зауважувалось про недостатній контроль з боку керівництва вузу, оскільки за останні два роки питання про роботу кафедр суспільних наук жодного разу не обговорювалось на раді інституту, ректор М.О. Калошин не забезпечив необхідного керівництва. Як узагальнюючий висновок у п.3 постанові колегії вказувалося на необхідність звернути увагу ректорів вузів республіки саме на те, що керівництво роботою кафедр суспільних наук є найголовнішим обов'язком ректора, за яке він несе персональну відповідальність [4].

На іншому засіданні колегії (протокол № 10 від 6.07.1965 р.) під час заслуховування питання про стан викладання політекономії в сільськогосподарчих вузах наголошувалося про необхідність перенести час вивчення студентами останніх навчальної дисципліни «Політекономія соціалізму». Відділ викладання суспільних наук МВССО УРСР разом з Міністерством сільського господарства УРСР вирішив питання про внесення змін в навчальні плани вузів, з таким розрахунком, щоб політекономія соціалізму вивчалась більш поглиблено «в нормальних умовах стаціонарного навчання, а не під час виконання студентами польових робіт. Передбачено і доцільність введення з 1965-1966 навчального року державного екзамену з курсу політекономії для випускників економічних факультетів всіх сільськогосподарських інститутів республіки [5]. Масштаби заходів в напрямку підтримки і розповсюдження ідеології радянського характеру були значними. Заступник міністра В.Маланчук зазначав про перебіг реалізації постанови ЦК КПРС від 14.08.1967 р. «Про заходи щодо подальшого розвитку суспільних наук та підвищенню їх ролі у комуністичному будівництві», що МВССО УРСР з метою підвищення ідейно-політичного та методичного рівня викладання суспільних наук у вузах і поліпшення наукової та виховної роботи кафедр суспільних наук були підготовлені та проведені: у 1967-1968 рр. низка рад та семінарів, у вересні 1967 р. у Києві та Одесі – двотижневий семінар вузівських викладачів наукового комунізму, у січні 1968 р. – у Києві, Харкові та Львові – семінар викладачів історії КПРС [6]. При Одеському і Чернівецькому університетах створено факультети підвищення кваліфікації викладачів суспільних дисциплін, здійснено системний контроль за якістю викладання суспільних наук в Донецькому політехнічному інституті, Львівському університеті. Опорною визначена кафедра історії КПРС і наукового комунізму Київського інженерно-будівничого інституту. Низка рішень Колегії МВССО УРСР свідчить про значну увагу до ідеологічної роботи у вузах республіки. Підтвердженням є прийняття документів «Про додаткові заходи з підготовки і проведення святкування п'ятдесятиріччя Великої Жовтневої соціалістичної революції», «Про підсумки виконання зобов'язань, прийнятих вузами на честь п'ятдесятиріччя Великої Жовтневої соціалістичної революції», «Про святкування п'ятдесятої річниці встановлення Радянської влади в УРСР», «Про підготовку заходів щодо п'ятдесятиріччя КПУ», а також «Про заходи до святкування 100-річчя В.І.Леніна» та ін. Також за постановою Колегії МВССО разом з ЦК ЛКСМУ передбачалося проведення конкурсу студентських робіт з історії ВЛКСМ, суспільних наук та міжнародного комуністичного руху. Працівники Міністерства разом з викладачами кафедр суспільних наук у травні 1968 р.

брали участь у перевірці стану ідейно-виховної роботи серед студентської молоді [7]. Такими різнобічними заходам керівництво намагалося охопити якомога більше молоді та викладацьких кадрів.

Постанови і рішення партійних з'їздів, пленумів і конференцій, у яких питання ідеологічного впливу відігравали важливу роль, фактично формували гуманітарну складову освітньої політики. Найбільш значущими в ці часи можна назвати постанови ЦК КПРС і РМ СРСР «Про заходи покращення підготовки фахівців та вдосконалення керівництва вищою та середньою спеціальною освітою в державі» (3 вересня 1966 р.), «Про подальше вдосконалення вищої освіти в державі» (18 липня 1972 р.) і «Про подальший розвиток вищої школи і підвищення якості підготовки фахівців» (12 липня 1979 р.). В них спільною рисою є те, що стратегія розвитку вищої освіти у поєднанні господарських потреб та ідеологічної складової залишалася незмінною [8]. У подальшому в Законі «Про народну освіту» (1974 р.) (розділ 8 «Вища освіта») вказувалось на зв'язок навчання з комуністичним вихованням, а в ст. 57 визначалась одна з найважливіших цілей освіти – надання практичних навичок і знань з організації масово-політичної та виховної роботи [9].

Як характерний приклад всеохоплюючої ідеологічної роботи доцільно розглянути такі архівні документи. Інформація про стан виконання постанови ЦК КПРС від 14 серпня 1967 р. «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі у комуністичному будівництві» і її аналогів у подальші роки була обов'язковою частиною звіту діяльності вищих навчальних закладів міністерству. Аналіз архівних матеріалів дозволяє побачити на прикладі звітів про роботу кафедр суспільних наук вузів за 1972-1973 рр. широку географію і майже ідентичний за змістом текст з незначними фактичними розбіжностями. Так, Український інститут інженерів водного господарства (м. Рівне) звітував про те, що всі члени кафедр схвально сприйняли згадану постанову і розглядають її як яскравий прояв піклування нашої партії про розвиток марксистсько-ленінської науки, комуністичне виховання студентської молоді. «Керуючись неухильно вказаною постановою ЦК КПРС, кафедри історії КПРС і наукового комунізму спрямували свою роботу» на те, щоб поряд з гідною професійною підготовкою, «озброїти майбутніх інженерів марксистсько-ленінською наукою, знанням законів суспільного розвитку, навчити вільно орієнтуватися в суспільних явищах, давати їм класово-партійну оцінку, прищепити високі морально-етичні норми, вміння працювати з людьми і бути завжди провідниками ідеології і політики КПРС серед трудящих, в робочих колективах» [10]. Київський автодорожний інститут повідомляв про рішення створення гуртків з проблем пролетарського інтернаціоналізму та інтернаціонального виховання молоді; актуальних проблем управління і практики комуністичного будівництва розвинутого соціалізму; критики сучасної буржуазної ідеології і буржуазного ревізіонізму; з проблем марксистсько-ленінської етики [11]. Проректор Київського інженерно-будівничого інституту В.І.Ляшенко звітував про те, що під час читання студентам курсу основ наукового атеїзму використовуються фільми «Апостоли без масок», «Дороги із темряви», «Богам нужны люди»; викладачі звертаються до фонозаписів промов В.І.Леніна, М.Калініна та ін. керівників Компартії та Радянської держави» [12]. Завідувач кафедри марксизму-ленінізму Ка'мянець-Подільського державного педагогічного інституту ім.В.П.Затонського доц. К.Константинов підкреслював, що робота кабінету марксизму-ленінізму спрямована на виконання рішень партії і уряду, на глибоке вивчення теоретичної спадщини К.Маркса, Ф.Енгельса, В.І.Леніна; матеріалів, присвячених ювілейним датам, матеріалів з'їздів КПРС [13]. Криворізький гірничорудний інститут у своєму звіті з цього приводу викладає настанови педколективу про необхідність підвищувати ідейно-

теоретичний рівень лекцій і семінарських занять, «глибоко розкривати боротьбу партії і всього народу за втілення в життя великих заповітів В.І.Леніна, рішень ХХІУ з'їзду КПРС, грудневого (1972р.) та квітневого (1973р.) Пленумів ЦК КПРС та інших рішень партії та уряду»; теоретичні проблеми марксистсько-ленінського вчення, які викладаються в лекціях та семінарах, передбачалося органічно поєднувати з практичними питаннями комуністичного будівництва; глибоко з марксистсько-ленінських позицій розкривати ворожу сутність буржуазних, реформістських і ревізійністських теорій [14]. Так, інформація Івано-Франківського інституту нафти і газу про хід виконання вищезгаданої постанови містила перелік заходів, застосованих працівниками вузу. Так, тільки в 1972-1973 навчальному році питання навчально-виховної і наукової роботи кафедр суспільних наук обговорювалися двічі на Вченій раді і один раз на засіданні парткому. На кафедрах було переглянуто тематику наукових досліджень «відповідно до сучасних завдань комуністичного будівництва». Показова назва комплексної тематики, до розробки якої залучилися працівники кафедри філософії – «Шляхи і засоби формування комуністичної свідомості студентів у процесі викладання марксистсько-ленінської філософії» [15]. При цьому зауважувалося: партком звернув увагу на недоліки, які є у викладанні суспільних дисциплін (нецікаві заняття, відсутність обговорення, дискусій тощо); у науковій діяльності кафедр суспільних наук (дослідження слабо пов'язані з профілем вузів, з розвитком народного господарства Прикарпаття тощо).

Обов'язковим було залучення викладачів суспільних наук до ідеологічної роботи. Наприклад, Дніпродзержинськ, один з найпотужніших центрів промисловості України, на той час мав лише один індустріальний вуз. Ця обставина накладала відбитку на характер суспільних доручень викладачам, серед яких передбачалися викладацька діяльність у вечірньому університеті марксизму-ленінізму при міському Комітеті КПУ; читання лекцій у міському теоретичному семінарі при Будинку Політпросвіти; читання лекцій для працівників міста за дорученням партійних і суспільних організацій; участь у роботі теоретичних і методичних семінарів для пропагандистів і агітаторів. Разом, як зазначено у звіті вузу про роботу кафедр суспільних наук, протягом 1972-1973 навчального року викладачами було прочитано майже 180 лекцій та доповідей [16]. Окрім цього застосовувалася практика керівництва суспільствознавцями теоретичними семінарами викладачів у мережі політичної просвіти інституту.

Кафедри суспільних наук на своїх засіданнях неодноразово зверталися до контролю підсумків виконання постанови ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві» і визначенням заходів щодо підвищення рівня навчально-виховної і наукової роботи [17] – обов'язковість такої позиції не підлягала сумніву.

Звітувати про роботу кафедр суспільних наук повинні були усі вищі навчальні заклади. Звітом кафедри політекономії Дніпропетровського інженерно-будівничого інституту характеризуються вжиті заходи у навчальній діяльності: консультації з методики конспектування джерел авторів марксизму-ленінізму, встановлення чіткого переліку таких праць, перевірка і аналіз конспектів та вміння застосовувати його на семінарських заняттях та ін. [18]. Наприклад, Севастопольський приладобудівничий інститут доповідав про те, що кафедра історії КПРС посилила контроль за вивченням студентами творів класиків марксизму-ленінізму, навіть конкретизуючи, що тричі на тиждень викладачі перевіряють конспекти першоджерел у студентів, проводять групові співбесіди за окремими працями К.Маркса, Ф.Енгельса, В.І.Леніна, а також наполягають на застосуванні студентами положень класиків у виступах на семінарах [19].

Треба визнати: закріплений характер ідеологізації навчального процесу настільки отримав формального прояву, що поступово у частини викладацького складу, особливо, до речі, представників технічного профілю або точних наук, виявлялося певне обережне відсторонення від загальної комуністичної лексики. Останнє, наприклад, ілюструється зауваженням академіка А.Сахарова, яке він наводить стосовно того часу: «Давайте вирішимо, як правильно робити, – пропонував на лекціях відомий професор А. Бірман, – а цитати з класиків ми підберемо» [20, с. 1172].

«Партком зазначив», «партком звернув увагу» – саме такими кліше переповнені звітові та інформаційні матеріали не лише освітніх закладів радянської доби, адже ще з 1956 р. на підставі інструктивного листа № 3407 Міністерства вищої освіти СРСР (за підписом В. Єлютіна) Міністру вищої освіти УРСР, керівникам закладів і організацій МВО СРСР, директорам вузів доводилося до відома розпорядження Ради Міністрів СРСР: звільненим партійним і комсомольським працівникам зараховувався трудовий стаж за спеціальністю під час перебування останніх на роботі в партійних і комсомольських органах [21]. Якщо брати цей факт до уваги, держава вважала не просто доцільним, а конче необхідним підтримувати «інститут комісарів», розпорошений на місцях.

Аналіз використаних матеріалів дозволив автору дійти таких висновків.

Провідними тенденціями освітньої політики в УРСР можна визначити централізацію управління та посилення впливу ідеології в сфері освіти; підпорядкованість освітньої діяльності загальній радянській стратегії, в якій суспільні науки були інструментом формування комуністичної свідомості й водночас засобом її розповсюдження у суспільстві.

Тривалий час стратегія розвитку вищої школи у поєднанні економічних потреб та ідеологічної складової залишалася в УРСР незмінною. Друга половина 60-х – 70-і роки не стали виключенням: як і у попередні періоди радянської історії цей час висував свою модель ідеологічної заангажованості освіти, в якій наголошувалось на застосуванні різних форм комуністичного впливу на свідомість молодих людей.

Можна стверджувати, що курс «стабілізації» зафіксував ставлення до суспільних наук – історії, філософії та їх похідних (наукового комунізму, наукового атеїзму та ін.), або ж до «соціалістичної політекономії» як до засобу безперечного визнання непохитності радянського способу мислення і життя. Отже, в досліджуваній період ідеологічна роль суспільних наук, яку влада відводила останнім, набула у вищій школі більш сталого характеру.

Подальше дослідження означеної проблематики доцільно, на наш погляд, розглянути у контексті порівняння стратегії і напрямів реформування вищої освіти в УРСР і вітчизняної вищої школи часів незалежності.

Л і т е р а т у р а

1. Див. напр.: Алексеев Ю.М. Україна: освіта і держава (1987-1997 рр.). - К.: Експрес-Об'ява, 1998. -110 с.; Батченко Л.В., Череватский Д.Ю. Развитие системы высшего образования в Украине в период рыночных преобразований. – Донецьк.: Інститут економіки промисловості НАН України, 1997. – 20 с.; Васильчук Т.В. Поновлення системи вищої освіти України в повоєнні роки (1945–1953 рр.) // Грані: Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2001. – № 5–6. – С.93–97; Головка Н.Л. Восстановление и развитие системы высшего и среднего педагогического образования Украинской ССР (1943–1950 гг.): Дис... канд. ист. наук. – К., 1987; Жабенко О.В. Особливості і тенденції розвитку державного управління освітою в Україні (1946-2001рр.): дис.... кандидата наук з державного управління:

- 25.00.01/ Жабенко Олександр Вікторович. – К., 2003. – 209 с. Зезина М.Р. Советская интеллигенция в условиях развитого социализма. – М.: Изд. МУ, 1982. – С. 108; Майборода В.К. Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки (1917–1985 рр.). – К.: Либідь, 1992; Курило В.М., Шепотько В.П. Освіта в Україні і науково-технічний та соціальний прогрес: історія, досвід, уроки. – К.: Деміур, 2006; Вища освіта в Україні: Навчальний посібник./ В.Г.Кремень, С.М.Ніколаєнко, М.Ф.Степко та ін.; за ред. В.Г.Кременя, С.М.Ніколаєнка. – К.: Знання, 2005; та ін.
2. Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. Збірник постанов (1941-1960рр.). – К.: Держполітвидав, 1961. – Т.2. – 664 с.
 3. ЦДАВОУ. – Ф. Р-4621. – Оп. 1. – Спр. 423. – Арк. 128.
 4. Там само. – Арк.129.
 5. Там само. – Арк.151.
 6. ЦДАВОУ. – Ф. Р-4621. – Оп. 13. – Спр.2300. – Арк. 1-2.
 7. Там само. – Арк.4.
 8. Вопросы идеологической работы КПСС. Сб. документов. 1965-1973. – М.: Политиздат, 1973. – с. 402-413.
 9. Закон УРСР “Про народну освіту” // ВВР УРСР. – 1974. – № 28. – С.233.
 10. ЦДАВОУ. – Ф. Р-4621. – Оп. 13. – Спр.2300. – Арк. 131-132.
 11. Там само. – Арк.38.
 12. Там само. – Арк.49.
 13. Там само. – Арк.58.
 14. Там само. – Арк.65.
 15. Там само. – Арк.25, 27.
 16. ЦДАВОУ. – Ф. Р-4621. – Оп. 13. – Спр.2304– Арк.95.
 17. ЦДАВОУ. – Ф. Р-4621. – Оп. 13. – Спр.2300.– Арк.28.
 18. ЦДАВОУ. – Ф. Р-4621. – Оп. 13. – Спр.2305. – Арк.12.
 19. ЦДАВОУ. – Ф. Р-4621. – Оп. 13. – Спр.2300.– Арк.117, 119.
 20. История России. С древнейших времен до начала XX в./А.Н.Сахаров, Л.Е.Морозова, М.А.Рахматуллин и др.; под ред А.Н.Сахарова. – М.: АСТ: Астрель: Транзиткнига, 2006. – 1263 [1].
 21. ЦДАВОУ. – Ф. Р-4621. – Оп. 1. – Спр.25. – Арк.29.

Сафонова Н.М. Идеологическая заангажированность общественных наук в деятельности высших учебных заведений в УССР во второй половине 60-х – первой половине 70-х гг. XX ст.

Рассмотрено и проанализировано усиление идеологической роли общественных наук в высшей школе УССР в 60-70-е гг. XX ст.

Ключевые слова: общественные науки, идеологизация, учебный процесс, высшие учебные заведения, студенты, преподавательские кадры.

Saphonova N.M. Ideological role of social sciences in activity of Higher Educational Establishments in Ukraine in the second halves of 60th - first halves of 70th years of XX century.

The author reveals the ideological role the social sciences of the system of Higher Education in Soviet Ukraine during 60-70 years of the 20th century.

Key words: social sciences, ideology, educational process, higher educational institutions, students, teaching staff.

Сафонова Наталія Михайлівна – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Рецензент: **Сергієнко Ю.Г.**, док. істор. наук, професор.

Стаття подана 27.07.2011

Сергієнко Г.С.

ОСОБЛИВОСТІ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ У СФЕРІ КІНОМИСТЕЦТВА УКРАЇНИ В ПЕРІОД КОНТРОЛЬОВАНОГО ЛІБЕРАЛІЗМУ

Стаття присвячена дослідженню механізмів державного керування в галузі кіно. Авторка розглянула ідеологічну складову державної політики у сфері кіномистецтва в період лібералізації суспільства за правління М. Хрущова.

Ключові слова: кінематограф, ідеологія, лібералізація, фестиваль, кіножурнал.

Управління в галузі мистецтва в Українській РСР здійснювалось шляхом функціонування складної ієрархічної мережі, яка складалася в першу чергу з державних організацій і громадських об'єднань, які діяли за вказівкою партійних органів влади. Ця система цілком відповідала структурі радянського державного адміністративного підпорядкування.

Незважаючи на опікування партії і державних установ всіма сферами мистецтва, особливу увагу керівництво держави приділяло «найважливішому з мистецтв» – кіно.

Історіографія проблеми строката і представлена широким колом досліджень, які можна поділити на дослідження радянського періоду і періоду незалежності.

У радянський період науковцями зібрано й згруповано цікавий матеріал, однак дослідження радянської доби мали кон'юнктурний характер. Ці роботи позначені рисами апологетики, свідомим акцентом на позитивних досягненнях, ідеологічними кліше. Однак, осмислені із сучасних позицій, вони надають змогу відтворити механізми партійно-державного контролю над культурними процесами, зрозуміти логіку останніх. Серед таких робіт привертають увагу Енциклопедія «Історія українського мистецтва» М. Бажана, праці В. Гайворонюка, П. Овчаренка, К. Грищенка.

Дослідники часів незалежної України звільняються від ідеологічних штампів у висвітленні історичного процесу, хоча їх праці не позбавлені тенденційності, яка обумовлена тиском ідеї антикомунізму. Тут цікавлять дослідження В. Скуратівського, Г. Погребняка.

Розглядаючи питання творчої праці митців зі зміною офіційного курсу влади, слід висвітлити форму творчої діяльності, яка в радянській державі посідала одне з головних місць – кіно. Така уваги влади до кінематографа пояснюється потенційно широкою аудиторією, до якої засобами кіномистецтва доводиться головна ідея твору, найчастіше замовлена партійною верхівкою задля підтримання офіційної ідеології. В середині 50–60-х рр. ХХ ст. кінотовиробництво України посідало друге місце в СРСР за кількістю стрічок, що випускалися за рік. З середини 50-х років в Україні працювало п'ять кіностудій, три з яких – художніх фільмів: Ялтинська та Одеська, засновані у 1919 р., Київська імені О. Довженка, створена у 1938 р., Українська студія хронікально-документальних фільмів (1931 р.), «Київнаукфільм» (1940 р.).

Від середини 50-х років в українське кіно входять режисери молодшого покоління. З ними приходить естетика нового реалізму з персонажами, вписаними у небагатий побут післявоєнної доби. Романтичний світогляд, викликаний надіями Хрущовської «відлиги», давався взнаки в таких кінокартинах

«Весна на Заречной улице» (1956 р.) та «Два Федора» (1959 р.), «Павел Корчагин» (1956 р.) Олександра Алова та Володимира Наумова, «Судьба Марини» (1954 р.), «Ми, двоє чоловіків» (1962 р.) Юрія Лисенка, «Олекса Довбуш» (1959 р.) та «За двома зайцями» (1961 р.) Віктора Іванова – ці та інші фільми дали поштовх для творення нового ландшафту вітчизняної кінокультури.

У першій половині 1960-х рр. найбільшою потужністю вирізнялась Київська кіностудія ім. О. Довженка, яка щорічно випускала близько 20 картин. Зокрема, телеоб'єднання "Промінь" випустило велику кількість різноманітних за тематикою фільмів: історичних, воєнних, детективних, лірико-романтичних, дитячих, молодіжних і розважальних. Призерами всесоюзних фестивалів у 1960-х роках стали: «Наймичка», «Три доби після безсмертя», «Гадюка», «Загибель ескадри», «Камінний хрест», а переможцями Міжнародних фестивалів: «Перевірено – мін немає», «Туманність Андромеди», «Поштовий роман», «Анничка», «Бджоли і люди», «Тіні забутих предків» [6]. Особливу популярність глядачів здобули фільми «Гадюка» В. Івченка, кінокомедія «Королева бензоколонки», «Ключі від неба». Найзначнішим досягненням українського кіно стала картина С. Параджанова «Тіні забутих предків», поставлена за повістю М. Коцюбинського, яка вражала надзвичайною силою художньо-поетичного проникнення в глибини народного життя. Творча робота С. Параджанова стала своєрідним проривом в українському кінематографі, надзвичайним успіхом. Цією картиною С. Параджанов продовжив традиції своїх вчителів – О. Довженка та І. Савченка, цим самим започаткувавши напрямок, який за його словами, являв собою «поєднання новаторського духу з національним ґрунтом» [1]. Картина мала великий успіх і в СРСР і за кордоном, де отримала 18 нагород. Уже в 1966 р. «Тіні забутих предків» здобули диплом і приз Всесоюзного кінофестивалю та Кубок кінофестивалю у Римі, Золоту премію у Салоніках та премію Британської кіноакадемії [7].

Окремий жанр кінематографа, який дістає визнання з кінця 1950-х рр., – науково-популярне кіно, яке в Україні за часів СРСР лишалося під контролем свого постійного замовника – центральних партійних органів. Їх головна тематика – це промисловий розвиток в республіці, тема відданості праці.

Слід зазначити, що радянська держава надавала особливої ваги кіноमистецтву і кіноіндустрії в республіці, оскільки через велику аудиторію глядачів можливий широкий вплив на свідомість громадян. Тому кіноіндустрія отримувала матеріальну і насамперед ідейну підтримку партії. Керівництво галуззю в зазначений період здійснювалось Головним управлінням з виробництва кінофільмів Міністерства культури, яке 1963 р. було реформоване у Державний комітет Ради міністрів УРСР по кінематографії указом президії Верховної Ради УРСР. В обов'язки управління, а згодом комітету входило керівництво діяльністю підпорядкованих студій, підприємств, організацій і розвиток та експлуатація кіномережі й кінопрокату.

В Україні функціонувала розгалужена система освітніх закладів. Серед навчальних закладів, що готували спеціалістів для кіногалузі, були Львівський та Шахтарський кінотехнікуми, Республіканські школи кіномеханіків у Львові, Одесі та Харкові, які налічували близько 50 тисяч осіб. Вищу освіту зі спеціальностей режисер, кінознавець та оператор можна було здобути в республіці лише в Київському інституті театрального мистецтва імені І. Карпенка-Карого [4, 316].

До обов'язків Головного управління з виробництва кінофільмів входило здійснення контролю за ідейно-художнім рівнем сценаріїв і музичних творів для кінофільмів. Так, управління розглядало і затверджувало сценарії всіх художніх, хронікально-документальних, науково-популярних і навчальних фільмів, організовувало конкурси на створення сценаріїв для кінофільмів і

встановлювало умови їх проведення, розробляло положення про державні замовлення на створення кінофільмів тощо.

Затвердження сценаріїв художніх фільмів проходило таким чином: сценарій у трьох примірниках представляли на розгляд в Перше творче об'єднання кіностудій, і якщо об'єднання приймало його, сценарій обговорювали на засіданні сценарно-редакційної колегії кіностудії. Далі сценарій розглядала художня рада Управління. Тільки після проходження перелічених інстанцій сценарій направлявся у Головне управління СРСР з виробництва кінофільмів до Москви. В. Юрченко, редактор кіностудії ім. О. Довженка зазначав, що доля сценарію з цього моменту була непередбаченою: «Москва могла собі дозволити все. Московські комітетчики були такі браві хлопці, що сьогодні могли сказати «А», а завтра «Б», не змигнувши оком. І все ж однією з головних функцій московського комітету було виправлення помилок попередніх інстанцій» [8, 4]. Розглядаючи діяльність керівництва Управління, слід звернути увагу на його непослідовність: воно то захищало провінційних сценаристів від переслідувань місцевого начальства, то, навпаки, відхиляло їх роботи. Однак, як там не було, в Україні щороку випускалося кілька десятків кінофільмів, що за статистикою кіновиробництва виводило її на рівень найрозвинутіших держав світу.

Аналізуючи механізми керування владними структурами творчим процесом, слід звернути увагу на інститути, діяльність яких мала таємний характер. Так, структурою, яка наглядала за діяльністю творчої інтелігенції і фактично контролювала всі сфери життєдіяльності суспільства, у березні 1954 р. став Комітет державної безпеки СРСР, філіалом якого в Україні був КДБ УРСР. Комітет був сформований шляхом виведення підрозділу з Міністерства внутрішніх справ і підпорядкування його Раді Міністрів СРСР. Комітет належав до категорії союзно-республіканських державних комітетів і діяв на правах міністерства. Під час керування СРСР М.С. Хрущовим Комітет державної безпеки України з моменту заснування очолював В. Нікітченко [3; 11-12].

Поряд з державними культурними установами, такими як театри, філармонії, художнє, літературне і кіновиробництво, в Україні діяли і громадські об'єднання, засновані на професійній основі – творчі спілки. В їх обов'язки хоч і неформально теж входило контролювання та координування творчим процесом. Як зазначав К. Грищенко «У суспільстві розвинутого соціалізму заходи адміністративного впливу утверджуються, доповнюються і посилюються засобами суспільного впливу. Думка оточуючих в багатьох випадках є достатнім фактором для того, щоб спонукати людину поступити так, як цього вимагає суспільний інтерес. Це величезний за своєю значимістю спосіб впливу, здатний протистояти навіть адміністративним і правовим заходам» [2, 16]. Творчі спілки наряду з іншими суспільними інститутами були таким засобом впливу, вони створювались з 30-х до початку 60-х років ХХ століття. Головною їхньою функцією було згуртувати творчу інтелігенцію задля полегшення контролю за їх професійною і громадською діяльністю.

У другій половині досліджуваного періоду, у лютому 1958 р., було створено організаційне бюро Спілки працівників кінематографії України. У склад СПК входили секції та комісії, які займались координацією праці творчої інтелігенції, серед них секції художньої кінематографії, кінодраматургії, хронікально-документальної кінематографії, критики, теорії і історії кіно, кіноактора, науки і техніки, роботи з кінолюбителями, мультиплікаційного та телевізійного кіно; і комісії образотворчої майстерності, ветеранів кіно, міжнародних зв'язків та комісія з прийому у Спілку.

Основні завдання, які покладались на СПК, полягали в організації творчих конференцій, дискусій, зустрічей, переглядів вітчизняних та зарубіжних фільмів,

обговоренні сценаріїв, огляді конкурсів і семінарів. Окрім того, Спілка контролювала Бюро пропаганди радянського кіномистецтва, будинки кіно, кіноуніверситети, кінолекторії, виставки як стаціонарні так і пересувні, фільмотеки й інші творчі кіноорганізації, засновані на громадських засадах. Спілка працівників кінематографії спільно з державними органами видавала газети, журнали, монографії, фотоальбоми та інші видання, які висвітлювали радянське кіно.

Оскільки кінозали, а в сільській місцевості пересувні кінопроекторні охоплювали до 80% відвідувачів, що звісно перевищувало кількість театральних глядачів, а достеменно відслідкувати кількість читачів чи відвідувачів виставок та галерей неможливо. Тож, завдяки розповсюдженню популярності кіномистецтва, влада мала значні важелі у формуванні свідомості мас.

Так, найбільші державні замовлення і відповідно фінансування отримували саме кіностудії. Особливо показовими стають заходи щодо святкування важливих історичних подій. Окрім особливо знаменних свят, які відбулися в період правління М.С. Хрущова, як то 300-річчя возз'єднання України з Росією, 40-річчя Великої Жовтневої Революції, 150-річчя з дня народження Т.Г. Шевченка, мали місце і призначення заходи задля зміцнення і пропагування правлячої ідеології.

Окремо слід звернути увагу на кіножурнали, що стали важливим атрибутом ідеологічної роботи, про що свідчать їх традиційні демонстрації перед кіносеансом. Вони стали поширеним засобом представлення специфіки радянського суспільно-політичного та культурного життя. Кіноперіодика окресленого періоду становлять кіножурнали «Радянська Україна», який випускався щотижня і висвітлював як питання господарського життя республіки, так і культурного; «Молодь України» виходив раз у два місяці, коло його проблематики – життя молоді: досягнення комсомольців у навчанні, освоєнні нових професій, перші кроки в мистецтві; «Піонерія», випуск якого також здійснювався раз у два місяці, а з 1958 р. збільшився удвічі, до дванадцяти чисел щорічно, відповідно до назви інтереси кіножурналу окреслювались актуальними проблемами школярів і власне їх наставників; сюжети «Радянського спорту», який виходив двічі на рік, висвітлювали події спортивного життя країни, результати змагань й імена переможців; «Україна сьогодні» випускався вісім разів на рік протягом 1957-1959 рр., сюжети кіножурналу здебільшого повторювали сюжети «Радянської України». Окрім періодичних кіножурналів, за державним замовленням знімались спеціальні випуски, присвячені окремим подіям, особам, знаменним датам [5, 4].

Отже, для розповсюдження радянської ідеології художніми засобами використовувались не лише художні фільми, а й кіножурнали, сюжети яких адаптувались для їх більш ефективного сприйняття масами, вони уособлювали собою художньо досконалі зразки мистецтва.

Таким чином, період лібералізації середини 50-х–60-х рр. ХХ ст. характеризується декларуванням послаблення контролю в усіх сферах суспільної діяльності. В той же час державна політика у сфері культурного будівництва керувалась інтересами існуючої радянської системи задля її зміцнення. Так, правляча верхівка ініціювала створення творів, які б не лише відповідали її ідеологічним засадам, а й вихваляли існуючий радянський політичний устрій. Творчість митців мала підтримувати офіційну лінію, адже вплив на свідомість широких мас здійснювався безпосередньо за допомогою художніх творів, які у свою чергу розповсюджувались виключно рішеннями правлячих кіл.

Л і т е р а т у р а

1. Барський В. Про Параджанова та його фільми // Сучасність. – 1984. – № 12. – С. 43 – 55.
2. Грищенко К. Управление как сфера приложения общественного труда (социально-психологический аспект). – К., 1981. – 17с.
3. Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-х рр. ХХ ст.). – К.: Рідний край, 2000. – 616 с.
4. Історія українського мистецтва. В 6 томах / Гол. ред. колегія: М.П. Бажан (гол. ред.) та інші. – Т. 6. – К.: Гол. ред. Української радянської енциклопедії. – 1968. – 451 с.
5. Кінолітопис: Анотований каталог кіножурналів, документальних фільмів і кіно- і телесюжетів (червень 1956 - 1965) / Упорядники: Л.Б. Пількевич, О.І. Селіфонов, Н.М. Слончак, Н.О. Топішко. Державний комітет архівів України. Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г.С. Пшеничного. – К. – 2003. – 624 с.
6. Мащенко М. Криниця для спраглих. Штрихи до портрета Ю.Ілленка в світлі його доби // Культура і життя. – 1996. – №3. – С. 17-19.
7. Шевченко Т. Боротьба за "Інтермеццо": Із щоденників Святослава Іванова // Кіно - театр. – 1998. – № 5. – С. 2 – 5.
8. Юрчук В.І. Культурне життя в Україні у повоєнні роки. Світло і тіні. – К.: Асоціація "Україна", 1995. – 80 с.

Сергиенко А.С. Особенности государственного регулирования в сфере киноискусства Украины в период контролируемого либерализма

Статья посвящена исследованию механизмов государственного управления в области кино. Автор исследовала идеологическую составляющую государственной политики в сфере киноискусства в период либерализации общества при правлении Н. Хрущева.

Ключевые слова: кинематограф, идеология, либерализация, фестиваль, киножурнал.

Sergiyenko G.S. The features of the state regulation of cinematography in Ukraine during the controlled liberalism

The article is devoted to the mechanisms of state control in the field of cinema. The author considered the ideological component of the state policy in cinema at the period of liberalization during the reign of M. Khrushchev.

Key words: cinematography, ideology, liberalization, festival, newsreel.

Сергієнко Ганна Сергіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри архівознавства Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Рецензент: **Довжук І.В.**, док. істор. наук, професор.

Стаття подана 06.09.2011

Сиволапов В.О.

**«НА ТІЙ ВІЙНІ НЕЗНАМЕНИТІЙ...»
АБО СУЧАСНІ ПОГЛЯДИ НА РАДЯНСЬКУ АГРЕСІЮ ПРОТИ
ФІНЛЯНДІЇ У 1939-40 рр.**

У статті автор намагається здійснити історичний аналіз подій кінця 1939 початку 1940 років у зв'язку з нападом СРСР на Фінляндію з метою її повної окупації та приєднання до Радянського Союзу, з'ясувати об'єктивні причини цього військового конфлікту, повернути увагу до динаміки змін національно-політичної активності фінського та радянського урядів у межах підписаної угоди «Про мирне співіснування», концентрації військових підрозділів та техніки на кордоні між двома країнами напередодні конфлікту. (Основна увага приділяється факту агресії з боку СРСР стосовно Фінляндії на підставі багатьох документальних джерел).
Ключові слова: радянсько-фінський конфлікт, Пакт Молотова–Ріббентропа, Друга світова війна, фінсько-радянські відносини, Майнільський інцидент, «народний» уряд Куусінена.

Из записной потертой книжки
Две строчки о бойце-парнишке,
Что был в сороковом году
Убит в **Финляндии** на льду...
Среди большой войны жестокой,
С чего - ума не приложу,
Мне жалко той судьбы далекой,
Как будто мертвый, одинокий,
Как будто это я лежу,
Примерзший, маленький, убитый
На той войне незначимой,
Забытый, маленький, лежу.
(мовою оригіналу)
Олександр Твардовський.
«Два рядки», 1943

Фаховий історичний аналіз **Радянсько-фінської війни**, або **Зимової війни** (фін. *talvisota*) – збройного конфлікту між сталінським СРСР та Фінляндією - є цікавим з багатьох поглядів, насамперед тому, що ця тема протягом тривалого періоду радянської доби була цілком «закритою». Об'єктивна оцінка Зимової війни незалежними істориками виключно свідчить про відверту агресію СРСР проти незалежної Фінляндії з метою її окупації. Утім традиційна радянська історіографія, навмисно приховуючи агресивний характер тих подій, характеризувала цю війну як такий собі «окремий двосторонній локальний конфлікт», що взагалі не стосувався Другої світової війни. Радянські «історики» намагалися навмисно замовчувати як причини, так і саме існування цього військового конфлікту. Переважно це зумовлювалося тим, що радянсько-фінська війна була однією з багатьох найганебніших та цілком злочинних сторінок радянської воєнної історії періоду Другої світової війни. Традиційно на державному рівні існувала єдина офіційна версія, яка полягала у тому, що начебто політика Уряду Фінляндії у 1939 - 40-х рр. стосовно СРСР була

ворожою. Документи архівних фондів Центрального Державного архіву Радянської армії (ЦДАРА), що реально висвітлювали перебіг тих історичних подій, тривалий час залишалися невідомими широкому загалу істориків-дослідників.

Агресія СРСР проти Фінляндії, що тривала з 30 листопада 1939 року по 13 березня 1940 року, в історичному просторі отримала декілька різних назв: радянські публікації іноді іменують її як «радянсько-фінську війну», західні джерела як «Зимову війну», народ згадує про неї як про «Фінську війну», тоді як в деяких історичних публікаціях останніх років ця війна отримала також назву «Незнаменитої». Цікавим є те, що в радянських військових колах події 1939 - 40 років взагалі вважалися не «війною», це була так звана «фінська кампанія», яка тлумачилася виключно як епізод поза подіями Другої світової війни. Особливо суворо заборонялося згадувати цю війну в межах прямих асоціацій з Пактом Молотова - Ріббентропа та наступною участю Фінляндії у війні на боці Німеччини. Утім безперечним історичним фактом залишається те, що величезна за кількістю озброєних вояків кадрова Червона армія протягом трьох з половиною місяців так і не змогла зламати опір фінських ополченців, більшість яких вперше тримали зброю в руках...

Доцільно згадати, що свого часу сталінська пропаганда нагромадила навколо цієї війни дуже багато брехні як щодо причин самого інциденту, що її фактично спровокував, так і стосовно перебігу бойових дій, кількості загиблих та обставин підписання мирної угоди. Після 1940 року офіційна радянська історіографія воліла взагалі не згадувати про цю, за висловом поета О. Твардовського, «незнамениту» війну. А якщо й згадувалося, то робилося це «наспіх», не привертаючи зайвої уваги до галасливих подробиць. Зацікавлені кола прагматичних консерваторів від радянської історії наполегливо пропонували своє тлумачення стосовно рішення Сталіна *«розпочати війну проти Фінляндії»*, яке було зумовлене начебто *«об'єктивною необхідністю – на північно-західних кордонах СРСР поставало завдання забезпечити безпеку міста Леніна [47]»*.

Проте сьогодні вже є загальновідомим, що за таємними протоколами до підписаної в ніч з 23 на 24 серпня 1939 року в Москві Радянсько-німецької Угоди про ненапад між Німеччиною та Радянським Союзом, або провокаційно звісним Пактом Молотова - Ріббентропа (нім. Deutsch-sowjetischer Nichtangriffspakt), обидва тоталітарні режими поділили між собою сфери впливу в Східній Європі. Чергова Угода від 28 вересня 1939 року про дружбу та кордони між СРСР та Німеччиною (нім. Deutsch-Sowjetischer Grenz- und Freundschaftsvertrag) завершила оформлення фактичного дружнього союзу між Гітлером та Сталіним, а також дозволила останньому «обмінати» належні СРСР за серпневими домовленостями Люблінське та частину Варшавського воеводств Польщі на Литву. Окрім того саме за Пактом Молотова - Ріббентропа Фінляндія визначалася радянською «сферою впливу», внаслідок цього відносини між СРСР та Фінляндією набувають негативного загострення. Ще більш напруженими вони стають після знищення суверенної Польщі спільними зусиллями СРСР та Німеччини у 1939 та розташування численних контингентів Червоної армії в окупованих країнах Балтії.

Попри історичні події та їхні реальні наслідки, як вже зазначалося, радянська історіографія наполегливо воліла розглядати радянсько-фінську війну як незначний «окремий епізод», що не стосувався безпосередньо початкового етапу Другої світової війни. Утім варто підкреслити, що саме на виконання союзницьких зобов'язань перед Гітлером радянські війська вдарили 17 вересня

1939 року в спину Польщі, яка ще чинила опір нацистській Німеччині. Водночас Радянський Союз в ультимативній формі запропонував Литві, Латвії, Естонії та Фінляндії укласти з ним *«угоди про дружбу та взаємну допомогу»*. За цими угодами до вищезгаданих ще незалежних на той час країн передбачалося ввести так звані «обмежені» контингенти радянських військ нібито з метою покласти край *«антирадянській політиці»*, а фактично – шляхом відвертої окупації перетворити ці держави на радянських сателітів. Демократичній спільноті цих країн з самого початку було зрозуміло, що це лише перший крок, що веде до їхньої повної анексії сталінською імперією та перетворення на так звані «радянські республіки» у складі СРСР. Уряди балтійських країн розпочали шукати допомоги й підтримки в Німеччині, Британії та Франції, котрі на той час хоча вже й перебували в стані війни між собою, але ще не вели активних бойових дій. Нацисти виходячи з положень Пакту Молотова - Ріббентропа однозначно запропонували Литві, Латвії та Естонії пристати на фарисейську «пропозицію» Сталіна, тоді як французи та британці висловили протести на підтримку народів цих країн. Утім Москва не зважила на них. За стрімким розвитком подій, спровокованих СРСР, вже 28 вересня Естонія, 5 жовтня Латвія та 10 жовтня 1939 року Литва капітулювали перед Сталінім, підписавши кабальні угоди. Лідери цих країн марно заспокоювали себе, що начебто *«іншого виходу немає»*, протистояти радянській військовій машині немає жодної можливості. З часом вони будуть жорстоко покарані за свою слабкість та бажання *«якось домовитися з Москвою»* – практично вся довоєнна політична та культурна еліта Литви, Латвії та Естонії загине в сибірських спецтаборах НКВС, а народи цих країн за роки радянської окупації зазнають політичних переслідувань, неодноразових депортацій та нелюдських страждань. Вже влітку 1940 року країни Балтії будуть повністю позбавлені самостійності та анексовані Сталінім, а капітулянтська позиція їхнього керівництва породить стійкій міф про їхнє начебто *«добровільне возз'єднання»* з СРСР.

На тлі цих трагічних подій лише Фінляндія героїчно та безкомпромісно відмовиться підписати угоду з Москвою, яка мала б реально перетворити її на радянську колонію. Це відбудеться саме 5 жовтня 1939 року – тієї самої доби, коли капітулює Латвія. Сталін не очікував такої впертої реакції від країни, яка в 55 разів(!) поступалася СРСР за кількістю населення. Варто згадати, що фіни є нечисленною нацією. Станом на 1939 рік населення Фінляндії становило 3,5 млн. осіб (тобто рівно стільки, скільки на той час мешкало у м. Ленінграді). Як відомо, нечисленні народи дуже турбуються про збереження себе як нації. Можливо, саме тому фіни так бажали залишити склад Радянської Росії в 1918 році, постійно прагнули через наявність домінуючої російської нації своєї незалежності та набуття статусу позаблокової країни під час Другої світової війни. Як свідчить історія, турбота фінів про свою безпеку була не безпідставною. Нарком закордонних справ СРСР В.М. Молотов в одній зі своїх публічних промов 1940 року з цього приводу якось зазначив: *«Ми маємо бути достатньо реалістичними, щоб розуміти, що час нечисленних народів залишився в минулому»*. Ці його надмірно цинічні слова фактично стали вироком подальшій долі країн Балтії. Незважаючи на те, що висловлено це було вже після березня 1940 року, ця промова Молотова повною мірою може бути ґрунтовним фактором, що визначав політику радянського уряду й стосовно Фінляндії.

Військові наслідки цієї так званої «фінської кампанії» викличуть шок як у стані прихильників, так і ворогів Радянського Союзу. Величезна тоталітарна імперія кинула в бій 900-тисячну армію, озброєну тисячами танків та літаків, але ж попри це так і не змогла – висловлюючись мовою газети Правда від листопада

1939 року – «обуздать ничтожную блоху, которая прыгает и кривляется у наших границ» (мовою оригіналу). Згадуючи ті досить дивовижні події в своїх мемуарах К. Маннергейм доволі коротко та чітко сформулює загальне враження: «Перше, що привертало увагу – це була диспропорція між величезним внеском та неістотним підсумком» [1]. На кшталт цього висловився й генерал Вермахту – автор класичної праці з історії Другої світової війни К. Тіппельскірх: «Росіяни протягом всієї війни виявили таку тактичну незворотливість та таке погане командування, що в усьому світі склалося несприятливе враження стосовно боєздатності Червоної Армії» [2]. Подібна оцінка радянсько-фінської війни 1939-1940 років тривалий час сприймалася світом як загальноприйнятна та безперечна. Більш того, подібною оцінкою навіть користувалася так звана «пізньорадянська» історіографія періоду «перебудови» та розпаду СРСР. Пострадянські історики хоча й повторювали стосовно подій «Зимової війни» сталінські брехливі штампи радянської пропаганди, проте вони також визнавали, що «війна з Фінляндією слави переможцям не принесла».

Окремо варто згадати характерну рису того часу, що вражала більшовицьких керманічів та цілком радянське суспільство з перших днів його існування, яка полягала в неприхованому військовому психозі, що виникав з хворобливої мрії про світову революцію. «Ми розпалюємо пожежу світову» – цими словами починалася військова пісня, приспів до якої стверджував, що «від тайги до британських морів Червона армія є сильнішою за всіх». Стосовно цього можна мати сумнів, але реаліями того часу було саме те, що війну навіть **оспіували**, про неї, як це жахливо не пролунає, майже **мріяли** – віршами та прозою. «Під Кенігсбергом на зорі / ми будемо поранені з тобою...» – ці рядки К. Сімонов писав ще тоді, коли з Німеччиною підтримувалися дружні дипломатичні відносини, а між Радянським Союзом та Східною Прусією існувало два державні кордони з Литвою та Польщею! Взагалі напередодні Другої світової війни в СРСР начебто з повітря лунали не зовсім зрозумілі її громадянам заклики та натяки на те, що дуже скоро в майбутньому мають з'явитися «нові радянські соціалістичні республіки», які приєднуються до складу Радянського Союзу. Що це будуть за республіки стало зрозумілим саме після спільного з Німеччиною нищення Польщі, окупації країн Балтії, захоплення теренів Румунії та війни з Фінляндією.

Ще радянські піонери із захопленням читали героїчні повісті А. Гайдара, а до ЦК ВКП(б) на ім'я Сталіна та Ворошилова вже надходили численні листи від молодих командирів та курсантів. Автори цих листів, як правило, завершували свої звернення емоційними словами: «Більшість комскладу чекає тільки на війну. Війну чекають як якогось загадкового щастя». 24 лютого 1939 року, з нагоди чергової річниці створення Червоної армії, газета Звістки опублікувала редакційну статтю з примітною назвою «Війни справедливі та несправедливі», в останньому абзаці якої йшлося про загадкові незворотні попередження стосовно того, що: «радянський народ знає, що майбутня війна буде доволі напруженою, жорстокою...». Жахливо дивує саме те, що головна газета радянського уряду жодних сумнівів вже не мала – «війна обов'язково буде». Два місяці по тому, доповідаючи з трибуни Мавзолею на першотравневому параді, нарком оборони Клім Ворошилов, характеризує загальний настрій, що панував тоді в радянському суспільстві, дослівно зазначить таке: «Радянський народ не лише вміє, але й любить воювати!» Після подібних стверджень не доводилося вже мати сумнівів стосовно того, що партія Леніна - Сталіна найближчим часом надасть радянському народу «можливість» довести свою любов та вірність на полі бою «доволі напруженої, жорстокої війни». Не визначалося поки що лише одне – де та з кого саме почнемо?

Утім, як це доволі часто відбувається, якщо чекати на лихо, воно обов'язково про себе нагадає. 3 листопада 1939 року в газеті «Правда» з'явилася стаття, дивовижна за змістом та ще більш незрозуміла за формою. Досить туманно стаття натякала, що начебто Фінляндія вперто відкидає миролюбні пропозиції Радянського Союзу та діє на угоду якимось не згаданим, але всім відомим «розпалювачам війни». Кінець статті був взагалі таємничо незрозумілим, сповненим неприхованої істерії та агресії: *«Мы отбросим к черту всякую игру политических картежников и пойдем своей дорогой, несмотря ни на что. Мы обеспечим безопасность СССР, не глядя ни на что, ломая все и всяческие препятствия на пути к цели»* (мовою оригіналу). Неважко уявити собі, яке здивування мали викликати подібні офіційні заяви в пересічних радянських громадян. Яка така «гра» та кого з ким, що там ще за «картюри»? Куди цього разу треба було йти, *«руйнуючи все на шляху до мети»* та у чому полягала та сама «мета»? Відповідь було надано не відразу. Про загадкових «картюрів» начебто забули, газетні шпальти повідомляли будь про що, але в жодному разі не про це. Можна припустити, що концентрація значної кількості військ та техніки протягом 1300-кілометрового фінського кордону вимагала більше часу, ніж планувалося початково. Нарешті, 26 листопада 1939 року газета Правда публікує статтю під назвою «Блазень на посаді прем'єра». Це був начебто постріл «стартового пістолета». Протягом двох наступних діб груба газетна лайка, зростаючи, досягла рівня справжньої істерики: *«Проучить зарвавшихся вояк! Горе тем, кто станет на нашем пути! Смести с лица земли финских авантюристов! Наступила пора уничтожить эту гнусную козявку! Со взбесившимися псами не разговаривают, их уничтожают! Финские собаки, науськиваемые своими неумными хозяевами...»* (зразок сталінської пропагандистської риторики мовою оригіналу).

Попри значний цинізм вищезгаданих незрозумілих закликів, під цю сталінську військову кампанію проти Фінляндії, що планувалася Москвою як «визвольна», було також складено на музику київських композиторів – братів Данили та Дмитра Покрас та слова Анатолія Д'Актиля (Френкеля) зухвалу пісню *«Зустрічай нас, кралечко Суомі»*, якою фіни мали б зустрічати своїх окупантів. Текст пісні подається мовою оригіналу, але існував також його переклад фінською для місцевого застосування:

*«Сосняком по откосам кудрявится // Пограничный скупой кругозор.
Принимай нас, Суоми - красавица, // В ожерелье прозрачных озёр!
Ломят танки широкие просеки, // Самолёты кружат в облаках,
Невысокое солнышко осени // Зажигает огни на штыках.
Мы привыкли брататься с победами // И опять мы проносим в бою
По дорогам, исхоженным дедами, // Краснозвёздную славу свою.
Много лжи в эти годы навёрчено, // Чтоб запутать финляндский народ.
Раскрывайте ж теперь нам доверчиво // Половинки широких ворот!
Ни шутам, ни писакам юродивым // Больше ваших сердец не смутить.
Отнимали не раз вашу родину - // Мы приходим её возвратить.
Мы приходим помочь вам расправиться, // Расплатиться с лихвой за позор.
Принимай нас, Суоми - красавица, // В ожерелье прозрачных озёр!» [3]*

Як відомо, фіни не забарилися з відповіддю, в перші ж дні війни з'явилася пісня «Ні, Молотов!» (фін. Njet Molotoff) на музику Матті Юрва та слова Тату Пеккарінена, що фактично набула статусу фінської національної народної пісні періоду Другої світової війни. Преамбула цієї пісні була такою: «З веселою піснею йде на війну Іван, але раптово з-за рогу виникає лінія Маннергейма, та між ними відбувається такий діалог...» Текст пісні також подається російською мовою:

«Финляндия, Финляндия!
Дятлам в Кремле снова дело до тебя.
Молотофф бьет палкой - будет сделано зер гут:
Несколько недель, и финской армии капут.
Нет, Молотофф! Врешь, Молотофф!
Финны не задиры, но не любят брехунофф.
Финляндия, Финляндия!
Наши люди рыли укрепления не зря.
Злая артиллерия бьет из разных мест -
Не ходил бы ты, Иван, зимой в карельский лес.
Нет, Молотофф! Знай, Молотофф,
Финны не задиры, но не любят брехунофф.
Финляндия, Финляндия!
Здесь советской армии не светит ничего.
И Молотофф сказал бойцам искать себе приют,
А не то чухонцы нам по шее надают.
Нет, Молотофф! Зря, Молотофф!
Финны не задиры, но не любят брехунофф.
Урал-река, Урал-река -
Там устроим Молотову отдых на века.
С ним отправим всех, кто разевал поганый рот,
Сталинских подстилок и петрозаводский сброд.
Нет, Молотофф! Нет, Молотофф!
Финны не задиры, но не любят брехунофф» [4].

Аналізуючи передумови та об'єктивні причини цієї війни, варто згадати, що ще на початку XIX ст. Швеція за перебігом історичних подій була змушена передати Фінляндію Російській імперії. Коли 1917 в Петрограді відбувся антиконституційний переворот та влада перейшла до більшовиків, Фінляндія скористалася цим моментом та раптово проголосила державну незалежність. За допомогою Німеччини Фінляндія створила власну армію та навіть спромоглася звільнити свої терени від військових частин Червоної гвардії. Згодом у 30-х роках XX ст. Фінляндія разом з іншими Скандинавськими країнами проголосила військовий нейтралітет та позаблоковість. Проте політична верхівка СРСР не поспішала сприймати Фінляндію як суверенну державу. Сталін неодноразово наголошував на тому, що незалежність Фінляндії «було надано» та що Радянський Союз «терпить незалежну фінську державу поки що». Незважаючи на укладену в 1934 році між Фінляндією та СРСР угоду «Про мирне співіснування» терміном на 10 років, яку переважна більшість фінського населення сприймала як вагому гарантію миру, Сталін щодо цього питання мав дещо інші погляди.

З початком Другої світової війни у вересні-жовтні 1939 радянські війська почали стрімко концентруватися на радянсько-фінському кордоні. За сталінською вказівкою Генштаб Червоної армії починає готуватися до війни з Фінляндією. Червона армія майже одним потужним ударом планувала знищити фінські війська та захопити країну цілком. Безвідповідальна провокаційність тих подій спостерігалася на тлі безглуздої та зухвалої самовпевненості радянського військового керівництва, яке фактично сподівалося на так званий «Blitzkrieg», якого щойно було апробовано разом з німцями під час окупації та нищення Польщі. Вважалося, що за подібних обставин супротивник запросить миру через 10-12 діб. Палкими прихильниками силового вирішення так званого «фінського питання» в СРСР окрім Сталіна були: нарком оборони Ворошилов, керівник

головного політичного управління РКЧА Мехліс, секретар ЦК ВКП(б), секретар Ленінградського обкому та міському ВКП(б) Жданов, а також нарком НКВС Берія. Вони відверто виступали проти ведення перемовин з фінами та рішуче наполягали на провокації військового конфлікту. Надмірна впевненість цих поплічників Сталіна зумовлювалася значною кількісною перевагою Червоної армії над фінськими військами (здебільшого це стосувалося переваги у технічному оснащенні), а також легкістю окупації теренів Західної України та Білорусі у вересні 1939 року. Утім подібні «шапкозакидальні настрої», як свідчить історія, призвели до припущення значних недоліків в оцінці боєздатності Фінляндії та мали дуже негативні наслідки. Але ж бажання нестриманої агресії в оточенні Сталіна, яке знаходилося під значним впливом «успіхів» союзницької Німеччини, захоплювало й домінувало...

Як відомо, військовому конфлікту передували таємні перемовини. Вперше перемовини, що безпосередньо стосувалися майбутньої війни, розпочалися 14 квітня 1938 року, коли другий секретар радянського посольства у Фінляндії Борис Ярцев начебто «за приватною ініціативою» звернувся до кількох фінських урядовців з пропозицією таємних перемовин. Щодо самого Ярцева (справжнє прізвище – Рибкін Борух Аронович за Довідником з історії Компартії Радянського Союзу 1898-1991 рр.) офіційно він перебував на другорядній дипломатичній посаді, проте насправді був кадровим агентом НКВС. Пізніше у 1947 році, як це дуже часто траплялося в радянській історії з подібними «агентами», Ярцев загине за невизначених обставин в автомобільній катастрофі. Проте саме йому Сталін тоді надасть дивовижно широкі повноваження щодо організації таємних перемовин з керівниками Фінляндії.

Москва почне пропонувати Гельсінкі такий собі дивовижний «компромісний» варіант: здати на 30 років в оренду фінський порт Ханко для облаштування радянської військово-морської бази, передати СРСР кілька островів у східній частині Фінської затоки, більшу частину Карельського перешийку та півострів Рибалчаний – всього 2761 кв. км в обмін на 5529 кв. км радянських теренів у Карелії. Фактично замість залюднених та промислово розвинених теренів Фінляндії пропонувалися безлюдні гаї та болота Карелії. Але найпровокаційним було те, що Сталін мав наміри без бою отримати фінську оборонну лінію Маннергейма на Карельському перешийку. Внаслідок чого шанси фінської армії чинити опір у випадку радянської агресії зводилися нанівець. Сталін «талановито» намагався скористатися досвідом свого союзника Гітлера, який рік тому майже у подібній ситуації змусив Чехословаччину «добровільно» відмовитися спершу від Судетської області разом з її надпотужними оборонними спорудами, а через півроку захопив усю безборонну країну.

За радянською ініціативою ці перемовини виключно точилися навколо «потенційної можливості нападу гітлерівської Німеччини на Фінляндію», що на той час було доволі нереальною подією. Рибкін (Ярцев) наполегливо натякав фінам на те, що за розвитком подібних подій Радянський Союз також оголосить Фінляндії війну, виходячи з дружніх відносин з Німеччиною, як це було у випадку з Польщею під час спільної агресії, та введе свої війська на її терени з метою забезпечення своїх північних кордонів біля Ленінграда. Запобігаючи подібному розкладу подій СРСР, начебто турбуючись про безпеку своїх кордонів, пропонував терміново укласти між країнами угоду про військову взаємодопомогу. Зрозуміло, що від подібної перспективи Фінляндія була не в захваті, тому що насамперед сподівалася зберегти свій нейтралітет, тоді як угода з СРСР відразу ж ставила під сумнів її позаблоковий статус, окрім того, склавши цю угоду, у разі війни Радянський Союз вже на законних підставах міг ввести до Фінляндії свої війська, що загрожувало фінам відвертою окупацією.

Варто наголосити й на тому, що побоювання фінів були цілком виправдані, тому що, як свідчить перебіг історичних подій, якщо СРСР колись вводив свій військовий контингент до будь-якої іншої країни, то про його виведення вже не йшлося. Це був такий собі «традиційний» радянський спосіб завуальованої окупації.

Після двох місяців таємних перемовин уряд Фінляндії визнав їх безперспективними. Дипломатичною нотою СРСР було повідомлено, що Фінляндія є нейтральною позаблоковою державою та не надасть дозволу на розташування своїми теренами іноземних військ будь-якої держави. Попри подібні заяви СРСР вже офіційно та наполегливо починає оголошувати свої пропозиції. Окрім вищезгаданої військової угоди, Сталін висловлює бажання брати участь у спільному озброєнні Аландських островів, що раніше були демілітаризовані за Тартуською угодою. Він також безкомпромісно наполягає на тому, щоб Фінляндія не заперечувала створенню радянських військово-морських баз на фінському острові Суурсаарі.

Саме тоді у радянському керівництві зовнішніми справами на угоду союзницькій Німеччині відбулися значові кардинальні зміни, головою комісаріату замість Литвинова, єврейське походження якого заважало дружнім відносинам з німецькою верхівкою, народним комісаром закордонних справ СРСР було призначено Молотова. Молотов активно долучається до роботи та запрошує фінів на черговий раунд перемовин до Москви з метою вирішення «конкретних питань» радянсько-фінських відносин. Як відомо, фінську делегацію очолював авторитетний фінський політик Юхо Паасікві, з радянського боку, враховуючи надзвичайну важливість досягнутих рішень у реалізації майбутніх планів, перемовини вів безпосередньо Сталін. Перемовини розпочалися у Москві 12 жовтня 1939 року.

Відповідь Фінляндії на пропозиції Москви була передбачено негативною. З боку Фінляндії було дипломатично зазначено, що її не обходять проблеми СРСР, проте значно турбують власні. Участь радянських військових у озброєнні Аландських островів ставить під сумнів нейтралітет Фінляндії, так само як і передача в оренду півострова Ханко. Окрім того, присутність радянських військ на островах Ханко та Суурсаарі створюватиме небезпеку тепер вже для столиці Фінляндії Гельсінкі. Стосовно наполегливих зазіхань СРСР щодо теренів Карельського перешийку фіни відповіли, що вони є одніми з найбільш промислово розвинених регіонів Фінляндії, до того ж там знаходиться друге за розміром та значенням місто країни – Вііпурі. Тоді як місцевість, яку СРСР пропонував взамін, була хоча й значно більшою за розміром, але порожньою та нерозвинутою. Утім головною причиною відмови фінів було те, що на теренах Карельського перешийку розташовувалися основні оборонні споруди Фінляндії – так звана лінія Маннергейма, втративши яку вона ставала беззахисною.

Вдруге радянська та фінська делегації зустрілися 23 жовтня 1939 року. Однак жодних позитивних зрушень не відбулося. Фіни також висловили протест щодо останнім часом регулярних польотів радянських розвідувальних літаків фінськими теренами, утім з радянського боку це зауваження було проігноровано. Нарешті, 3 листопада 1939 року відбулася остання спроба вирішити питання дипломатичним шляхом. Але перемовини остаточно втратили позитивну перспективу, внаслідок цього фінська делегація 13 листопада 1939 року повернулася до Гельсінкі.

Наприкінці листопада радянські газети почали повідомляти про начебто «постійні провокації білофінської вояччини на радянському кордоні», про «повстання фінських трудящих проти буржуазного режиму» [5]. Варто зазначити, що доля народів на державному рівні в сталінській імперії

вирішувалася досить просто, навіть граючись. З цього приводу радянський одіозний політик Микита Хрущов у своїх спогадах напише, що на нараді в Кремлі Сталін якось начебто між іншим сказав: *«а давайте почнемо сьогодні...»* – і тієї ж самої доби штучно створений провокаційний привід для війни знайшовся, їм став так званий «Майнільський інцидент». Шляхи агресії мали дуже виразну однаковість. На кшталт своїх друзів з Райху, які вчинили подібну провокацію 1 вересня 1939 року під час нападу Німеччини на Польщу, за вказівкою Сталіна 26 листопада НКВС організував провокацію поблизу радянського селища Майніла на кордоні з Фінляндією – з мінометів було обстріляне місце розташування радянського 68-го полку. Характеризуючи ці провокаційні події, сучасний російський історик Ігор Буніч повідомляє, що обстріл було здійснено прибувшим з Ленінграду спецпідрозділом НКВС у складі 15 осіб на чолі з майором Окуневичем, якому саме для цього виділили одну гармату. Сам Окуневич, який пішов з життя в 1986 році, пізніше стверджував, що йому та його підлеглим доручили випробувати новий тип набоїв, точно вказали координати цілі, за якою слід було вести вогонь. Саме тоді, по гарячих слідах цієї події в газеті «Правда» й з'явилася скандально звісна стаття «Блазень на посаді прем'єра», яка стала своєрідним сигналом для початку антифінської пропагандистської кампанії. Внаслідок цих подій в радянських органах інформації серед найменувань, що широко використовувалися сталінською пропагандою стосовно «ворожих» елементів, окрім вже відомих термінів: білогвардієць, білополяк, білоемігрант, з'явиться новий – білофін.

Про штучність інсценованого з радянського боку артилерійський обстріл теренів СРСР біля Майніли свідчили й відповідні розпорядження Маннергейма, який був впевнений у незворотності радянської провокації та наперед відвів свої війська від кордону на відстань, що виключала можливість виникнення будь-яких непорозумінь. Утім за радянською версією начебто *«26 листопада в період з 15:45 до 16:05 за московським часом на кілометровій відстані у північно-західному напрямі від селища Майніла у розташуванні 68-го стрілецького полку 70-ї стрілецької дивізії вибухнули сім артилерійських набоїв. Одного з молодших командирів та трьох бійців було вбито, а вісім поранено»*[6]. Надзвичайно дивовижним в цій події було те, що попри вихідний день, а тоді була саме неділя, вже о 17:10 за місцевим часом дуже оперативно на місце події з'явилася спецкомісія, яка однозначно зробила висновок, що обстріл здійснено було з фінських теренів. Як об'єктивний коментар цих дивовижних подій варто залучити й спогади колишнього начальника ленінградського бюро ТАРС Анцеловича, який розповідав, що пакет з текстом повідомлення про «майнільський інцидент» та позначкою «розкрити за особливим розпорядженням» він отримав ще за два тижні до події. Тобто це був заздалегідь спланований провокаційний інцидент, що мав на меті розв'язання військового конфлікту. Однак Уряд СРСР провину за цей інцидент безкомпромісно поклав на Фінляндію. Сталінське оточення, як завжди, бажане видавало за дійсне. Навмисно гучні радянські заяви наголошували на тому, що начебто внаслідок артилерійського обстрілу, вчиненого з теренів Фінляндії, було вбито чотирьох та поранено дев'ятьох (за іншими даними – восьми) червоноармійців, про що й звернувся Радянський уряд до уряду Фінляндії з офіційною нотою. Проте насправді жодних втрат не було. Вже за часів «перебудови» в 90-х роках російські історики знайшли підтвердження цього в архівних документах 70-ї стрілецької дивізії, до складу якої входив й вищезгаданий 68-й полк. Повідомлень про обстріл з фінського боку там немає, та й будь-яких втрат 25-28 листопада у складі дивізії також не було зафіксовано. Зі свого боку фінські прикордонники також зазначили тієї доби численні гарматні

постріли. Фіни припускали, що обстріл міг статися внаслідок помилки під час навчань Червоної армії. Як це й належало, факт пострілів та напрямом, звідки вони лунали, фінами було занотовано. Однак зіставлення нотаток свідчило про те, що провокаційні постріли було здійснено саме з радянських теренів. Уряд Фінляндії запропонував створити міжурядову слідчу комісію згідно з Конвенцією про прикордонних комісарів від 24 вересня 1928 року з метою спільного розслідування інциденту, втім СРСР безкомпромісно відмовився. Тоді як саме ці провокаційні події сприяли тому, що 28 листопада СРСР денонсував пакт про ненапад з Фінляндією та розірвав з нею дипломатичні відносини. Наступної ж доби Молотов звинуватив Фінляндію в «*бажанні ввести в оману суспільну думку та познуватися над жертвами обстрілу*», він зазначив, що СРСР «*з цього моменту вважає себе звільненим від обов'язків*», визначених укладеним раніше пактом про ненапад. Наступним вже прогнозованим кроком було те, що 30 листопада 1939 року СРСР без оголошення війни розпочав військову агресію проти Фінляндії.

Окремо варто зазначити, що офіційно цю війну з боку СРСР ніколи не було оголошено. З цього приводу доцільно згадати, що якщо напад фашистської Німеччини 22 червня 1941 року нарком закордонних справ СРСР Молотов визначить як «*віроломство, якому немає прикладів в історії цивілізованих народів*», хоча ту війну як раз німцями оголошено було, то стосовно неоголошеного нападу СРСР на Фінляндію він сором'язливо промовчить, надаючи можливість радянським історикам десятиліттями кваліфікувати його виключно як такий собі дивовижний «*окремий двосторонній локальний конфлікт*» поза межами Другої світової війни. Проте оцінку цьому сталінському злочину надасть світова спільнота, коли Ліга Націй 14 грудня 1939 року позбавить СРСР свого членства як країну-агресора [7]. Логічним наслідком цього буде також виключення СРСР з міжнародної організації Червоний Хрест (саме тому радянських полонених утримуватимуть у значно гірших умовах, ніж будь-яких інших). Цей резонансний історичний факт ще й сьогодні або не афішується, або взагалі залишається поза коментарями російської сучасної історіографії.

Однак історичним фактом залишається те, що 30 листопада 1939 року вранці, о пів на дев'яту за московським часом, кількасоттисячна Червона армія перетнула радянсько-фінський кордон за всією його довжиною. Почалася одна з найганебніших війн в історії ХХ століття. За наказом Сталіна війська Ленінградського військового округу розпочали військові дії з метою окупації Фінляндії. Характеризуючи радянське військове угруповання, зосереджене ще перед початком війни на кордоні Фінляндії, слід зазначити, що воно переважало її збройні сили за особовим складом в 1,6 раза, за кількістю гармат та мінометів – у 5,4; літаків – у 9,1; танків – у 88(!) разів! Тоді як фіни спромоглися організувати проти агресора 265 тис. ополченців, з яких лише 38 тис. були кадровими військовими. Бійці Червоної армії фактично намагалися «прогризти» лінію Маннергейма, не маючи належного досвіду війни в суворих зимових умовах Карельського перешийку та Кольського півострова. Війська маршала Маннергейма три з половиною місяці чинили героїчний опір. Сталін, перебуваючи під впливом певної ейфорії після переможної «прогулянки» радянських військ Західною Україною та Білоруссю, нищівної поразки, завданої японцям на Халхін-Голі, потрапив ніби під холодний душ. 7 січня 1940 року він спішно надасть наказ створити Північний фронт, на Карельський перешийок почнуть безперервно гнати війська та техніку. Фактично вже з перших годин війни відбулося авіаційне бомбардування Гельсінкі, Віїпурі та інших фінських міст радянськими бомбардувальниками. Саме наявність значних жертв серед цивільного населення Фінляндії внаслідок цих бомбардувань стане одним з

визначальних приводів для виключення СРСР з Ліги Націй. Водночас радянська преса наполегливо повідомляла, що жертв серед цивільного населення Фінляндії начебто немає. Та й взагалі на шпальтах центральних радянських газет того часу не йшлося про реальний перебіг військових подій на радянсько-фінському фронті, нічого не повідомлялося й про загибель радянських вояків, утім дуже рясно була представлена примітивна політична карикатурна сатира популярних тоді Кукриниксів. Відступаючи, фінські війська мінували залишені терени, почали діяти численні лижні загони – добре обізнані з місцевістю фінські вояки зненацька атакували окупантів та завдавали значних втрат Червоній армії. Державне управління спиртних напоїв Фінляндії розпочало масово виготовляти пляшки із запальною сумішшю, якій фіни надали оригінальну назву – «коктейль Молотова».

Окремою дуже цікавою сторінкою радянсько-фінської війни було те, що в ній брали участь й українці та, як відомо, навіть з обох боків. Насамперед слід згадати про дві радянські дивізії, що комплектувалися в Україні – 44 та 70 стрілецькі дивізії. 44 стрілецька дивізія, що входила до складу 9-ї Армії, була передислокована безпосередньо з Київського військового округу. Серед її бійців були й українці, в тому числі з щойно «приєднаної» Західної України. Юнаків призивали навіть за відсутності належної військової підготовки: якнайменше вони мали б навчитися стріляти та пристосуватись до військового життя. У німців така підготовка тривала один рік(!), навіть в умовах воєнного часу, далеко від лінії фронту. Про цих бійців з Тернополя згадує російський історик Марк Солонін: *«На допомогу 163-й дивізії радянське командування видвинуло 44-у стрілецьку дивізію. Ця дивізія, входила до складу військ Київського військового округу, прибувала зі щойно «звільненого» польського Тернополя у звичайному осінньому обмундуванні: шинелях та кірзових сапогах. Тим часом незвичний мороз в районі боїв опустився до 40 градусів»*[8]. Малодосвідчені бійці цієї дивізії вступали до бою фактично з маршу без належної концентрації сил. Ні командування дивізії, ні особовий склад не були ознайомлені з особливостями театру бойових дій, партизанської тактики супротивника, особливостями ведення бою в гаїсто-озерній місцевості. Внаслідок цього 44 стрілецька дивізія неминуче потрапила 7 січня 1940 року в оточення біля міста Рааті та майже повністю загинула. Через панічні настрої особовий склад дивізії залишив переважну більшість техніки та дрібними групами побіг назад у напрямку кордону СРСР. На тих, кому довелося тоді вижити, чекала жаклива доля – військово-польовий суд. Військовий трибунал визнав командира 44 стрілецької дивізії комбрига Виноградова, начальника штабу полковника Волкова та начальника політвідділу Пахоменка винними в тому, що вони *«злочинно ігнорували накази вищого командування... розкидали частини дивізії на окремі загони та групи... рятуючи свою шкіру ганебно втекли разом з невеликою групою бійців з поля бою»*. Вирок було приведено в дію публічно 11 січня 1940 року перед залишками особового складу дивізії... Загалом репресій зазнали кілька тисяч учасників цієї війни. Після війни фіни впорядкували могили загиблих радянських бійців, що відверто свідчить про їхнє порядне ставлення навіть до своїх загиблих ворогів. У місті Суомуссалмі встановлено монумент воякам 44-ї дивізії. До речі, командиром 70-ї дивізії був Кирпонос, уродженець Вертіївки Чернігівської області.

Важливою складовою подій тієї війни було те, що на боці Фінляндії воювало кілька тисяч іноземних добровольців, серед яких були й українці. Перші українські підрозділи, що воювали на боці Фінляндії, були сформовані у 1940 році. Добровольці переважно набиралися з радянських військовополонених. Однострої були фінськими з чорними кашкетами із синьо-жовтою околицею та

тризубом, хоча в багатьох випадках українські добровольці продовжували носити радянську форму, доповнюючи її мазепинками (*Ukrainische Bergmütze*). До речі, **мазепинка** – головний убір українських січових стрільців, якого було розроблено 1916 року Левком Лепким та затверджено того ж року Однострелевою комісією Легіону Українських Січових Стрільців під головуванням отамана Василя Дідушка. Документ Української Галицької армії від 30 квітня 1919 року описує «мазепинку» як восьмикутну, в основі околиця якої був клиноподібний розріз. Саме така особливість була притаманна головним уборам часів гетьмана Івана Мазепи. Синьо-жовті армійські відзнаки не вживалися, оскільки такі мали добровольці зі Швеції.

Варто згадати, що одним з найвідоміших командирів українських добровольців у Фінляндії був письменник Юрій Горліс-Горський (відомий автор роману про повстанську антибільшовицьку боротьбу в Україні «Холодний яр»; його справжнє прізвище – Городянин-Лісовський). Він народився 14 січня 1898 року неподалік Полтави у Східній Україні. За часів Першої світової війни він був старшиною Армії УНР, брав участь у славетному Зимовому поході 1919 - 20 років. У 1930-і роки Горліс-Горський здобуває славу письменника. 1938 - 39 року він брав участь у збройній боротьбі Карпатської України проти угорських загарбників, після чого через Малу Азію й Північну Африку дістався Франції. Маючи можливість емігрувати до Канади, він волів залишитися у Європі, бо вірив у справу визволення України. По закінченні радянсько-фінської війни Горліс-Горський очолює Український радіоцентр у Берліні. 1942 року він повернувся до України та оселився в Рівному, працюючи журналістом. З наступом радянської армії повернувся до Львова, кінець Другої світової війни Горліс-Горський зустрів у Західній Німеччині, де його було вбито 27 вересня 1946 року агентами НКВС в місті Новий Ульм.

Плануючи блискавичний похід проти Фінляндії, Сталін міркував й про післявоєнне влаштування цієї країни. Найкращим рішенням вважалося створення прорадянськи налаштованого маріонеткового уряду під керівництвом таємного виконавця Комінтерну О.В. Куусінена. Враховуючи те, що неприховане нав'язування так званого «народного уряду» може викликати невдоволення серед фінського населення, було вжито заходів на підтримку цього уряду. Задовго до вищезгаданих подій в СРСР в умовах надзвичайної таємності розпочалося провокаційне формування так званої «фінської народної армії» на базі радянської 106-ї гірсько-стрілецької дивізії, до складу якої спішно залучали всіх радянських фінів та карелів. Наказ про створення цієї «народної армії» датовано 29 листопада 1939 року, тобто за добу до початку війни. Характерним було й те, що ще раніше 11 листопада 1939 року, тобто за 15 днів до запланованого провокаційного «майнільського інциденту», нарком оборони Клімент Ворошилов підписав наказ про створення протягом двох тижнів стрілецької дивізії з радянських громадян, що володіли фінською. Військові загоны так званих «червоних фінів», що повинні були формуватися разом з просуванням Червоної армії теренами Фінляндії, мали за мету довести «народно-визвольний» характер війни та підняти бойовий дух решти радянських військових частин, які повинні були бачити, що фіни також поряд проливають кров.

Вояків цієї «народної армії» обрядили у захоплені під час польської кампанії трофейні польські мундири та забезпечили фінськими військовими відзнаками. Планувалося, що після розгрому Фінляндії саме ці «народоармійці» мали стати опорою радянських окупантів. Незважаючи на те, що протягом трьох з половиною місяців було сформовано чотири дивізії «народної армії», утім потрібної кількості фінів, карелів, вепсів та іжорців в СРСР знайти не вдалося.

Тому вже 1 лютого 1940 року командування «*фінської народної армії*» отримало дозвіл комплектуватися також росіянами. Наслідком цих зростань кількості особового складу в «*народній армії*» з'явилися бійці з такими «*фінськими*» прізвищами, як Таджикибаєв, Полянський, Устименко... Штаб корпусу очолив комбриг Романов, який відтоді став Райкасом, а політвідділ – Терешкін, який із жовтня 1939 року до квітня 1940-го звався Тервоненом. Лише на посаду командувача «*народної армії*» підшукали справжнього фіна Акселя Анттілу – кадрового офіцера, комдива Червоної армії та ветерана іспанської війни, якого 1937 року було репресовано, а 1939-го – терміново повернуто з ГУЛАГу. На початку грудня 1939 року дивізію перетворили на 1-й стрілецький корпус збройних сил «*демократичної Фінляндії*», яка отримала назву «Інгерманландія». Показовим ставленням до цієї ганебної провокації було те, що жоден(!) із майже тисячі фінських військовослужбовців, які потрапили до радянського полону під час «Зимової війни», не погодився, попри шалений тиск з боку комісарів НКВС, приєднатися до лав цієї «*армії*». Зрозуміло, що боєздатність цих «*вояків*» була вкрай низькою. За весь період війни участі в бойових діях вони практично не брали. Сталін спеціально тримав їх для параду «*визволителів*» в окупованому Гельсінкі. Враховуючи подібний розклад історичних подій, можна зробити висновок, що твердження радянських істориків щодо причин радянсько-фінської війни, яка була начебто спровокована непоступливою позицією фінів стосовно «*територіальних пропозицій*» СРСР, не зовсім відповідають дійсності. Сталінський план «*обмінятися теренами заради відсунення кордону від Ленінграда*» був усього лише «*димовою завісою*», тому що Сталін ще в жовтні мав намір захопити всю Фінляндію.

У першому ж захопленому радянськими окупантами населеному пункті Фінляндії – дачному селищі Терійокі (теперішнє російське м. Зеленогірськ), розташованому безпосередньо на радянському кордоні, незрозуміло звідкіля виник штучно створений «*народний уряд*» на чолі з комінтернівцем Отто Вілле Куусініеном, що свого часу втік до Радянського Союзу та про якого самі фіни навіть й згадки не мали. Утім про цю подію дуже оперативно з поміткою «*Радіоперехоплення. Переклад з фінської*» на своїх шпальтах свідчила газета «*Правда*»: в щойно «*визволеному*» прикордонному місті Терійокі було сформовано «*уряд демократичної Фінляндії*» на чолі з мешканцем Москви відомим комінтерновцем Отто Куусініеном. Тієї ж доби вже не товариш, а пан Куусініен звернувся до Президії Верховної Ради СРСР з проханням про своє визнання. Михайл Калінін колезі по політбюро ЦК ВКП(б) не відмовив. Своєю декларацією уряд Куусінієна проголосив себе «*Народним Урядом Республіки Фінляндія*» та пообіцяв «*спиратися на трудовий народний фронт*». Народний фронт розглядався як реальна сила, що була начебто здатною завдати поразки фашизму, добитися обмеження влади капіталізму та створити сприятливі умови для боротьби за соціалізм. Сталінська мета, що здійснювалася в такий провокаційний спосіб, залишалася незмінною: привести до влади в інших країнах компартії та встановити там радянську владу. До речі, цю сталінську мрію було цілком реалізовано після завершення Другої світової війни на теренах «*визволених*» країн Східної Європи, яких було з часом перетворено на так званий соціалістичний табір.

Невизнаний Гельсінкі уряд Куусінієна звернувся до Радянського Союзу по провокаційну «*допомогу*» стосовно створення Фінської народної Республіки. Під час військового конфлікту завданням цього уряду було перш за все переконати світову спільноту в тому, що начебто Фінляндія та Радянський Союз не перебувають у стані війни. Стрімкий розвиток подій свідчив про те, що вже 2 грудня 1939 року в Москві Молотов та Куусінієн у присутності Сталіна підписали

угоду «*Про дружбу та взаємодопомогу*», яка, до речі, чомусь була написана лише російською мовою й навіть свій підпис Куусінен поставив також російською, хоча, як відомо, за дипломатичними нормами угоди між країнами укладалися обов'язково мовами обох країн, та може Сталін вже тоді вважав Фінляндію російськомовною країною... За цією угодою новий «уряд» Фінляндії погоджувався з усіма вимогами, на яких Москва наполягала ще до початку війни. Сталін без жодної затримки визнав «*своїх маріонеток*» єдиним чинним урядом Фінляндії. З цього моменту Радянський Союз починає стверджувати, що жодної війни він не веде, а лише «надає допомогу чинному уряду Фінської Демократичної Республіки в її боротьбі з бандитською білогвардійською клікою Маннергейма-Таннера, що захопила владу». Як з'ясувалося пізніше, пропозицію очолити «революційний уряд звільненої Фінляндії» спершу отримав мешканець Стокгольма генеральний секретар фінської компартії Ойво Туомінен, але він відмовився. До того ж оскільки радіосигналу про створення «*народного фінського уряду*» фінською мовою, на якого посилалася газета «Правда», ніхто в світі не чув, радянська преса через декілька днів зробила уточнення щодо цієї дивовижної версії. Текст повідомлення начебто передавали азбукою Морзе та його було перехоплено слухачами військової академії зв'язку ім. Буденого Ходаковим та Камалягіним, що, виходить, фінською якраз володіли. Утім пізніше Ходаков та Камалягін повідомляли, що жодних радіосигналів вони не приймали, але були змушені мовчати, тому що в них взяли підписку про нерозголошення. Цікавим є й те, що інформація про ці «*героїчні події*» оперативно висвітлювалася радянськими центральними газетами лише протягом листопада-грудня 1939 року. Але відтоді в жодному радянському джерелі ніколи вже не згадують про цей ганебний «*народний уряд*», на «*допомогу*» якому начебто й рушили радянські «*визволителі*». Героїчний всенародний опір, який чинили самозваним «*визволителям*» фіни, зробив цю пропагандистську версію абсолютно неприйнятною. Варто зазначити, що жодна країна світу, окрім СРСР, не визнала маріонетковий «*народний уряд Куусінена*».

Проте тієї ж доби в Москві відбулися дуже чудернацькі перемовини між штучно створеним прорадянським маріонетковим урядом так званої «*Фінської демократичної республіки*» на чолі з Отто Куусініном та радянським урядом на чолі з В.М. Молотовим. Значення цим перемовинам додавало те, що в них також брали участь Сталін, Ворошилов та Жданов. За цією угодою Фінляндія мала отримати терени в Карелії загальною площею 70 тис. кв. км в обмін на 3970 кв. км на Карельському перешийку, СРСР також зобов'язувався виплатити Фінляндії компенсацію, яка становила 120 млн. фінських марок, за залізницю, що знаходилася на теренах Карельського перешийка. Фінляндія надавала СРСР в оренду півострів Ханко (Hangö) з розміщенням на ньому вже традиційного для військової доктрини СРСР так званого «обмеженого контингенту» радянських військ, продавала острови Хогланд (Hogland), Сейскарі (Seiskari), Лавансаарі (Lavansaari), Тютесаарі (Tytasaari) та Койвісто (Koivisto), а також частини півостровів Середнього та Рибалчаного за 300 міль. фінських марок. Окрім того СРСР зобов'язувався підтримувати Фінську народну армію озброєнням, допомогою в підготовці фахівців тощо. Встановивши дипломатичні відносини з урядом Куусінена, СРСР до кінця січня 1940 року відмовлявся вести жодних перемовин із чинним урядом Фінляндії.

Враховуючи реалії війни, офіційний Гельсінкі ще в січні починає вишукувати можливість щодо перемовин з СРСР стосовно миру. Виходячи з того, що офіційно СРСР визнавав лише свій маріонетковий «уряд» Куусінена, непланові зустрічі відбувалися в Стокгольмі за формою, яка ні до чого не зобов'язувала. Це були чайні бесіди між двома дамами – радянським послом в

Швеції Олександром Колонтай та фінською письменницею Хейлою Вуоліоюкі. Утім лише після офіційного звернення Фінляндії з проханням до Швеції щодо посередництва 24 січня 1940 року радянський уряд висловив готовність розпочати перемовини щодо миру. На початку березня 1940 року чинний фінський уряд остаточно усвідомив, що, попри наявність вимог продовження опору, жодної військової допомоги, окрім добровольців та зброї, Фінляндія від союзників не отримає. Після прориву «лінії Маннергейма» Фінляндія взагалі втратила можливість стримувати наступ Червоної Армії. Виникла реальна загроза повного захоплення країни, за яким могло відбутися або приєднання до СРСР, або заміна уряду прорадянським.

Зі свого боку Сталін також намагався реалістично підійти до оцінки наслідків цього військового конфлікту. Він добре розумів, що навіть прорвавши головну ділянку лінії Маннергейма, Червона Армія просувалася вперед вкрай повільно, бої точилися виключно тилловими рубіжами. Але загрозлива ситуація зумовлювалася ще й тим, що Англія та Франція 5 лютого 1940 року вирішили нарешті втрутитися в цю війну, небезпека військового зіштовхнення з цими країнами для СРСР різко зросла. За цих обставин Сталін начебто несподівано зважив на прохання чинного фінського уряду щодо припинення бойових дій, відмовився від використання уряду Куусінена та впливу на Фінляндію і вирішив задовольнитися досягненням більш скромної мети – перенести кордон на Північ від Ладозького озера. 7 березня до Москви прибула фінська делегація, а вже 12 березня Сталін підписав, фактично без попереднього обговорення, радянсько-фінську мирну угоду, за якою Фінляндія втрачала весь Карельський перешийок та узбережжя Ладозького озера, деякі райони в Карелії та на Півночі, віддавала СРСР в оренду півострів Ханко. Бойові дії припинилися о 12-й за московським часом 13 березня 1940 року. Незрозуміло цинічною подією з цього приводу було те, що, як вже зазначалося, попри належність за підписаною угодою міста Вііпурі до СРСР, радянські війська на настійну вимогу Сталіна вранці 13 березня переважно з міркувань престижу та ціною дуже великих людських втрат, що стане ганебною «традицією» в Червоній армії періоду Другої світової війни, розпочали важкий за наслідками та людськими жертвами, цілком безглуздий штурм цього міста. Тієї ж доби радянські війська захопили м. Вііпурі, яке миттєво перетворилося на «російське м. Виборг», відкривши фактично прямий шлях на Гельсінкі. Враховуючи вищезазначене, Сталін начебто почував себе переможцем, отримавши навіть більше за своїми вимогами листопада 1939-го року, але чому він відмовився від повної окупації Фінляндії? Переважна більшість істориків вважає й не безпідставно, що зупинити війну Сталіна змусила позиція світової спільноти. Найжорсткішу позицію щодо цього зайняли Англія та Франція, що на той час фактично розглядали СРСР як союзника Німеччини, з якою вони перебували у стані війни. Окрім того, до світових засобів інформації потрапили таємні відомості про те, що 57,5 тис. британських та французьких вояків вже є сконцентрованими в портах з метою відправки до Фінляндії та чекають лише наказу щодо відвантажування на транспорті, а також про плани нальотів на радянське місто Баку силами важких бомбардувальників «Ланкастер» з баз, що були розташовані в Іраку.

Аналізуючи визначальні причини військового конфлікту за радянськими заявами, можна дійти висновку, що головною метою СРСР було досягнення військовими засобами того, чого не вдалося здійснити мирним шляхом, а саме: забезпечити безпеку Ленінграда, який знаходився близько від державного кордону та у разі війни, в якій Фінляндія начебто була готова надати свої терени ворогам СРСР як плацдарм, неминуче був би захоплений у першу ж добу (або навіть у перші години) війни. Про радянські погляди стосовно загальних причин

цього військового конфлікту яскраво свідчить промова Молотова від 29 листопада 1939 року, в якій він підкреслював: *«Стверджують, що заходи, які ми запроваджуємо тепер, є скерованими проти незалежності Фінляндії або мають на меті втручання в її внутрішні та зовнішні справи. Це також є злісним наклепом. Ми вважаємо Фінляндію, попри існування в неї будь-якого політичного режиму, незалежною та суверенною країною стосовно її зовнішньої та внутрішньої політики. Ми твердо дотримуємося того, що свої внутрішні та зовнішні справи має вирішувати сам фінський народ як він вважає за потрібне»*. Доцільно згадати й про його доповідь від 29 березня 1940 року на VI сесії Верховної Ради СРСР, де Молотов за підсумками радянсько-фінської війни набагато критичніше оцінює політику Фінляндії та постійно згадує про *«ворожість до нашої країни серед правлячих та військових кіл Фінляндії»* та водночас схвалює миролюбну політику СРСР: *«Проникнуту миролюбством зовнішню політику СРСР й тут було продемонстровано з повною визначеністю. Радянський Союз відразу ж заявив, що він стоїть на позиції нейтралітету та неухильно здійснював цю політику протягом всього минулого періоду»*. Дуже цікаю є з цього приводу й доповідь Сталіна на нараді керівного складу 19 квітня 1940 року, коли він як завжди відверто та водночас лукаво наголошував: *«Чи вірно зробив уряд та партія, проголосивши війну Фінляндії? Це питання спеціально стосується Червоної Армії. Чи можна було обійтися без війни? Мені здається, що не можна. Неможливо було обійтися без війни. Війна була необхідною, тому що мирні переговори з Фінляндією залишилися безрезультатно, а безпеку Ленінграду треба було забезпечити безумовно, тому що його безпека є безпекою нашої Вітчизни. Не лише тому, що Ленінград уявляє відсотків 30-35 оборонної промисловості нашої країни та таким чином від цілості та збереженості Ленінграду залежить доля нашої країни, але й тому, що Ленінград є другою столицею нашої країни»*[39].

Проте й це не було повною правдою, як це дуже часто траплялося в публічних промовах Сталіна, реальний зміст своїх думок він завжди приховував. Варто згадати, що в перших вимогах СРСР 1938 року взагалі не йшлося про Ленінград та й вимог щодо переносу кордонів також не висувалося. Вимоги стосовно оренди острова Ханко, який знаходився за сотні кілометрів на захід, дуже сумнівно додавали безпеки Ленінграду. Втім у вимогах постійно лунало лише одне: бажання отримати військові бази на теренах Фінляндії та поблизу її узбережжя, зобов'язати Фінляндію не звертатися по допомогу до інших країн окрім СРСР. До того ж, як відомо, фактично ж другої доби війни на теренах СРСР було створено маріонетковий так званий «Терійокський уряд», який очолив Отто Куусінен. Водночас досить впевнено можна наголосити на тому, що якщо б справи на фронті йшли за радянським військовим оперативним планом, то цей «уряд» прибув би до Гельсінкі з конкретною політичною метою – розв'язати в країні громадянську війну. Тому що звернення ЦК компартії Фінляндії відверто закликала скинути *«уряд катів»*. У зверненні самого Куусінена до вояків так званої *«Фінської народної армії»* навіть йшлося про те, що їм буде доручена почесна місія розташувати прапор *«Демократичної Фінської Республіки»* на даху будівлі палацу президента в Гельсінкі. Утім реально цей «уряд» використовувався лише як засіб, до речі не дуже дієвий, для політичного тиску на чинний уряд Фінляндії. Саме цю сором'язливу роль він і виконав, про що, між іншим, підтверджувалося заявою Молотова шведському уповноваженому в Москві Ассарссону 4 березня 1940 року стосовно того, що якщо уряд Фінляндії буде й надалі заважати передаванню Радянському Союзу

Виборга та Сортавала, тоді наступні радянські умови миру будуть ще більш жорсткішими та СРСР піде на остаточне погодження з «урядом» Куусінена.

Існує навіть небезпідставне уявлення стосовно того, що Сталін планував внаслідок переможної війни приєднати Фінляндію до складу СРСР, а перемовини з наперед неприйнятними для чинного уряду Фінляндії умовами відбувалися лише тому, щоб після їхнього необоротного зриву знайти підстави для розв'язання війни. Укладання миру могло статися лише внаслідок усвідомлення факту, що спроба насильницької радянської Фінляндії наštовхнулася на масовий опір фінського населення та небезпеку англо-французької інтервенції на допомогу фінам. Враховуючи вищезазначене, Радянський Союз ризикував бути втягнутим у війну проти Західних країн на боці фашистської Німеччини.

Як свідчать історичні події, фіни більш за все прагнули своєї незалежності та фактично стали єдиними з жертв Пакту Молотова - Ріббентропа, хто наважився дати рішучу відсіч радянським окупантам. Москва сподівалася закінчити війну за десять діб, натомість військова кампанія тривала 105 діб та коштувала СРСР 127 тис. загиблих. Фіни втратили 26,6 тис. своїх вояків. Мирну угоду з СРСР від 13 березня 1940 року Фінляндія хоча й підписала, втім вступ Фінляндії в Другу світову війну на боці Німеччини можна розглядати як безпосередній наслідок цього військового конфлікту та цілеспрямовану спробу вийти з простору радянського геополітичного впливу.

Таким чином, радянська агресія проти суверенної Фінляндії завершилася, як вже зазначалося, підписанням мирної угоди. За міжнародними дипломатичними нормами між країнами, що перебували у стані збройного конфлікту, спочатку слід було укласти так зване перемир'я, а вже потім прелімінарну угоду і лише як прикінцеву умову встановлення миру між країнами – мирну угоду. Проте СРСР зайняв нечесну, фарисейську позицію з цього питання та у суперечь світовим дипломатичним нормам відразу наполягав на підписанні саме мирної угоди, минуючи попередні домовленості. Цим він намагався запевнити Західні країни, що начебто визнає незалежність Фінляндії, але насправді це сприяло тому, що СРСР юридично закріплював за собою захоплені фінські терени. Внаслідок підписання цієї угоди у складі СРСР опинилося 11% теренів Фінляндії разом з другим за значущістю містом Вііпурі. Жахлива статистика свідчила, що майже 430 000 мешканців (12 % населення країни) втратили свої оселі та змушені були шукати собі місця для мешкання в інших регіонах Фінляндії подалі від сталінських окупантів, що викликало на той час значні соціальні проблеми.

Мирна угода передбачала, що військові дії між СРСР та Фінляндією мають бути раптово припинені. Державний кордон встановлювався за новою лінією, згідно з якою до складу СРСР входили цілком Карельський перешийок разом з містом Вііпурі (Виборг), Виборгською затокою та її островами, Західне та Північне узбережжя Ладозького озера з містами Кексгольм (Приозерськ), Сортавала, Суоярві; низка островів у Фінській затоці, терени, що були розташовані на Схід від Меркьярві разом з містом Куоляярві, частина півостровів Рибалчаний та Середній. Обидві країни повинні були утримуватися від будьякого нападу одна на одну, не брати участі в союзах та коаліціях, що скеровані проти іншої країни, що уклала мирну угоду. Фінляндія погоджувалася надати СРСР в оренду зі щорічною оплатою 8 млн. фінських марок терміном на 30 років півостров Ханко та морські терени навколо радіусом 5 миль на Північ та Схід від нього та 3 милі на Захід та Північ, а також низку островів поряд із ним для створення там військової морської бази, здатної захищати від агресії вхід до

Фінської затоки. З метою охорони бази СРСР надавалося право утримувати там за власний рахунок необхідну кількість наземних та повітряних збройних сил.

Серед негативних наслідків цієї війни попри те, що СРСР було виключено зі складу країн-членів Ліги Націй, на нього також було накладено «моральне ембарго» – заборону на постачання авіаційних технологій зі США, що негативно вплинуло на розвиток радянської авіаційної промисловості, яка традиційно використовувала американські мотори. З приводу тих подій дуже відверто висловився американський президент Франклін Рузвельт, він зазначив: «Більш ніж 20 років тому... я рішуче симпатизував російському народу... сподівався, що його [Росії] уряд стане миролюбним урядом, якого обрано вільним волевиявленням, який не буде зазіхати на цілісність сусідів. Сьогодні надія на це або зчезла, або відкладена до кращої доби. Радянський Союз, як це визнає будьхто, у кого вистачить мужності подивитися в обличчя фактам, має диктатуру настільки абсолютну, що подібну важко знайти в світі». Але більш вражаючим підсумком агресії проти Фінляндії з боку СРСР було неочікуване підтвердження слабкості його Червоної Армії. Війна хоча й закінчилася територіальними поступками Фінляндії, але найголовніше – вона не позбулася незалежності, завдавши першої в історії відчутно болісної поразки Сталіну. Безсумнівно, величезна заслуга в тому належить великому патріоту Густаву-Емілю фон Маннергейму, колишньому генералу російської царської армії, який залишив службу 1917, повернувся на Батьківщину та став Героєм фінського народу, зберігши незалежність своєї країни від неминучої загибелі. Саме він по закінченні війни як Верховний головнокомандувач фінської армії, звертаючись до фінських вояків наказом від 14 березня 1940 року N 34, між іншим зазначить: «...Більш ніж 15000 з вас, що пішли на поле битви, вже ніколи не побачать рідної оселі, а багато з вас назавжди втратили здатність працювати. Утім й ви наносили чутливі удари. Та якщо тепер 200 тисяч ваших ворогів лежать у кучугурах, небачущим взором вбачаючись в наше зіркове небо, то в цьому немає вашої провини...»[17].

За оцінками самого Сталіна, «війна закінчилася через 3 місяці та 12 днів лише тому, що наша армія добре попрацювала, тому, що наш політичний бум, якого було поставлено перед Фінляндією, виявився вірним».

Якщо в цілому аналізувати наслідки цієї війни, треба зазначити, що усі заплановані територіальні претензії щодо Фінляндії СРСР виконав. Німеччина за умов наявності угод з СРСР не могла відкрито підтримувати Фінляндію, про що вона дала зрозуміти ще до початку бойових дій. Берлін постійно рекомендував Фінляндії прийняти вимоги СРСР. 2 грудня 1939 року Ріббентроп циркулярним листом наказав німецьким дипломатам в усьому світі коментувати те, що відбувалося між СРСР та Фінляндією, з прорадянських позицій. Німці навіть на догоду СРСР затримали на своїх теренах придбані фінами італійські винищувачі. Ситуація кардинально змінилася лише після значних поразок Червоної армії. В лютому 1940 до Берліна з метою пошуку можливих змін у відносинах було відряджено Тойво Ківімякі (майбутнього посла). Відносини спочатку були прохолодними, але різко змінилися, коли Ківімякі заявив про наміри Фінляндії прийняти допомогу західних союзників. 22 лютого фінському посланцю терміново організували зустріч з Германом Герінгом, другою людиною в Райхі. За спогадами Р. Нордстрема кінця 1940-х років, Герінг неофіційно пообіцяв Ківімякі, що Німеччина в майбутньому нападе на СРСР: «Запом'ятайте, що вам слід укласти мирну угоду за будь-яких умов. Гарантую, що коли через короткий термін ми підемо війною на Росію, ви отримаєте все назад з відсотками»[17]. Вищезазначене свідчило про те, що радянсько-фінська війна стала одним з факторів, що сприяли швидкому

зближенню Фінляндії та Німеччини. Внаслідок цього Фінляндії реально позбавлялася зростаючого політичного тиску з боку СРСР. Участь Фінляндії в Другій світовій війні на боці країн «Вісі» (Рим-Берлін-Токіо) отримала назву «Війна-продовження», маючи на меті її взаємозв'язок із «Зимовою війною».

Попри наполегливі заяви радянських істориків, «Зимова війна» 1939-40 років належить до найбільш значущих епізодів Другої Світової війни. Бойові дії, що тривали 105 діб, були дуже кривавими, запеклими та інтенсивними. СРСР втратив загиблими та такими, що зникли безвісти понад 126 000 осіб, пораненими та контуженими – 246 000 вояків. Якщо до цього додати фінські втрати, відповідно 26 000 та 43 000, можна впевнено зазначити, що за своїми масштабами «Зимова війна» стала одним з найвеличезних військових зіткнень Другої світової війни.

Проблематичним з поглядів об'єктивного аналізу радянсько-фінської війни залишається й точна кількість загиблих та зниклих безвісти як з боку СРСР, так і Фінляндії. Різні історичні джерела повідомляють з цього приводу доволі суперечливі дані. Має цілком виправдане право на існування версія стосовно того, що насправді війна закінчилася ганебною поразкою СРСР. Фінські війська втратили загиблими 26 600 осіб, що становило майже 1% населення. Зі свого боку Сталін наприкінці війни зазначив, що начебто СРСР втратив 48(?)475 вояків загиблими. Цю завідомо неправдиву сталінську версію було озвучено на шостій сесії Верховної ради СРСР, що відбулася 29 березня 1940 года, де зазначалося, що втрати Червоної армії становлять саме 48745 осіб загиблими та 158863 особи пораненими, тоді як фінська армія втратила понад 70000 осіб загиблими та 150000 осіб пораненими (тобто складалося таке враження, що начебто втрати Фінляндії були значно більшими, ніж в СРСР, що, безумовно, було цинічною та відвертою брехнею сталінської пропаганди, яка завжди маніпулювала реальними даними військових втрат під час Другої світової війни).

Більш реальні цифри згадувалися поіменними списками, які було складено в 1949-51 роках Головним управлінням кадрів Міноборони СРСР: радянські втрати становили 126(?)875 осіб, що загинули, померли від ран, хвороб або зникли безвісти. Водночас переважна більшість західних істориків вважають, що й ці цифри є заниженими, та оцінюють кількість загиблих радянських військових у 150-200 тисяч. Але ж головним було те, що сталінська версія «про добровільне входження Фінляндської Радянської Соціалістичної Республіки» до складу СРСР, про фінських робітників та селян, що зі сльозами радості на очах зустрічали «радянських воїнів-визволителів», вже не проходила. Радянізацію Фінляндії було терміново відкладено.

За підрахунками ж самих фінів, їхня армія втратила 19576 осіб загиблими, 43557 пораненими та 4101 особу, що пропала безвісти, тоді як СРСР приблизно 200 тис. загиблих. В свою чергу німецька розвідка оцінювала загальні радянські втрати загиблими, пораненими та хворими у 430 тис. осіб. Саме ці відомості в самій Фінляндії та й Західній Європі тривалий час залишалися офіційними, за умов незначних уточнень вони є такими ще й сьогодні.

Значно пізніше російський історик Семіряга, що займався дослідженням радянсько-фінської війни, в свою чергу пропонував такі дані: Червона армія втратила 53522 особи загиблими, 16208 осіб, що пропали безвісти (ці дані впевнено можна додати до загальних втрат загиблими, тому що ці люди або загинули на війні, а свідків їхньої смерті не було, чи їхні останки не змогли впізнати, або пізніше потрапили до системи концтаборів ГУЛАГу через те, що дуже багато бачили та знали про військові злочини, що мало б дискредитувати сталінський режим) та 176000 осіб, що були поранені, мали контузії чи замерзли.

Російський Військово-історичний журнал № 7 за 1990 рік опублікував нові відомості щодо кількості жертв радянсько-фінської війни з боку СРСР: 72408 осіб загиблими, 17520 осіб, що пропали безвісти, 186129 осіб пораненими, 13213 осіб, що замерзли, та 4240 осіб, що мали контузії. Ці дані майже у півтора рази перевищують попередні. Утім треба врахувати, що їх було залучено з документів Адміністративно-мобілізаційного управління РКЧА, які готувалися ще у 1940 році, коли Генеральний штаб очолював Мерецков (саме він був винен у цих значних людських втратах, але йому також не про все доповідали).

За даними сайту «Росія та СРСР у війнах XX століття», заснованого за відомостями офіційних публікацій міноборони РФ «Гриф таємності знято», Червона армія втратила загиблими та безповоротно зниклими 79427 осіб, пораненими та замерзлими – 188476 осіб.

До речі, цікаві дані містять архівні документи фондів Центрального Державного архіву Радянської армії (ЦДАРА) стосовно втрат Червоної армії під час радянської агресії проти Фінляндії: 131476 осіб загиблими, 325-330 тис. осіб пораненими, такими, що мають контузії, та замерзли. Таким чином, попередні дані щодо втрат було занижено у 2.7 рази загиблими та в 2 рази пораненими, що мали контузії та замерзли.

Враховуючи попередньо наведену статистику, варто зазначити, що найбільш реальні втрати Червоної армії за три місяці боїв у Карелії становили 141 тис. осіб. Неповоротні втрати 9-ї армії становили 13,5 тис. осіб, загальні втрати – 46 тисяч. Що стосується 8-ї та 15-ї армій – вони втратили 31 тис. осіб загиблими та такими, що зникли безвісти, загальні втрати цих двох армій становили 95 тис. осіб. Для порівняння доцільно додати, що 12 та 13 піхотні дивізії фінської армії (разом з окремими батальйонами), які діяли в Приладозькій Карелії, втратили загалом 4 тис. осіб загиблими та такими, що зникли безвісти, 9,5 тис. осіб пораненими. Той факт, що втрати успішно атакуючої фінської армії були **в 7-8 разів менші втрат** Червоної армії, впевнено можна вважати шокуючою правдою тих подій та назвати *«чудом, що спростувало та перевернуло традиційні уяви світової військової науки...»*[28] Якщо в цілому порівняти дані щодо втрат з радянського та фінського боків, то виходить, що на одного загиблого фінського вояка припадало 6 загиблих радянських, а на одного пораненого фінського – 7 радянських... Така складається жахлива статистика, яку ще й сьогодні намагаються не згадувати.

Трагічна статистика того часу свідчить ще й про те, що після завершення війни до СРСР повернулося 6017 полонених, яких було поголовно відправлено до концтаборів ГУЛАГу. Окрім того, протягом 1940 року з великих міст виселили й родини цих полонених як ворогів народу. 99 осіб взагалі добровільно залишилися у Фінляндії, що їх фактично й врятувало від розправи НКВС.

Варто наголосити й на тому, що далеко не всі радянські громадяни підтримували агресивний ентузіазм Сталіна. Начальник Особливого відділу Ленінградського військового округу майор держбезпеки О. Сіднев, якого пізніше вже в званні генерал-майора, коли він очолював берлінський оперсектор МВС у 1945 році, було засуджено до таборів за надмірну жагу до особистого збагачення, рапортом від 18 березня 1940 року наводив приклади *«нездорових висловлювань»* бійців та командирів:

- *«Стільки людей загинуло, тоді як нам залишиться лише шматок болота. Майже усі країни будуть з нас насміхатися, тому що ми навіть маленьку країну не в змозі перемогти»;*
- *«Добре, що підписали мирну угоду з Фінляндією, бо фіни знищили б половину Червоної армії»;*

- *«Білофіни живуть краще за нас, вони всі мають добрі оселі, тоді як в наших колгоспників нічого подібного немає, навіть лазня фінів є набагато культурнішою та кращою за будівлі колгоспників»[48].*

Характеризуючи загальний морально-політичний стан радянських бійців на нараді 13 травня 1940 року в присутності Сталіна, начальник Головного політуправління РКЧА Лев Мехліс констатував, що «зіткнення із закордонною дійсністю розмагничує нашого бійця та командира», а командир 13-ї армії В. Грендаль журився: «з'явилася маса наволочі... з нашими бійцями треба ще як слід попрацювати. 22 роки існування Радянської влади ще не вправили декому мозок».

Досвід «Зимової війни» для СРСР переважно характеризувався набуттям помилкових висновків, що задорого коштували країні. Слід констатувати, що Сталін не зміг реально оцінити уроки цього конфлікту та залишився в полоні ілюзій щодо всемогутності Червоної армії. Вкрай невдоволений величезними невинуватими втратами та неспроможністю швидко подолати слабшого противника Сталін ганебно позбавив посади наркома оборони «героя Луганщини» Клімента Ворошилова. Зі свого боку Гітлер, що уважно стежив за «успіхами» свого «союзника» на Карельському перешийку, за підсумками Зимової війни пророче висловився: *«Радянський Союз – колос на глиняних ногах без голови»*. Ще й сьогодні існує така версія, що якщо б не «мудре» сталінське рішення щодо нападу на Фінляндію та ганьба, якою вкрила себе на Карельському перешийку *«непереможна та легендарна»* Червона армія, розклад основних сил у Другій світовій війні міг би бути зовсім іншим.

Проте найважливішим наслідком Зимової війни стало те, що Сталін фактично власноруч створив собі в особі Фінляндії ворога в Другій світовій війні, коли в 1941-1944 роках фіни вже воювали проти СРСР разом з Німеччиною, намагаючись повернути свої щойно втрачені землі. Багатьма європейськими істориками на підставі архівних документів сьогодні достатньо доведено, що напередодні та на початку Другої світової війни фіни, зокрема й сам Маннергейм, намагалися зберегти свій нейтралітет, не брати участь у військових конфліктах, як це вдалося зробити шведам. Втім їхні сподівання були розвіяні нестриманою агресією Сталіна. У разі коли б не сталася війна 1939-1940 років проти Фінляндії, не відбулася й блокада Ленінграда, тому що саме фіни замкнули кільце навколо цього міста з півночі, а відтак не було б загиблих від голоду сотень тисяч його мешканців, хоча Сталіну було не до цього, він мріяв про зовсім інше... Якщо перед радянсько-фінською війною основна небезпека полягала у тому, що Фінляндія могла бути використана іншими країнами для нападу на СРСР її теренами, то 1941 році саме так й сталося і сприяв тому сам Сталін. Тому можна впевнено констатувати, що жодна з основних цілей радянсько-фінської війни не була досягнута.

Визначальним було те, що радянсько-фінська війна не додала СРСР ані міжнародного авторитету, ані військової слави, проте вона могла б багато чому навчити радянський уряд, якщо б він мав звичай вчитися на власних помилках. Особливої уваги набуває й те, що усупереч радянським традиціям для вояків, що брали участь у «Зимовій війні», не зробили навіть спеціальної пам'ятної медалі. Попри те, що ця війна начебто завершилася перемогою, 12 березня на відміну від 9 травня ніколи офіційно не згадувалося в СРСР як свято перемоги, про нього вперто намагалися забути.

Література

1. Маннергейм, Карл Густав. Мемуари / К. Г. Маннергейм; пер. з фін. – М.: Вагріус, 2000. – С. 509.: іл. – Зимової війни. – С. 258-348.
2. Тіппельскірх, Курт фон. Історія Другої Світової війни. / К. Тіппельскірх; пер. з нім. – М.: АСТ, – 1999. – С. 451.
3. <http://www.centrmag.ru/catalog/2143.jpg>
4. <http://heninen.net/njet/njetmolotoff.mp3> - 1М
5. Радянсько-фінська зимова війна 1939-1940 рр.: Хрестоматія / Ред.-укл. О. Е. Тарас. – Мн.: Харвест, 1999. – С. 459.: іл. – (Бібліотека військової історії).
6. Куманев Г. «Що в вас там відбулося в Майнілі»? Щодо провокації, з якої почалася війна. / Бесіду з вченим записав Л. Безіменський // Новий час. – 1992. – N 26. – С. 46-48.
7. Офіційний запис про виключення СРСР з Ліги Націй від 14 грудня 1939 року
8. Солонін М. Скаженні пси господаря тупого // Вогник – 2006. – 27 листопада-3 грудня.
9. Доповідь Молотова від 31 жовтня 1939 року про зовнішню політику Уряду на позачерговій п'ятій сесії Верховної Ради СРСР
10. Уроки війни з Фінляндією. Неопублікована доповідь Наркома оборони СРСР К. Е. Ворошилова на пленумі ЦК ВКП(б) 28 березня 1940 року
11. Доповідь Й.В. Сталіна на нараді керівного складу від 17 квітня 1940 року
12. Соколов Б. В. Таємниці фінської війни. – М.: Віче, 2000. – С. 340.
13. Росія та СРСР у війнах ХХ століття. Втрати збройних сил. Статистичне дослідження / Г.Ф. Кривошеєв. – М.: Олма-Пресс, 2001. – С. 608. – (Архів). (таблиця 109).
14. Семіряга М.І. Незнаменита війна // Вогник – 1989. – № 22
15. Зустрічай нас, кралечко Суомі: «Визвольний» похід до Фінляндії 1939-1940 рр.: Збірник документів та фотоматеріалів. Ч. 1 / Уклад. Е. О. Балашов; Пер. джерел з фін.: Е. О. Балашов, Я. О. Кішкурно. – СПб.: Галія Прінт, 1999. – С. 264. – Бібліогр.: С. 259-261.
16. Таємниці та уроки Зимової війни, 1939-1940: За документами розтаємнених архівів / За заг. ред. В. О. Золотарьов; Ред.-уклад. Н. Л. Волковський. – СПб.: Полігон, 2000. – С.542, [32] арк. іл. – (Військово-історична бібліотека).
17. «Ви лише дотримувалися жорстокого закону війни...»: Наказ К. Г. Маннергейма від 13 березня 1940 р. // Новий час. – 1998. – N 46. – С. 33.
18. Зимової війни: (Документи з Архіву зовнішньої політики СРСР. Публ. вперше) // Міжнародне життя – 1989. – N 8. – С. 51-68; N 12. – С. 216-231.
19. Невідомі сторінки «зимової війни»: Журнал бойових дій 44-ї стрілецької дивізії. / Публ. підгот. О. О. Дудорова // Військово-історичний журнал – 1991. – N 9. – С. 12-23.
20. Роздаємо білофінську гадину! (На допомогу пропагандисту та агітатору.) – Таллінн – червень 1941.
21. Анфілов В. О. Грозне літо 41 року. – М.: Вид. центр Анкіл-Воїн, – 1995. – С. 191. – Уроки війни з Фінляндією. – С. 5-17.
22. Барішніков В. Н. Від прохолодного миру до зимової війни: Східна політика Фінляндії в 1930-ті роки. – СПб.: Вид. Санкт-Петербургу. ун-та, 1997. – С. 353. – Бібліогр.: С. 335-348.
23. Барішніков Н. І. Фінляндія в Другій Світовій війні / Н. І. Барішніков, В. Н. Барішніков. – Л.: Ленвидав, 1985. – С. 133. – Сто п'ять воєнних діб. – С. 16-28.
24. Віхавайнен Т. Сталін та фіни / Пер. з фін. Н. О. Коваленко; За ред. Г. М. Коваленко. – СПб.: Журнал «Нева», 2000. – С. 287. – Зимової війни. – С. 120-164.
25. Зимової війни, 1939-1940. Кн. 1: Політична історія / РАН, Ін-т загальної історії; Відпов. ред.: О. О. Ржешевський, О. Вехвіляйнен. – М.: Наука, 1998. – С. 382. – Бібліогр. наприкінці ст.
26. Зимової війни, 1939-1940. Кн. 2: Й. В. Сталін та фінська кампанія (Стенограма наради при ЦК ВКП (б) / РАН, Ін-т загальної історії; Відпов. ред.: Е. Н. Кульков, О. О. Ржешевський. – М.: Наука, 1998. – С. 295.
27. Мельтюхов М.І. Втрачений шанс Сталіна. Радянський Союз та боротьба за Європу: 1939-1941. – М.: Вече, 2000.

28. Расіла В. Історія Фінляндії / У пер. та за ред. Л. В. Суні. – Петрозаводськ: Вид. Петрозав. ун-та, 1996. – С. 294. – Зимова війна фінів. – С. 203-206.
29. Раткін С. Таємниці Другої Світової війни: Факти, документи, версії. – Мн: Сучасна література, 1995. – С. 480. – (Беспредел). – Радянсько-фінська війна. Кількість жертв. – С. 7-24.
30. Семіряга М. І. Радянсько-фінська війна: (До 50-річчя завершення). – М.: Знання, 1990. – С. 64. – (Нове в житті, науці, техніці. Сер. Захист Батьківщини; 3/1990).
31. Семіряга М. І. «Таємниці сталінської дипломатії. 1941-1945» Вид. «Вища школа», – М. 1992
32. Цеттерберг С. Фінляндія після 1917 року / Пер. з фін. Г. Муравіна. – Гельсінкі: Отава, 1995. – С. 185. – Зимова війна. – С. 76-87.
33. Широкоград А. Б. «Три війни „Великої Фінляндії“».– М.: Вече. – 2007 .
34. Max Jakobson. «The Diplomacy of the Winter War: An Account of the Russo-Finnish War, 1939-1940».
35. Імшенік-Кондратович О. К. На тій війні незначені: Спогади ветерана // Ленінградська панорама. – 1991. – N 10. – С. 22-25.
36. Александров П. Розколотий щіт: «Лінія Маннергейма» та її прорив // Вітчизна. – 1995. – N 12. – С. 77-79.
37. Аптекарь П. «Пострілів не було» – стверджує російський архівіст: Документи про інцидент в Майнілі. // Вітчизна. – 1995. – N 12. – С. 53-55.
38. Аптекарь П. О. Чи є виправданими жертви? Про втрати під час радянсько-фінської війни // Військово-історичний журнал – 1992. – N 3. – С. 43-45.
39. Бакулін О. О. Ставлення Сталіна до подій Зимової війни: за матеріалами службових випусків ТАРС // В світі інших: образи росіян та європейців в ЗМІ / За ред. О. Л. Вартанової. – Finland: University of Tampere. – 2005.
40. Баришніков Н., Баришніков В. «Зимова війна» // Аврора. – 1990. – N 2. – С. 24-45; N 3. – С. 83-90.
41. Веригін С. Г. Зимова війна: невідомі сторінки: Терійокський уряд; Фінська народна армія; Карелія в зимовій війні; переселення фінів // Північ. – 1993. – N 6. – С. 118-131.
42. Донгаров О. Г. Війна, якої могло й не бути: (До політичної та дипломатичної історії радянсько-фінського збройного конфлікту 1939-1940 рр.) // Питання історії. – 1990. – N 5. – С. 28-45.
43. Донгаров О. Г. Чи пред'являвся Фінляндії ультиматум? // Військово-історичний журнал. – 1990. – N 3. – С. 43-46.
44. Кабанен П. Подвійна гра: Радянсько-фінські перемовини 1938-1939 років // Вітчизна. – 1995. – N 12. – С. 43-48.
45. Куйттінен К. Чи була «Зимова війна» незворотною? // За кордоном. – 1989. – N 48. – С. 16.
46. Моргунов М. Незнаменита війна // Навколо світу. – 2002. – N 3. – С. 88-99; N 4. – С. 102-107: іл.
47. Семіряга М. І. «Незнаменита війна»: Роздуми історика про радянсько-фінську війну 1939-1940 років // Вогник. – 1989. – N 22. – С. 28-30.
48. Семіряга М. І. Війна, про яку соромно згадувати: / Бесіду з істориком записав Н. Кривцов // Молодий комуніст. – 1990. – N 3. – С. 72-79.
49. Соколов Б. В. Пирова перемога: (Нове про війну з Фінляндією) // Історики відповідають на питання. Вип. 2. – М., 1990. – С. 274-299.
50. Степаков В. Н. Легенди та міфи радянсько-фінської війни // Питання історії. – 1997. – N 3. – С. 171-173. – Бібліогр. у приміт.
51. Чевела П. П. Підсумки та уроки радянсько-фінської війни // Військова думка. – 1990. – N 4. – С. 48-55.
52. Шмигановський В. Незнаменита війна // Союз. – 1990. – N 11. – С. 17-18.
53. Якобсон М. «Зимова» війна: Погляд з Фінляндії // Вітчизна. – 1989. – N 8. – С. 21-24.
54. Олександр Твардовський. Бібліотечка вибраної лірики. – М., "Молода Гвардія", 1964.

Сиволапов В.А. «На той войне незначенитой...», или современный взгляд на советскую агрессию против Финляндии в 1939 - 40 гг.

В данной статье автор пытается провести исторический анализ событий конца 1939 начала 1940 годов в связи с нападением СССР на Финляндию с целью ее

окупации и присоединения к Советскому Союзу, выясняет объективные причины этого военного конфликта, привлекает внимание к динамике изменений национально-политической активности финского и советского правительств в рамках подписанного договора «О мирном сосуществовании», концентрации военных подразделений и техники на границе между двумя государствами накануне конфликта. (Основное внимание уделяется факту агрессии со стороны СССР по отношению к Финляндии на основании многих документальных источников).

Ключевые слова: советско-финский конфликт, Пакт Молотова–Риббентропа, Вторая мировая война, Майнильский инцидент, «народное» правительство Куусинена.

Sivolapov B.A. «On this unknowing War...» or a modern look at Soviet Aggression against Finland in 1939-40 years

In this article author try to do historical analysis of Soviet Aggression against Finland in 1939-40 years with the purpose of his occupation and addition to Soviet Union, make clear objective reasons this military conflict, to attract attention to Dynamics of national-political activity of Finland and Soviet governments in the framework of peace treaty, concentration of military subunits and techniques on frontier between two States on the eve of conflict. (Primary attention is give to the fact of Soviet Aggression against Finland in virtue of many documentary sources).

Key words: Soviet-Finnish conflict, pact of Molotov-Ribbentrop, World War II, Mainilla incident, «People's» government of Kuusinen.

Сиволапов Василь Олексійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри архівознавства Східноукраїнського науково-дослідного університету імені Володимира Даля.

Рецензент: **Довжук І.В.**, док. істор. наук, професор.

Стаття подана 10.03.2011

УДК [94 (477):316.343.652 (477)]"18/19"

Симоненко І.В.

**ІНЖЕНЕРНО-ТЕХНІЧНА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ В РОЗВИТКУ
ВАЖКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ПІВДНЯ УКРАЇНИ
(друга половина ХІХ – початок ХХ ст.):
РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ**

Статтю присвячено висвітленню процесу нагромадження історичних знань із конкретної проблеми – інженерно-технічна інтелігенція. У публікації досліджено, як зазначена тема вивчалася радянськими істориками.

Ключові слова: інженерно-технічна інтелігенція, Південь України, важка промисловість, радянська історіографія.

За часи незалежності України серед наукової громадськості значно зріс інтерес до історичного минулого свого народу. В останні роки спостерігається підвищення інтересу науковців до соціальної тематики, і зокрема історії інтелігенції. Це пояснюється, перш за все, переглядом або новим розкриттям проблематики, можливістю об'єктивно висвітлювати явища, події та факти, які у попередні роки з ідеологічних причин висвітлювалися тенденційно.

В історіографії тема інженерно-технічної інтелігенції другої половини ХІХ – початку ХХ ст. є недостатньо розробленою. Її різним аспектам присвячено

чимало літератури, різнопланової за проблематикою, формою і жанром. Метою нашого дослідження є вивчення стану наукової розробки зазначеної теми радянськими істориками.

За радянських часів (1917-1991 рр.) вивчення історії інтелігенції відбувалося у руслі марксистсько-ленінської методологічної парадигми. Доробок радянської історіографії потребує пильного та диференційованого підходу. У 20 - 50-і роки проблема інженерно-технічної інтелігенції в Україні не була предметом спеціального наукового дослідження з причини викривленого тлумачення самого поняття „інтелігенція”.

У другій половині 50-х – 60-і роки підвищився інтерес науковців до соціальної історії. У 1964 р. виходить друком книга Ю. Курносова та А. Бондаря „У навчанні та праці. Підготовка кадрів інтелігенції в Українській РСР” [1]. У період застою продовжувало зберігатись скептичне ставлення до інтелігентської діяльності. У ці часи вийшла серія праць, в яких безпосередньо або побічно порушувалися питання історії інтелігенції в Російській імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. У загальносоюзній історіографії – це праці Л.К. Єрман, В.Р. Лейкіної-Свірської, О.В. Ушакова, в українській –В.І. Кізченко [2]. Ці праці цікаві фактологічним матеріалом і, безперечно, корисні для науковця. Проте, загалом, дослідники історії інтелігенції Л.К. Єрман, В.Р. Лейкіна-Свірська займалися вивченням інтелігенції Російської імперії, українській інтелігенції в їхніх працях відводилося мало місця.

У 70-80-і роки з’явилися праці В.Р. Лейкіної-Свірської [3], присвячені темі інтелігенції в Росії. У першому виданні йдеться про формування кадрів інтелігенції в пореформеній Росії у другій половині XIX ст., розкривається питання підготовки професійних груп інтелігенції, висвітлюється політика самодержавства в цьому процесі.

Окремі аспекти діяльності інженерно-технічної інтелігенції другої половини XIX – початку XX ст. висвітлено у виданнях, присвячених історії промислового виробництва. За радянських часів вивчення історії промислового виробництва відбувалося у руслі марксистсько-ленінської методологічної парадигми. Результати роботи дослідників висвітлені у загальних працях, курсах історії народного господарства, працях з окремих галузей промислового виробництва, з історії гірничої техніки. За радянських часів вийшло чимало праць, присвячених історії окремих промислових підприємств.

У 20 - 40-і роки з’являється ряд праць, присвячених соціально-економічній історії України XIX – початку XX ст., у тому числі Півдня України. Це роботи М.Є. Слабченка, І.П. Бардіна, Д.П. Іл’їнського [4]. Праця М.Є. Слабченка „Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття” висвітлює соціально-економічну історію України капіталістичної доби, містить цікавий фактичний матеріал щодо проблем розвитку економіки, проте важкій промисловості у дослідженні приділено недостатньо уваги [5]. У праці І.П. Бардіна „Советская металлургия на службе родине” дореволюційному періоду розвитку металургійного виробництва приділено незначну увагу, доба капіталістичної модернізації розглядається у контексті підготовки матеріальних засад пролетарської революції [6].

У 50 - 60-і роки в радянській історіографії з’явилися праці з історії народного господарства, в яких значне місце відводиться розвитку економіки Півдня України, у тому числі розвитку окремих галузей промислового виробництва. Це праці Г.Д. Бакулева, П.І. Лященко, О.О. Нестеренко, М.М. Середенко, Г.М. Малахова, Є.О. Новік, Ю.В. Овчинникова, С.Г. Струмліна [7]. Однак історія інженерно-технічної інтелігенції не знайшла достатнього

відображення в цих працях, ця тема залишалася поза науковим аналізом, висвітлювалися лише її окремі аспекти.

У 50 - 60-і роки питання розвитку залізорудної, металургійної та вугільної промисловості посіло чільне місце в історичних дослідженнях. Радянські історики поглиблено вивчали індустріальний розвиток Російської імперії. З'явилися праці, що висвітлювали промисловий розвиток окремих регіонів імперії.

Робота радянського дослідника Г.Д. Бакулева „Черная металлургия Юга России” являє собою історико-економічне дослідження виникнення і розвитку чорної металургії на Півдні Росії. У ній автор розглядає чорну металургію в тісному зв'язку зі всією промисловістю дореволюційної Російської імперії, і особливо із галузями південної промисловості, суміжними з чорною металургією: вугільною, коксохімічною та ін. Дослідження охоплює основні питання техніки та економіки металургії Півдня. Проте у монографії не міститься матеріалу стосовно інженерно-технічних кадрів, їхньої ролі в розвитку чорної металургії [8].

Розвиток капіталістичної промисловості, транспорту як окремих районів, так і України в цілому у другій половині XIX – на початку XX ст. досліджено в монографіях О.О. Нестеренка [9]. Особливо глибоко ці процеси проаналізовано у праці О.О. Нестеренка „Розвиток промисловості на Україні: у 2 ч.". Тут на основі узагальнення даних розглядаються закономірності поступової капіталістичної еволюції промисловості, простежуються зміни, що відбулися в окремих її галузях під впливом промислового перевороту в країні, аналізується економічна політика царизму, розвиток транспорту. Монографія містить багато статистичного матеріалу, наведеного в табличній формі. Ці матеріали мають велику наукову цінність для вивчення становлення і розвитку промисловості в українських губерніях [10].

Із радянських дослідників, які працювали над проблемами розвитку промисловості Півдня, треба назвати С.Г. Струмиліна. У його роботі „Избранные произведения. История черной металлургии в СССР” особливу увагу приділено проблемам технічної організації і дослідженню факторів значного зростання продуктивності праці в південній металургії [11].

За радянських часів надруковано чимало досліджень, присвячених питанням пошуків і розвідок корисних копалин. Повний аналіз цих пошуків і розвідок у Донецькому басейні дано в книзі Є.О. Новіка „История геологических исследований Донецкого каменноугольного бассейна (1700-1917)” [12]. У книгах Г.М. Малахова, А.Г. Шостак, Н.І. Старікова [13] містяться цікаві дані щодо історії дослідження геологічної будови Криворізького басейну, участі у розробках родовищ залізної руди гірничих інженерів.

Дисертаційне дослідження Ю.А. Анісімова [14] присвячене історії вивчення і використання залізних родовищ України в 1861-1917 рр. Процес вивчення родовищ корисних копалин розглядається в дисертації у зв'язку з попереднім періодом досліджень, проведених до 1861 р., із загальним промисловим розвитком Російської імперії, а також геологорозвідувальної справи.

Праці, опубліковані протягом 50-60-х рр. XX ст., є важливими джерелами інформації, мають певну цінність, бо на той час у науковий обіг був залучений чималий новий конкретний матеріал. Дослідження здебільшого присвячувались історії промисловості. А ось щодо питання ролі інженерно-технічних кадрів у розвитку промисловості вони малоінформативні. Відомості, що містяться як у виданнях геологічного характеру, так і в економічній літературі та інших джерелах, висвітлюють, як правило, лише окремі аспекти даної проблеми.

У 70 - 80-і рр. XX ст. вивченням проблем становлення і розвитку промисловості в Україні займалися Б.М. Орловський, Л.Г. Мельник, Т.І.

Дерев'янкін, Л.В. Матвєєва, Б.В. Тихонов [15]. Л.Г. Мельник і Т.І. Дерев'янкін у своїх ґрунтовних дослідженнях прослідкували процес формування великої капіталістичної промисловості, розкрили закономірності переходу від мануфактури до фабрики, розглянули вплив промислового перевороту на всі сторони суспільних відносин. Основною вадою цих досліджень є наявність в них різною у визначенні хронологічних меж промислового перевороту [16].

У 1974 р. вийшла друком монографія Б.М. Орловського „Залізорудна промисловість України в дореволюційний період. Історико-економічний нарис”. У роботі автор дослідив основні проблеми розвитку залізорудної промисловості України в дореволюційний період, розкрив складні процеси виникнення залізорудного виробництва на території українського Полісся і Півдня у дореформений період. Висвітлив питання створення великого машинного виробництва за промислового капіталізму, концентрації та комбінування капіталу, заснування і діяльності монополістичних об'єднань. Значну увагу приділив питанням формування робітничих кадрів. Проте у своїй праці він не розглянув формування інженерно-технічних кадрів дореволюційного Криворіжжя, а лише фрагментарно навів відомості, що характеризують наявність на рудниках інженерно-технічного нагляду [17].

Монографія Т.І. Дерев'янкіна „Промисловий переворот на Україні. Питання теорії та історії” є першим в радянській історіографії синтетичним дослідженням промислового перевороту в Україні. Вона написана на основі використання широкого кола архівних і друканих першоджерел. У праці Т.І. Дерев'янкіна розкрито дві сторони промислового перевороту – технічну і соціальну [18].

У 1983 р. видається узагальнююча праця з історії народного господарства УРСР „Історія народного господарства Української РСР: у 3 т.” [19].

За радянських часів вийшло чимало праць, присвячених історії техніки. Вивченням цього питання займалися В.В. Данилевський, А.А. Зворикін, Б.А. Розентрєтер, Вс.І. Остольський, В.Є. Ясєвич, С.В. Шухардін [20].

Багато хто з радянських дослідників вивчав проблеми формування робітничих кадрів. Це О.О. Нестеренко, Ф.Є. Лось та ін. [21]. Проте за радянських часів не було видано досліджень, присвячених питанням формування і діяльності інженерно-технічної інтелігенції другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Значна кількість радянської літератури присвячена питанням підготовки інженерно-технічних кадрів, становлення і розвитку системи спеціальної освіти. Історіографічний доробок цих часів представлений працями з історії технічних навчальних закладів кінця ХІХ – початку ХХ ст. Проте цей період в історії навчальних закладів у працях радянських істориків подавався у стислій формі. В історичній науці радянських часів змінився підхід у висвітленні минулого. Радянські історики ігнорували окремі факти та наукові здобутки генерації українських вчених кінця ХІХ – початку ХХ ст. Проте за цих часів висвітлено і проаналізовано питання соціального складу студентства, їхнього матеріального становища, які не знаходили відображення в дореволюційних виданнях.

У 20 - 30-і роки з'явилися ювілейні видання. У 1924 р. в Києві виходить друком збірник „Київський політехнічний і Київський сільськогосподарський інститут: 25 років. 1898-1923” [22], а у 1939 р. – „Киевский индустриальный институт. Юбилейный сборник. К 40-летию института” [23]. Вони стали першими узагальнюючими працями з історії КПІ, містили багатий фактичний матеріал. Основний їх недолік – це тенденційність викладення матеріалу.

У 30-і роки в періодичній пресі з'являються статті, присвячені питанням розвитку системи спеціальної освіти в дореволюційній Росії [24]. У другій

половині 40-х – 50-і роки були опубліковані роботи з історії розвитку технічної освіти, але фундаментальних праць майже не було.

У 60 - 80-і роки написано чимало праць з історії технічної освіти. У 1974 р. опубліковано працю Н.Ф. Ісаєнко „Днепропетровский металлургический институт”, в якій дореволюційному періоду діяльності Катеринославського вищого гірничого училища приділено незначну увагу [25]. У 1976 р. з'явилася наукова праця, присвячена питанням підготовки середнього технічного персоналу, проте в ній недостатньо висвітлене питання становлення і розвитку системи середньої технічної освіти у другій половині XIX – на початку XX ст. [26]. У 1985 р. вийшла друком книга „Харьковский политехнический институт: 1885-1985. История развития”, в якій показано внесок інституту у справу підготовки інженерно-технічних кадрів інтелігенції, розглянуто питання внеску дореволюційних науково-технічних кадрів у розвиток науки і техніки [27].

Історіографічний доробок початку 90-х років представлений працями Е.Я. Красковського, В.І. Онопрієнко, М.Д. Ярмаченко, Є.П. Степанович [28]. Праці Є.П. Степанович і В.І. Онопрієнко є узагальнюючими дослідженнями з історії вищої спеціальної освіти кінця XIX – початку XX ст. Вони побудовані на використанні широкого кола джерел. Їх дослідження рівномірно висвітлюють становлення системи підготовки інженерно-технічних кадрів в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. На сьогодні ці праці не втратили свого наукового значення.

Певну цінність для вивчення питання участі інженерно-технічної інтелігенції у діяльності науково-технічних товариств мають праці радянських дослідників В.М. Костомарова, Н.Г. Філіппова і В.М. Пронь [29].

Найповніше дослідження з історії науково-технічних товариств дореволюційного періоду являє собою робота Н.Г. Філіппова „Научно-технические общества России (1866-1917 гг.)”. Тут систематично і послідовно висвітлюються основні форми і напрями діяльності науково-технічних товариств; розглядаються соціально-економічні причини їхнього виникнення, питання зміни їх компетенції, організаційного устрою. Діяльність науково-технічних товариств показана на тлі загального розвитку окремих галузей промисловості, техніки, інженерних знань. Слід зазначити, що ступінь розкриття діяльності окремих товариств знаходиться в залежності від величини їхнього внеску в розвиток тієї чи іншої галузі промисловості, техніки. У роботі автор приділив особливу увагу Російському технічному товариству, проаналізував всі сторони його діяльності [30].

Різновидом дослідної літератури з історії науково-технічних товариств є їхні ювілейні видання [31], часто складені керівниками товариств або їхніми видатними діячами. Основна вада цієї літератури – це тенденційність викладення матеріалу, при якому робиться акцент на успіхи товариства і не висвітлюються його невдалі дії. Унаслідок цього істинний характер подій у житті товариства подається у викривленому вигляді.

Першою спробою прослідкувати основні етапи і напрями розвитку науково-технічних товариств з часів їхнього заснування і до 60-х рр. XX ст., дати загальний історичний нарис діяльності науково-технічних товариств стало видання „Научно-технические общества СССР. Исторический очерк”, підготовлене групою авторів. Тут містяться відомості про виникнення деяких науково-технічних товариств, розповідається про їхню діяльність в різні періоди. Основна вада цього видання полягає у фрагментарності викладення матеріалу, відсутності чітко витриманої логічної структури. Це не історія науково-технічних товариств, а сума коротких історичних нарисів галузевих науково-технічних товариств. Дореволюційний період займає в цьому виданні невелике місце

(близько 20% обсягу тексту). У роботі мало уваги приділено розкриттю питання ролі науково-технічних товариств у модернізації промисловості Півдня України, не висвітлено внесок українських вчених у цей процес [32].

Окремі питання історії науково-технічних товариств Півдня України висвітлено в дисертаційній роботі Т.П. Демченко „Культурно-просветительная деятельность отделений Русского технического общества на Украине в 1870-1914 годы” [33].

Історіографія діяльності інженерно-технічної інтелігенції представлена також низкою праць, нарисів, присвячених окремим вченим та інженерам. Дослідженням цих питань займалися Є.П. Белякова, Л. Гумилевський, Ф.Н. Загорський, М.А. Зензінов, Ю. Кострица, А.В. Кучін, М.Р. Миронов, А.С. Федоров, А.А. Чеканов, Є.П. Шевченко, Н. Яровая [34]. Ці видання стали додатковим елементом до цілої картини виробничої діяльності інженерно-технічної інтелігенції, її внеску в розвиток важкої промисловості Півдня України у досліджуваний період.

Таким чином, історія інженерно-технічної інтелігенції другої половини ХІХ – початку ХХ ст. так і не стала об'єктом комплексних історичних досліджень у радянські часи. Історіографія проблеми складається із низки праць з окремих аспектів історії інтелігенції. За наявності значної кількості робіт, присвячених персоналіям, розвитку економіки, в тому числі промисловості Півдня України, гостро постає проблема узагальнення, систематизації, наукового аналізу інформації про інженерно-технічну інтелігенцію. На нашу думку, питання професійної діяльності інженерно-технічних кадрів на промислових підприємствах українського Півдня мають бути предметом подальших досліджень із історії інтелігенції.

Л і т е р а т у р а

1. Курносів Ю.О. У навчанні та праці. Підготовка кадрів інтелігенції в Українській РСР / Ю.О.Курносів, А.Г.Бондар. – К.: Наукова думка, 1964. – 342 с.
2. Ерман Л.К. Состав интеллигенции в России в конце XIX и начале XX в. / Л.К.Ерман // История СССР. – 1963. – № 1. – С.161-177; Лейкина-Свирская В.Р. Интеллигенция в России во второй половине XIX века / Лейкина-Свирская В.Р. – М.: Мысль, 1971. – 368 с.; Лейкина-Свирская В.Р. Русская интеллигенция в 1900-1917 годах / Лейкина-Свирская В.Р. – М.: Мысль, 1981. – 285 с.; Ушаков А.В. Демократическая интеллигенция периода трёх революций в России / Ушаков А.В. – М.: Просвещение, 1985. – 159 с.
3. Лейкина-Свирская В.Р. Интеллигенция в России во второй половине XIX века / Лейкина-Свирская В.Р. – М.: Мысль, 1971. – 368 с.; Лейкина-Свирская В.Р. Русская интеллигенция в 1900-1917 годах / Лейкина-Свирская В.Р. – М.: Мысль, 1981. – 285 с.
4. Бардин И.П. Советская металлургия на службе родине / Бардин И.П. – М.-Л.: АН СССР, 1946. – 31 с.; Ильинский Д.П. Очерк истории русской паровозостроительной и вагоностроительной промышленности / Ильинский Д.П. – М.: б.и., 1929. – 139 с.; Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України ХІХ століття: в 2 т. / М.Є.Слабченко. – Х.: Державне вид-во України, 1927. – Т.2. – 1927. – 278 с.
5. Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України ХІХ століття: в 2 т. / М.Є.Слабченко. – Х.: Державне вид-во України, 1927. – Т.2. – 1927. – 278 с.
6. Бардин И.П. Советская металлургия на службе родине / Бардин И.П. – М.-Л.: АН СССР, 1946. – 31 с.
7. Бакулев Г.Д. Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна / Бакулев Г.Д. – М.: Гос. изд-во полит. л-ры, 1955. – 672 с.; Бакулев Г.Д. Черная металлургия Юга России / Бакулев Г.Д. – М.: Госуд. науч.-технич. изд-во лит-ры по черной и цветной металлургии, 1953. – 247 с.; Новик Е.О. История геологических исследований Донецкого каменноугольного бассейна (1700-1917) / Новик Е.О., Пермяков В.В.,

- Коваленко Е.Е. – К.: АН УССР, 1960. – 531 с.; Овчинников Ю.В. Экономическое развитие и рабочее движение в Донбассе в конце XIX и начале XX вв. (1898-1905 гг.) / Овчинников Ю.В. – Новочеркасск: Новочеркасский политехнический институт, 1969. – 43 с.; Малахов Г.М. История горного дела в Криворожском бассейне / Малахов Г.М., Шостак А.Г., Стариков Н.И. – К.: Гос. изд-во технич. л-ры УССР, 1956. – 342 с.; Малахов Г.М. Основная железорудная база СССР. Очерк развития Криворожского бассейна / Малахов Г.М., Стариков Н.И., Шостак А.Г. – М.: Metallurgizdat, 1957. – 162 с.; Середенко М.М. Чорна металургія України, 1917-1957 рр. / Середенко М.М. – К.: Держтехвидав УРСР, 1957. – 168 с.; Струмилин С.Г. Избранные произведения. История черной металлургии в СССР / Струмилин С.Г. – М.: Наука, 1967. – 442 с.
8. Бакулев Г.Д. Черная металлургия Юга России / Бакулев Г.Д. – М.: Госуд. науч.-технич. изд-во лит-ры по черной и цветной металлургии, 1953. – 247 с.
 9. Нестеренко А.А. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XX века / Нестеренко А.А. – М.: Госполитиздат, 1954. – 308 с.; Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні: у 2 ч. / О.О.Нестеренко. – К.: АН УРСР, 1962. – Ч.2. Економічна підготовка Великої Жовтневої Соціалістичної революції. Фабрично-заводське виробництво. – К.: АН УРСР, 1962. – 580 с.; Нестеренко О.О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX ст. / Нестеренко О.О. – К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1952. – 180 с.
 10. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні: у 2 ч. / О.О.Нестеренко. – К.: АН УРСР, 1962. – Ч.2. Економічна підготовка Великої Жовтневої Соціалістичної революції. Фабрично-заводське виробництво. – К.: АН УРСР, 1962. – 580 с.
 11. Струмилин С.Г. Избранные произведения. История черной металлургии в СССР / Струмилин С.Г. – М.: Наука, 1967. – 442 с.
 12. Новик Е.О. История геологических исследований Донецкого каменноугольного бассейна (1700-1917) / Новик Е.О., Пермьяков В.В., Коваленко Е.Е. – К.: АН УССР, 1960. – 531 с.
 13. Малахов Г.М. История горного дела в Криворожском бассейне / Малахов Г.М., Шостак А.Г., Стариков Н.И. – К.: Гос. изд-во технич. л-ры УССР, 1956. – 342 с.; Малахов Г.М. Основная железорудная база СССР. Очерк развития Криворожского бассейна / Малахов Г.М., Стариков Н.И., Шостак А.Г. – М.: Metallurgizdat, 1957. – 162 с.
 14. Анисимов Ю.А. История изучения и использования железорудной базы Украины (1861-1917 гг.): автореф. дис. на соискание ученой степени доктора исторических наук: спец. 07.00.02 „История СССР” / Ю.А.Анисимов. – Киев, 1979. – 59 с.
 15. Орловський Б.М. Залізорудна промисловість України в дореволюційний період. Історико-економічний нарис / Орловський Б.М. – К.: Наукова думка, 1974. – 182 с.; Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. / Мельник Л.Г. – К.: Вид-во Київського університету, 1972. – 240 с.; Дерев'янкін Т.І. Промисловий переворот на Україні. Питання теорії та історії / Дерев'янкін Т.І. – К.: Наукова думка, 1975. – 279 с.; Тихонов Б.В. Каменноугольная промышленность и черная металлургия России во второй половине XIX в. (историко-географические очерки) / Тихонов Б.В. – М.: Наука, 1988. – 280 с.
 16. Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. / Мельник Л.Г. – К.: Вид-во Київського університету, 1972. – 240 с.
 17. Орловський Б.М. Залізорудна промисловість України в дореволюційний період. Історико-економічний нарис / Орловський Б.М. – К.: Наукова думка, 1974. – 182 с.
 18. Дерев'янкін Т.І. Промисловий переворот на Україні. Питання теорії та історії / Дерев'янкін Т.І. – К.: Наукова думка, 1975. – 279 с.
 19. Історія народного господарства Української РСР: у 3 т. / голов. редкол.: Лукінов І.І. (голова) [та ін.]. – К.: Наукова думка, 1983. – Т.1: Економіка досоціалістичних формацій / [редкол. тому: Дерев'янкін Т.І., Голобуцький В.О., Горбоватий М.Д. та ін.]. – 1983. – 463 с.
 20. Данилевський В.В. Російська техніка / Данилевський В.В. – К.: Держтехвидав України, 1948. – 560 с.; Очерки истории техники в России (1861-1917). Горное дело, металлургия, энергетика, электротехника, машиностроение / [Артоболевский И.И., Благодравов А.А., Федоров А.С. и др.]; отв. ред. Б.А.Розентрер. – М.: Наука, 1973. – 404 с.; Очерки истории техники в России с древнейших времен до 60-х годов XIX века

- / [Артоболовский И.И., Федоров А.С., Плоткин С.Я. и др.]; отв. ред. Вс.И.Остольский. – М.: Наука, 1978. – 385 с.
21. Нестеренко О.О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX ст. / Нестеренко О.О. – К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1952. – 180 с.
 22. Київський політехнічний і Київський сільськогосподарський інститут: 25 років. 1898-1923: Ювілейний збірник. – К.: Держ. трест „Київдрук”, 1924. – 279 с.
 23. Киевский индустриальный институт. Юбилейный сборник к 40-летию института. – К.: КИИ, 1939. – 357 с.
 24. Медынский Е.Н. Высшее техническое и сельскохозяйственное образование в дореволюционной России / Е.Н.Медынский // Высшая техническая школа. – 1935. – № 4. – С.63-76; Медынский Е.Н. Высшее техническое и сельскохозяйственное образование в дореволюционной России / Е.Н.Медынский // Высшая техническая школа. – 1935. – № 5. – С.54-67.
 25. Исаенко Н.Ф. Днепропетровский металлургический институт / Исаенко Н.Ф. – К.: Вища школа, 1974. – 192 с.
 26. Павлов Д.И. Среднее специальное образование в Украинской ССР / Д.И.Павлов, Г.П.Захаревич. – К.: Вища школа, 1976. – 215 с.
 27. Харьковский политехнический институт 1885-1985. История развития / [Атрощенко В.И., Гробов Г.М., Долбня В.Т. и др.]; отв. ред. Н.Ф.Киркач]. – Х.: Вища школа, 1985. – 223 с.
 28. Красковский Е.Я. ЛИИЖТ в пути / Красковский Е.Я. – М.: Транспорт, 1990. – 167 с.; Оноприенко В.И. Становление высшего технического образования на Украине / В.И.Оноприенко, Т.А.Щербань. – К.: Наукова думка, 1990. – 140 с.; Степанович Е.П. Высшая специальная школа на Украине (конец XIX - начало XX в.) / Степанович Е.П. – К.: Наукова думка, 1991. – 100 с.; Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X -поч. XX ст.): Нариси / [ред. кол. Ярмаченко М.Д. та ін.]. – К.: Рад. шк., 1991. – 381 с.
 29. Костомаров В.М. Из деятельности русского технического общества в области машиностроения / Костомаров В.М. – М.: Гос. науч.-техн. изд-во машиностроительной л-ры, 1957. – 178 с.; Филиппов Н.Г. Научно-технические общества России (1866-1917 гг.). Учебное пособие / Филиппов Н.Г. – М.: Московский госуд. историко-архивный институт, 1975. – 214 с.; Пронь В.М. В борьбе за металл Приднепровья: К 50-летию общества металлургов. 1910-1960 / Пронь В.М. – Днепропетровск, 1961. – 86 с.
 30. Филиппов Н.Г. Научно-технические общества России (1866-1917 гг.). Учебное пособие / Филиппов Н.Г. – М.: Московский госуд. историко-архивный институт, 1975. – 214 с.
 31. Пронь В.М. В борьбе за металл Приднепровья: К 50-летию общества металлургов. 1910-1960 / Пронь В.М. – Днепропетровск, 1961. – 86 с.
 32. Научно-технические общества СССР. Исторический очерк / [Гриценко Н.Н., Оранжереева В.Ф., Алксеев Д.Г. и др.; ред. Вольфович С.И.]. – М.: Профиздат, 1968. – 456 с.
 33. Демченко Т.П. Культурно-просветительная деятельность отделений Русского технического общества на Украине в 1870-1914 годы: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 „История СССР” / Т.П.Демченко. – Киев, 1984. – 25 с.
 34. Белякова Є.П. Максим Власович Луговцов / Є.П.Белякова, І.М.Францевич. – К.: АН УРСР, 1958. – 36 с.; Гумилевский Л. Русские инженеры / Гумилевский Л.-М.: Молодая Гвардия, 1947. – 446 с.; Загорский Ф.Н. Владимир Сергеевич Кнаббе / Загорский Ф.Н. – М.-Л.: Наука, 1965. – 90 с.; Зензинов Н.А. Выдающиеся инженеры и ученые железнодорожного транспорта / Н.А.Зензинов, С.А.Рыжак. – М.: Транспорт, 1990. – 480 с.; Кучин А.В. Выдающийся русский металлург Владимир Ефимович Грум-Гржимайло / Кучин А.В. – М.: Металлургиздат, 1951. – 55 с.; Чеканов А.А. Виктор Львович Кирпичев / Чеканов А.А. – М.: Наука, 1982. – 175 с.; Шевченко Є.П. Андрій Павлович Виноградов / Шевченко Є.П. – К.: Держтехвидав України, 1951. – 50 с.

Симоненко И.В. Инженерно-техническая интеллигенция в развитии тяжелой промышленности Юга Украины (вторая половина XIX – начало XX в.): советская историография проблемы

Статья посвящена освещению процесса накопления исторических знаний по конкретной проблеме – инженерно-техническая интеллигенция. В публикации исследовано, как указанная тема изучалась советскими историками.

Ключевые слова: инженерно-техническая интеллигенция, Юг Украины, тяжелая промышленность, советская историография.

Simonenko I.V. Technical engineering intelligences in the development of the hard industry in the South of Ukraine (in the second half of XIX – the beginning of XX century): soviet historiography of the problem

This article is dedicated to highlight the accumulation of historical knowledge with a specific problem – technical engineering intelligences. The publication surveys as specified topic was studied by soviet historians.

Key words: technical engineering intelligences, South of Ukraine, hard industry, soviet historiography.

Симоненко Ирина Віталіївна – старший викладач кафедри всесвітньої історії Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Рецензент: **Кравець Ю.А.**, канд. істор. наук.

Стаття подана 12.05.2011

**РЕЦЕНЗІЯ НА НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК:
«ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ»
для підготовки фахівців ОКР «БАКАЛАВР» напряму підготовки 0101
«ПЕДАГОГІЧНА ОСВІТА» зі спеціальності 6.010100 «СОЦІАЛЬНА
ПЕДАГОГІКА»
(автори ВАСЮК О.В., СОПІВНИК І.В.)**

Навчально-методичне забезпечення професійної підготовки фахівців спеціальності «Соціальна педагогіка» сьогодні на часі, оскільки цей напрям підготовки є новим, перебуває на етапі свого становлення і потребує наукових, навчальних та методичних розробок. Зважаючи на те, що навчальна дисципліна «Теорія та історія соціального виховання» посідає важливе місце в системі підготовки соціальних педагогів, вона покликана сприяти розширенню соціально-педагогічного світогляду, ознайомити із найважливішими соціально-педагогічними концепціями минулого, системами соціального виховання підростаючого покоління на різних етапах розвитку людської цивілізації.

Навчальний посібник «Теорія та історія соціального виховання» забезпечує опанування соціальними педагогами змісту і історичних особливостей виховання в зарубіжних країнах і в Україні, детально висвітлює просвітницьку діяльність видатних зарубіжних і вітчизняних філософів і педагогів, їхні позиції стосовно виховання. Важливо, що у посібнику подано аналіз позитивних і негативних аспектів як зарубіжного педагогічного досвіду соціального виховання, так і вітчизняного. Це дає можливість глибше осмислити особисті проблеми, виправити помилки і прорахунки, поліпшити якість вітчизняного соціального виховання.

Структура рецензованого посібника є логічною, грамотною. Перевагою посібника є й те, що він містить такі важливі складові, як: завдання для самоперевірки (у вигляді різнорівневих тестових завдань), питання для роздумів та дискусій, а також багато ілюстрацій, світлин, таблиць.

У цілому навчальний посібник «Теорія та історія соціального виховання» для підготовки фахівців ОКР «Бакалавр» за напрямом підготовки 0101 «Педагогічна освіта» зі спеціальності 6.010100 «Соціальна педагогіка» (авт. Васюк О.В., Сопівник І.В.) відповідає існуючим вимогам щодо змісту та оформлення, є актуальним, має як теоретичне, так і практичне значення і рекомендується до друку.

Михайлюк В.П. Рецензия на учебное пособие: «Теория и история социального воспитания» для подготовки специалистов ОКУ «Бакалавр» направления подготовки 0101 «Педагогическое образование» по специальности 6.010100 «Социальная педагогика» (авторы Васюк О.В., Сопивник И.В.).

Mikhaylyuk V.P. Review on train aid: «Theory and history of social education» for preparation of specialists EKL «bachelor» direction of preparation 0101 «Pedagogical education» on speciality 6.010100 «Social pedagogics» (authors Vasyuk O.V., Sopivnik I.V.).

Михайлюк Віталій Павлович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

**ВІСНИК
СХІДНОУКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ
імені ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ
№ 11 (165) 2011**

Науковий журнал

Відповідальний за випуск
Редактори

В.П. Михайлюк
З.І. Андронova
Л.В. Бугокова
О.О. Мартинцева
Т.М. Дроговоз
Я.В. Руднік
Т.В. Погорелова

Технічний редактор
Коретор
Оригінал-макет

Підписано до друку 28.11.2011 р.
Формат 70 x 108¹/₁₆. Папір офсетний. Гарнітура Arial Cug.
Друк офсетний. Умов. друк. арк. 17,2. Обл. друк. арк. 18,3.
Наклад 300 прим. Вид. № 2680. Замовлення № _____. Ціна вільна.

Видавництво
Східноукраїнського національного університету
імені Володимира Даля
Свідоцтво про реєстрацію: серія ДК № 1620 від 18.12.03 р.

Адреса видавництва: 91034, м. Луганськ, кв. Молодіжний, 20 а,
Телефон (0642) 41-34-12. Факс (0642) 41-31-60.
E-mail: uni@snu.edu.ua

Надруковано
ПП «Комерційна фірма «Графік»
91022, м. Луганськ, вул. Лермонтова, 16
Свідоцтво про реєстрацію: серія ДК №2059 від 12.01.2005.